

valóság

A TARTALOMBÓL

Farkas Attila: Amerikai anziksz –
háttér és következmények

Szegedi László: Út az axiomatikus
heraldikához (3. rész)

Támba Renátó: A hálától az úttörőig.
Gyermekábrázolás a Rákosi-korszakban
(3. rész)

Csatári Bence: Cenzurális megfontolások
a kádári-aczéli könnyűzenei
politikában. Zeneszámok betiltása
és zenekarfeloszlítás

Falusi Márton: A kézirat hatályba lép.
A normasértő individuum Hajnóczy Péter
és Bereményi Géza prózájában

Holovicz Attila: Még egyszer
a természetjogállamról. Viszontválasz

Paár Ádám: Amerikai-magyar filmtörténet

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
3

2

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2023. február
LXVI. évfolyam 2. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-30-755-5691

E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Dániel

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Magyar Nemzeti Bank,
Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, Magyar Művészeti
Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet

Szerkesztőbizottság
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztők
Kengyel Péter
Szoucsék Ádám

Szerkesztőségi irodavezető
Szalai Zsuzsanna

Digitális formában lapszámonként és előfizetésben is megvásárolható
a <https://eletestudomany.hu/lapvasarlas/> oldalon.

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-30-755-5691, titlap@titnet.hu.

Amerikai anizsz – háttér és következmények

(*Kiindulási pontok*) Személyes kiindulási pontomat annak alapján tudom kijelölni, hogy leckekönyvem tanúsága szerint az 1995–96-os tanév őszi szemeszterében találkoztam először Molnár Tamás filozófussal az ELTE Bölcsészettudományi Karán *A modern filozófia és a vallás*, valamint *A pogány kísértés* címmel tartott kurzusain. Az első tantárgy Descartes-tal kezdve tekintette át a filozófia és vallás viszonyát, mondhatni vallásfilozófia-történeti megközelítés volt; a második – aminek címét egy kötet is viseli – kevésbé történeti módszerrel, inkább az örök emberi gyarlóság antropológiájának jegyében vizsgálta témáját. Az is megkülönböztette a két órát, hogy a vallásfilozófia előadásmódja objektívabb, míg a másik szubjektívabb hangon szólt. Együttesen a kettő azt a megítélést váltotta ki bennem, hogy egy konzervatív filozófust hallgattam. Ez különlegesnek számított ott és akkor, mivel a filozófia szakon jellemzően baloldali, vagy a liberalizmus valamelyik változatát képviselő oktatók tanítottak, többé-kevésbé a Lukács Iskolához kötődve. Nem sokkal a szemeszter vége után olvastam *Az értelmiség alkonyát*, ami mély benyomást gyakorolt rám, majd a roppant gazdag életmű több elemét volt szerencsém megismerni. Azóta olyan viszonyítási pontnak tekintem filozófiáját, amelyet feltétlenül érdemes figyelembe venni a modernitás elemzése során. Nem mindig sikerült ezt a maximát végrehajtanom, visszagondolva sok fáradtságot megtakaríthattam volna, ha például a Frankfurti Iskolát illető liberális és konzervatív kritikák értékelése során jobban támaszkodtam volna rá.

Objektív kiindulás pontom abban áll, hogy Molnár Tamás szellemi hatása ma Magyarországon megfelelő intézményrendszer támogatásával bontakozhat ki, a hatás létét már ellenfelei sem vonják kétségbe. Ennek az írásnak az apropóját az *Amerikanológia*, valamint az *Európa zárójelben* című kötetek megjelenése adta, ennek kapcsán reflektálok először a szerző Amerika-képére; majd arra a politikára, a konzervativizmusra és az utópiaelenességre, amibe ez illeszkedik; végül a filozófia és a politika viszonyára. Annak a meggyőződésnek jegyében teszem mindezt, hogy elemzései relevánsak a XXI. század folyamatainak megértésében.

(*Két nagymester játéka*) Az *Amerikanológia* franciául először a 1991-ben, a Szovjet Birodalom összeomlása és a kelet-közép-európai rendszerváltások idején jelent meg, a kétpólusú világ – ma már tudjuk, átmeneti – megszűnésének korszakában. Azzal a céllal vizsgálta az amerikai civilizációt és politikát, hogy megmutassa, az milyen veszélyt jelent Európa számára, ugyanakkor azt, is hogy mi lehet Európa esélye. Minél több „amerikanológiára” és „amerikanológusra” van szüksége az öreg kontinensnek, ahogy régebben nagy piaca volt a szovjetológiának. A *kremlinológia* elemzéseit nem említi, de tudjuk, hogy a szovjetrendszer dinamikájának megértéséhez az is hozzájárult. A nyilvános beszédek és a hivatalos fényképek mélyanalízise többet elárult, vagy legalább sejtetett a valós személyes hatalmi viszonyokról, mint amit a kibocsájtók szerettek volna. Ugyanakkor az *Európa zárójelben* iránymutatása szerint Szovjetuniószakértőknek tartózkodniuk kellett volna attól, hogy mindent a világon a Kreml tevékenysége eredményének tartsanak. Mert ezzel a konspiratív magyarázattal és az ebből következő prognózisokkal Marx elméletét és az oroszok politikáját erősítették, hogy a világtrend út a kommunizmushoz. Ezt bízást vonatkoztathatjuk az amerikanológia módszertanára is, ez sem jár el helyesen, ha azt sugallja, hogy nincs más lehetőség a

folyamatok megértésére, csak az amerikai modell. Amerika és a Szovjetunió versengett az öreg kontinens fölötti uralomért a második világháború után, amelyet Európa elvesztett, még akkor is, ha több ország a győztes koalícióba tartozott. A versenyt az USA nyerte. A kommunizmus és a liberalizmus közötti hidegháború befejeződött. Két egyenlő mértékig, egyformán rossz ideológia között dönt-e el a háború? Véleményem szerint Molnár Tamás értékeléseiből nem következik, hogy *secko jedno*.

Bár érezhetünk kísértést arra, hogy ezt gondoljuk. *Az értelmiség alkonyából* tudjuk, hogy a progresszív liberális ideológia *időnként* szükségszerűen torkollik a marxizmusba, így azt is mondhatjuk, hogy végelszámolásban a kettő egy. Azonban nem mindig megy végbe a folyamat ilyen merev determinizmussal. Ezen kívül nem elhanyagolhatóak az uralmi módszerek közötti különbségek sem, amikkel mindenki tisztában van, aki egy kicsit is ismeri a kommunizmus metodológiáját. A módszer problémája, ami a modern filozófia alapkérdése már legalább Descartes óta, arra is rávilágít, hogy az eszközök nem neutrálisak. Hatnak a cselekvőre és a cselekvés eredményére, ezek összegeként a társadalmi cselekvés rendszerére. Az erőszak *lehetősége* valószínűleg minden politika velejárója, de a marxizmusba genetikailag kódolt. A második világháború után, különösen az 1950-es évektől népszerűvé váló különböző konvergenciaelméletek szerint az ipari civilizáció és a tömegtársadalom minden más megkülönböztetési szempontot érvénytelenít Nyugat és Kelet között. Az egyezésekre helyeződik a hangsúly: Az USA és a Szovjetunió egyaránt optimista, hisznek az emberek felvilágosítás, nevelés és meggyőzés általi tökéletesítésében; s abban hogy a modern tudomány képes megoldani a társadalmi-gazdasági problémákat. Például az elidegenedést, amelyet az egzisztencialistáktól Ingmar Bergmanig oly sokan panasztak föl. Az értelmiség naivan rácsodálkozott a két világhatalom funkcionális analógiáira, s közben nem vette észre, mekkora különbség, „hogy a tömegtársadalmat szabadságban vagy szolgaságban gondolják el; fényévnyi a távolság a polgárjogokat tiszteletben tartó, és a kíméletlen totalitarizmus társadalmá között.”¹ A késő-kádárizmus punk zenekarai bölcsebbek voltak a nyugat-európai értelmiségénél, a konvergencia-gondolat náluk is megfogalmazódott, de más intencióval. Például 1985-ben a Tizedes meg a többiek együttes arról éneket a *Két nagymester játéka* című kompozícióban, hogy „A nagymesterek között sakktabla hever / A lépéseket mindig csak ők döntik el (...) Nem lehet tudni, ki kapja a mattot / Mégis sokan utálják ezt a sakkot” A játékelméleti toposz a két hatalmat közös nevezőre hozta ugyan, de az üzenet arról szólt, hogy utálják a Szovjetuniót.

Molnár Tamás választott hazája az Egyesült Államok volt, sok más emigránshoz hasonlóan írásaiban kritizálta az USA civilizációját és politikáját, ugyanakkor élvezte az ottani kényelmet. Ez utóbbi tényből még nem következik, hogy osztotta volna „az amerikai álmot” elég közhelyes utópiáját.² Az amerikanológia főtétele – ahogy az amerikaiak magukat azonosítják – szerinte így szól: „az Egyesült Államok az ellentörténelem megtestesülése, amivel teljesen új, kiadatlan eseménysorozat kezdődik (...) a valódi történelem 1776-ban kezdődött, és minden, ami azt megelőzte, az maga a zűrzavar és nyomorúságos tévedések, igazságtalanságok sorozata (...) a Szovjetunió bukásával vége lett ennek az avított történelemnek.”³ Ez ellentmond az amerikai konzervativizmus Kirk Russell – egy időben Molnár jó barátja – által képviselt változatának, amely abban hisz, hogy az amerikai kultúra definitíven a brit örökös tekintettel olyan elemekre, mint az angol nyelv és irodalom, a *common law*-ra épülő jogrendszer, a képvisleti kormányzás, valamint a brit erkölcs; és abban is hisz, hogy bajba kerül, ha ettől az örökségtől elszakad.⁴ Nemcsak a paleokonzervatív, hanem az amerikai neokonzervatív irányzat is a brit eszmék örökösének tartja az USA-t, de ők inkább a felvilágosodásra teszik a hangsúlyt.

Ennek értelmében az amerikai alkotmány és történelem a brit felvilágosodás céljainak megvalósítója, a szabadság politikájának megteremtője; ugyanakkor a francia racionalista felvilágosodás – ami szükségszerűen a forradalmi terrorba torkollott – alternatívája.⁵ Molnár úgy ítéli, hogy ezek a hagyományok az amerikai többségének gondolkodásában és az amerikai politika működésében már nem döntőek, ha egyáltalán azok voltak valaha is.

Ami Amerikát jellemzi, az a civil társadalom hegemoniája, a fogyasztói civilizáció univerzalitása, valamint a technokrata kormányzás. Ezek egysége az amerikai modell, ezt kínálják Európának, s van is erre kereslet. Érthető módon, mivel a második világháború után a kontinens nyugati felén ez viszonylagos gazdagságot s elfogadható elosztását eredményezett. A modell kizárólagossága azonban életveszélyes Európa számára, mivel annak története a sokszínűségre épült, idegen tőle az egységes modell. A Szovjetunió bukásával nem ért véget a történelem, ahogy azt Fukuyama és mások detektálták, hanem éppen visszatért a történelem Európába. Az egyik hódítótól megszabadult, kialakíthatja-e viszonylagos függetlenségét a másiktól? Nem könnyű feladat, mert mint láttuk, ennek a hódítónak mások a módszerei, s nem is teljesen értéktelen portékát árul, ugyanakkor a fogyasztással kapcsolatos szenvedélybetegség, sőt bálványimádás aláassa az ember identitását. Másrészt bár a történelem visszatért Európába, Európa a geopolitikai játéknak már nem nagymestere. Erről a tényről a hidegháborús nyugati győzelem átmenetileg elterelte a figyelmet, de azóta mindenki láthatja a fajsúlybeli különbséget a brüsszeli, illetve a washingtoni vagy pekingi döntések globális következményei között. A hidegháború végét nemcsak Nyugat-Európa, hanem a kelet-közép-európai szocialista országok népei is győzelemként élték meg, mivel őket a legyőzött birodalomba annak idején erőszakkal integrálták. A felszabadulás azonban nem hozta el a gyors részesedést a fogyasztói társadalom és a jóléti állam jótéteményeiben, problémáival viszont rögtön szembesülni voltak kénytelenek, ráadásul a hidegháborús vereség árát is azonnal fizetniük kellett. Az idő múlásával azt is megtudták, hogy fogyasztói társadalom–jóléti állam kombó nemcsak drága, de eddigi formájában valószínűleg nem is tartható fenn. Molnár Tamás amerikaiként, európaiként és magyarként a volt szocialista országok fejleményeire különös figyelmet fordított, itt látta azt az erőt, amely valamelyest elensúlyozhatja az amerikanizáció totalitását. Az itt élő népek, mivel megtapasztalták a kommunista internacionalizmust, bizalmatlanok a liberális internacionalizmussal szemben is, jól teszik, mert „az internacionalizmus soha nem jó szándékú, hiszen mindig rejtegeti a többieknél pillanatnyilag erősebb nép gazdasági vagy ideológiai érdekeit.”⁶ Bennük még erős a nemzeti érzés, támogatják a nemzetállam eszméjét, ellenzik a liberális civil társadalom ideológiáját. A rendszerváltást követően egyetemistaként egyenesen azt gondoltam, hogy ez a térség fejezi ki a történelem „értelmét”, mert itt bukott meg a kommunizmus; a nemzeti gondolat pozícióját azonban nem láttam még olyan erősnek sem, ahogy Molnár professzor látta. Az eltelt évtizedek azt mutatják, hogy az internacionalizmus és a nacionalizmus közötti harc nem dőlt el a térségben sem.

(*Konzervativizmus*) Elsősorban a „konzervatív”, de a „jobboldali”, „reakciós” és „ellenforradalmi” jelzőkkel szokták jellemezni Molnár Tamás politikáját bírálói negatív, támogatói pozitív jelentésben. Az ő konzervativizmusa kontinentális európai konzervativizmus, ellentétes a „*made in USA*”⁷ konzervatív termékkel. Mik ennek a terméknek a paraméterei? A gazdasági szemlélet kizárólagossága, a szabadpiaci fundamentalizmus és a minimális állam. Ezek közül a gazdasági determinizmus a marxizmusnak is fontos része, ennek értelmében az is mondható, hogy a Marx és Max Weber közötti vitát a második világháború után abszurd módon a neoliberais konzervatívok döntötték el Marx

javára – átmenetileg. Molnár a gazdasági szemlélet egyoldalúságát elutasította, a társadalmi cselekvés leírásában a kulturális és főként a vallási elemeknek nagy jelentőséget tulajdonított. A piac individuális szabadságának komplex eszméje a központi tervezés és a jóléti állam kritikájaként került előtérbe. Ezt a kritikát, bár nem volt a jóléti állam feltétlen híve, túlzottnak találta, de nem ez állt vizsgálódásainak homlokterében. Nem helytálló azonban, hogy nem foglalkozott az Osztrák Iskolával,⁸ lássuk, hogy milyen összefüggésben tette ezt meg: „mit is mond Ludwig von Mises, Friedrich von Hayek vagy Karl Popper, akik mind európaiak ugyan, de nem véletlen, hogy Amerikában bontották ki szárnyaikat? (...) Ezek a liberális közgazdászok és filozófiai partnereik azt állítják, hogy a nemzet egy homályos gondolat, az ember nem tartozik semmivel másnak, csak saját magának, és hogy egy fajhoz, egy nyelvhez, egy országhoz való kötődés másodlagos”.⁹ Az individualizmus abban az értelemben, hogy az egyén felelős önmagáért és tettei következményeiért, helyes tanítás, mert az egyén autonómiájának tagadása minden morált lehetetlenné tenne. Ismerjük az egzisztencialista, neomarkista, strukturalista vagy éppen frankfurtiiskolás kilátástalanságot ebben az ügyben. Utóbbiak számára a modern ipari civilizáció annyira totális, hogy abban az embernek – bár milyen szomorú – nincs helye, csak a biorobotnak. Ha azonban csak az individualizmust és az univerzalizmust hagyjuk meg, akkor éppen az individuum vesz el, ezt szövták közönségesen a tömegember atomizáltságával leírni. Szükségünk van a kollektívumokra éppen az egyén érdekében, a kollektívumok közül kitüntetett szerep hárul a nemzetre és ennek intézményesülésére, a nemzetállamra.

A jobboldaliságot hagyományosan a magántulajdonosok szabadpiacának támogatásával szokták azonosítani; ebből következik állítólag, hogy a jobboldaliak a gazdagok párján vannak, s érzéketlenek az elesettek iránt. A szovjeturalom alól felszabaduló térségben kevesen vitatták, hogy (valamilyen) kapitalizmus kell, nem is ennek alapján formálódott a jobb-bal politikai oppozíció. Hanem az identitáskérdés vált fontossá: „Kelet-Európa országaiban a jobboldal a nemzet és a nemzeti identitás védelmét jelenti.”¹⁰ Ezzel egyúttal Európa és a Nyugat értékeit is képviselik, ami nem egyenlő az amerikai modellel. Ez érhető tetten a fogyasztói társadalom kritikájában is. Azt az Adam Smith-tételel Molnár Tamás sem vitatná szerintem, hogy a gazdasági tevékenység végső célja és értelme a fogyasztás, azt azonban többekkel együtt igen, hogy az emberi élet végső célja és értelme a fogyasztás lenne. A fogyasztói társadalom (és a vele szorosan összekapcsolódó jóléti állam) a XX. század komoly teljesítménye, de ha már az ember lényegét sérti, veszélyes. Az amerikai konzervatívoknak sem nagyon tetszik a fogyasztói bálványimádás, de azt mondják, hogy ezzel nincs mit kezdenünk, mivel ez következik a piaci folyamatokból, amiket viszont nem korlátozhatunk az egyéni szabadság és a hatékonyság kockázatát nélkül. Ráadásul az uniformizált tömegfogyasztás a nemzeti egység megteremtője is. A brit konzervativizmus némileg más képet mutat, Roger Scruton például az újbaloldal ellen írott pamfletjében a frankfurtiak munkásságában jószerével csak a fogyasztói társadalom kritikáját ismeri el valós elemként, mivel az a bibliai bálványimádás-tílalommal összecsend. ¹¹ A *Zöld filozófiában* viszont egészen addig elmegy, hogy a konzumerizmus és a technofília elleni harcban „a baloldalnak és a jobboldalnak egyesítenie kellene az erőit, szövetségre lépve a környezetért, ami egyúttal helyrehozná a civilizációban keletkezett szakadást is.”¹² A kontinentális konzervativizmust, sem a németet, sem a franciát, nem jellemezte a szigorú piaci fundamentalizmus és az állammal szembeni mélyeséges bizalmatlanság, Molnár Tamás és szerinte a kelet-közép-európai jobboldaliság ennek a tradíciónak a folytatója, Oswald Spengler és Charles Maurras örököse. Anélkül, hogy a kontinentális konzervativizmus ideologikus-reakciós hibáit, amik átmenetileg a fasizmushoz és a nemzetiszocializmushoz közelítették, elkövetné.

Molnár Tamás politikáját megkísérelhetjük megérteni a konzervativizmus analitikus definíciója alapján, melynek értelmében a konzervativizmus olyan preferencia, amely az ismerőt, a szervesen kialakultat, a természetet, a létezőt támogatja más opciókkal szemben, akár haszonelvű, akár nem haszonelvű, esetleg deontologikus megfontolások alapján. Ebben az összefüggésben azt is mondhatjuk, hogy a konzervativizmus tagadja Immanuel Kant tételét, miszerint a létezés nem predikátum. Megkísérelhetjük, de nem lesz kielégítő az eredmény. Ettől is kevesebb sikerrel kecsegtet, ha a múlt, netán az aranykor szentimentális-nosztalgikus tradicionalizmusát tulajdonítjuk neki. Kiderül nyomatékos mondatából, hogy nem volt középkor-rajongó: „Az olvasó előtt bizonyára világos, hogy nem a középkori emberfogalom magasabbrendűsége mellett érvelek, csupán hangsúlyozni akarom, hogy a mi emberfogalmunk majdnem szöges ellentétben áll vele.”¹³ A kijelentés adott kontextusa is figyelemre méltó, mert jól példázza a szerző elemzéseinek sajátosságát, ahogy kimutatja a modern közterek egyoldalúságait. A középkort többnyire a kollektívizmus, a hagyományos közösségek dominanciájával szokás leírni. Ezzel szemben Molnár bebizonyította, hogy a korszak legalább annyira individualista volt, viszont az individualizmus kiteljesedését ünneplő modernitás sokkal inkább kollektivistá. Mert az ideológiai vonzásában gondolkodó modern ember a társadalmi problémák megoldását a nagy horderejű, az egészet érintő átalakításoktól várja, s nincs tekintettel az egyénre. A középkori keresztényt ellenben egyéni cél hajtotta, számára saját üdvössége volt fontos; ehhez képest a társadalmi rend csak eszközként jelent meg, mégpedig alacsony létrangú, evilági eszközként.

Akkor sem érjük el a lényegét, ha a brit konzervativizmus próba-szerencse praxisa alapján; vagy a hagyományok, különösen az intézményekben tetet öltött hagyományok tisztelete jegyében írjuk le konzervativizmusát. Ezek szóba kerülnek, fontosak is nála, de a lényeg az utópia elutasításában és az isteni törvény tiszteletében jelenik meg.

(*A cargo culttól az utópiáig*) A modern politikai konzervativizmus az utópiák bírálataiban teljesedett ki, az európai-magyar filozófus számára is ezzel foglalkozó könyve hozta a legnagyobb amerikai elismerést. Annak megértéséhez, hogy miben áll a bírálat lényege, induljunk ki egy kulturális antropológiai fogalomból, ez a *cargo cult*. Molnár Tamás visszaemlékezik egy személyes ifjúkori élményére, „a gazdagság és a hatalom rendkívüli kirakatára, amikor elhaladni látta 1945-ben az egyik németországi városban a hódító hadsereg motorizált egységeit. Álmomban sem láttam ehhez hasonlót: tankok és cigaretták, pazarolható és eldobható élelem, katonák, akik naponta váltották egyenruhájukat, a katonai felszerelés bősége.”¹⁴ Hasonló volt ez a tapasztalat ahhoz, amit a csendes-óceáni szigetek őslakói szereztek a korszakban ott állomásozó amerikai katonákról. Csak nyilván abban az esetben még nagyobb volt a civilizációs különbség, így az ottaniak végképp nem értették, hogyan lehetséges az, hogy a katonák semmilyen munkát nem végeznek, mégis időnként nagy hajók és repülők jönnek, amik bőséges ellátmányt hoznak nekik. Arra a magyarázatra jutottak, hogy olyan gondoskodó isteneik vannak, akik megjutalmazták őket. Ez arra készítette a bennszülötteket, hogy elhagyják ősi valóságukat, és arra térjenek át, amit a katonáktól ismertek meg. Javaikat megsemmisítették, s jelzéseket adtak a hajóknak, repülőteret alakítottak ki a tisztáson, várván az új istenek ajándékait. Meghatódhatunk a természeti ember naivitásán, de „A maga módján Európa is létrehozta a maga *cargo cult*-ját. Arról volt szó, hogy utánozni kell az amerikaikat, akik nyilvánvalóan birtokolták a történelem, de a történelem lebontásának kulcsát is.”¹⁵ Az analógia Molnár könyvében végső soron Európa egészére vonatkozik, de érdemes külön kezelnünk két történelmi szakaszt. A szovjet megszállás alá eső területek és

nemzetek csak 1990-ben szembesültek az amerikanizáció teljességével. Ezt azonban előkészítette a rabság időszaka, amikor sokak számára Amerika a szabadságot jelentette. A kommunizmus bukása az illúziók átmeneti dominanciáját hozta el. Az egyik illúzió a *cargo cult* jegyében az volt, hogy – nem ismervén a piac működését – sok vállalkozó és közgazdász abban a meggyőződésben ringatta magát, hogy néhány rítus és külsődleges jegy alkalmazása révén rövid idő alatt kapitalista jólétet tudunk teremteni. Az illúziók szertefoszlásához hozzájárult az idő múlása, reméljük, a tudás növekedése is; de sajnos az a szarkasztikus kép is, ami érdekcsoportok konfliktusainak részleges megoldásaként luxusautók rendszeres felrobbanását mutatta a kilencvenes évek Budapestjén.

A *cargo cult* lényege az önfeladás, a saját hagyományok, különös tekintettel a vallási hagyományokra, megtagadása és egy új rítus átvétele. Ez történik az utópiában is, melynek jelszava az *Internacionáléból* ismerős „A múltat végképp eltörölni”. Helyesebb lenne a történelem eltörléséről beszélni, mert az utópia azt akarja megszüntetni – esetleg hegelianus-marxista módon „felemelve megszüntetni” –, s visszatérni a kezdeti paradicsomi állapotokhoz. Ez az út lehet hosszú, mint a marxizmusban, ahol végig kell járni a progresszív lépcsőfokokat az ókori Kelettől kezdve az antikvitáson és a feudalizmuson át a kapitalizmusig, ami megteremti a materiális alapot a szocializmushoz (*szocialista*, azaz *társadalmi* társadalom – milyen értelmetlen redundancia, mégis része lett a magyar nyelvnek); aztán jöhet a közösségi társadalom, a kommunizmus. (Ez pedig a szavak egy meghatározott fogalmi értelmében ellentmondás, mert vagy közösség, vagy társadalom.) De lehet rövidebb, történhet történelmi mértékkel mérve akár egy csapásra is, ahogy a liberális autópia állítólag megvalósult az Egyesült Államokban. Ebben az esetben nem a közösség, hanem az egyén evilági üdvözülését hirdette.

A *cargo cult* nem ismeri a mögöttes folyamatokat, nem tudja, hogy a szállítmány mögött a teljes amerikai hadigazdaság áll. Ebben téved, de abban nem, hogy az okozati lánc elején az amerikai eszmét, vagy ha úgy tetszik, az amerikai istenfogalmat tételezi fel, csak ő rövidre zárja a láncolatot. Végére is most kell a segítség a rossz felszámolásához és a jó megalapításához. Általánosságban ez az utópia célja, a mindenki számára legjobb világ létrehozása. Arra az előfeltételre építve, hogy az ember nem csak fejleszhető, hanem tökéletessé is tehető. Az utópiának megkülönböztethetjük teista és ateista változatát, a különbség abban áll, hogy az ateista a tökéletességhez már semmilyen isteni segítséget nem kér, azt teljesen az ember kompetenciájába utalja. A „csináld magad” utópia az utópia szempontjából fejlettebb; az utópiát elutasító szempontjából viszont a teljes tévedés, amiben az utópia leleplezi magát. Ugyanakkor a minden utópia archetípusa a vallásos változat: a rajongó, a fanatikus, az eretnek akarátának diadala az ősegyház romlatlansága visszaállítására a korrump papság likvidálásával. Ám az utópiának nemcsak az eleje, hanem úgyszólván a vége is a vallásosság a maga isteneivel és egyházaival. Ezt látjuk legszélsőségesebben a totalitárius párt és/vagy a vezér kultuszában, de jóval ártatlanabb formában a művészek és sportolókát övező sztárkultuszban is.¹⁶ Az ember fejleszhető, ezt nem tagadja Molnár Tamás sem; viszont azt igen, hogy tökéletessé tehető, azt pedig, hogy önmaga teheti önmagát tökéletessé, még inkább. Az ember esendő: hajlik a jóra, de sajnos a rosszra is; hasonlóképpen az ember sem nem tökéletesen racionális lény, sem nem teljesen irracionális, hanem félig-meddig racionális. Nélkülözhetetlen számára Isten önmaga és viszonyai javításához, és a vallás, hogy kapcsolatba léphessen Istennel: „Gyöngeségében (...) mankókra van szüksége – mankókra, amelyekre támaszkodva Isten felé gyalogolhat.”¹⁷ Szintúgy szükséges számára a tekintély és a hierarchia egyházi és világi téren egyaránt.

Utópia vagy nem utópia, pozitív formában: utópia vagy Isten, Molnár Tamás válassza egyértelmű. Olvasható azonban nála egy eszmefuttatás, amelynek során a jól ismert igaz–hamis oppozíció, ami nem enged meg harmadik lehetőséget, más megvilágításba kerül, hogy kifejezze társadalmi-politikai cselekvés lényegét: „A közhiedelem szerint a tévedés az igazság ellenpólusa. Valójában a kettő koránt sincs ennyire távol egymástól. A tévedésben az igazság valamennyi eleme megvan, kivéve egyet. E hiányosság azonban roppant súlyos következményekkel jár.”¹⁸ Rendkívül figyelemre méltó megállapítás, kínálkozik vele kapcsolatban a Hegel-rokonság, hogy az igazság kérdésében az *egész* dönt. Nem pusztán a kontextus értelmében, hanem a teljes folyamatnak megfelelően, amelynek során az igazság kibontakozik, s nekünk is megmutatja magát. Mi az az egy elem, ami hiányzik? A keresztény válasz az, hogy Isten, nélküle tudásunk nem lehet teljes: „Én vagyok az út, az igazság és az élet” mondja Jézus *János Evangéliumában*. A modern módszertan nem tart igényt isteni segítségre az igazsághoz vezető úton, ezzel az öngyilkos lázadással, forradalommal szemben lép fel reakcióként a Molnár Tamás-féle ellenforradalom. A hiányzó elem hiánya, a tévedés sokszor csak következményeiből válik világossá, sajnos akkor sem mindenki számára. Erről egy hasonlatot olvashatunk. Képzeljünk el egy vonatot, amely jó irányba halad, egészen addig, amíg egy rossz irányba állított váltóhoz nem ér. A váltó csak néhány fokkal módosítja a szerelvény irányát, a táj továbbra is ismerős marad vezető és az utasok számára, de az idő múltával teljesen idegen területre érnek, több száz kilométerre úti céljuktól. A metafora konkrétan azt a politikai cselekvést akarja szemléltetni, amit rendszerint az utópikus ideológiák mutatnak. Ez úgy kezdődik, hogy felismernek valamilyen sérelmet, torzulást, igazságtalanságot, ami sokakat érint; aztán kidolgoznak egy elméletet, annak alapján egy programot, és azt végre is hajtják szigorú következetességgel. A bajok abból fakadnak, hogy az elmélet nincs figyelemmel az emberi élet teljességére, bűnösen egyoldalú. Az utópia koherens rendszert kíván létrehozni, de ezt annak árán éri el, hogy két tényezőt figyelmen kívül hagy: a valóságot és az emberi vágyakat, nem érdekli sem a *van*, sem a *kell*, csak az általa szentnek tartott cél.

A marxista utópia szovjet formájában látványosan megbukott; a liberális utópia, s annak amerikai modellje viták keresztüztüzebe került; a vitára jellemző, hogy a liberális táborból többen tagadják saját meggyőződésük utópikus jellegét. Hasonló a helyzet a planetáris utópiával, amit Molnár Tamás korunk legerősebb kísértésének tart, de jellemző ez a zöld utópiára is. Elterjedt érvelés a támogatók között, hogy ezek a programok túlléptek az ideológián, így az utópián is. Molnár érvelése alapján bizvást állíthatjuk, hogy a radikális zöld politika szintiszta utópia, mivel az egész eddigi emberi kultúrát és civilizációt természetellenesnek tartja, helyette új embert akar teremteni, aki tökéletes harmóniában él a természettel.

(Filozófia és politika) A vonat-metafora azért is kifejező, mert nem beszél „zsákutcáról”, ellentétben olyan – egymástól egyébként nagyban eltérő – gondolkodásmódokkal és értékrendekkel, mint amelyet Bibó István, Szekefű Gyula, vagy éppen a Frankfurter Iskola és a radikális zöldek képviselnek. Nem zsákutca vagy vakvágány, ahonnan nincs más, csak visszafelé addig az elállított váltóig. Lehetőség van tehát a korrekcióra. Az sem könnyű, de költsége és áldozata mégis kisebb, mint a hátraarcé. Nemcsak a konzervatív, hanem minden modernitáskritikus filozófiával szemben meg szokott fogalmazódni a vád, hogy rendben, de akkor mi legyen helyette, mi a helyes irány. Ez persze általában felvethető az elmélettel szemben, és nem lehet elűtni a szakálás viccel, hogy „Mi a különbség az elmélet és a gyakorlat között? – Elméletileg semmi.”

Viszont az sem szokott maradéktalan helyesléssel találkozni, ha a filozófia egyből gyakorlatot akar csinálni önmagát megszüntetve. Hogy ki vigye közös dolgainkat, sok civódásra ad alkalmat. A filozófusok elé a modernitásban a közgazdászokat sorolják többen; mások azt hangoztatják, hogy a közgazdászokra nem hogy a politikát, de a gazdaságot sem szabad bízni, komolyabb ügyek azok. Ha nem is konszenzus, de belenyugvás lehet abba, hogy a politikát mégis a legjobb – értsd: a legkevésbé rossz – politikusokra bízni. Molnár Tamás javaslata az értelmiség számára az ideológia és az utópia helyett a filozófia; a társadalmak számára ugyanazok helyett a politika; a nemzetek számára pedig a nacionalizmus.

A filozófia, amelyet ajánl, egyben teológia, amit „az értelmiségnek a jövőben követnie kell, ha vissza akarja nyerni nem annyira befolyását, hanem – ami sokkal fontosabb – integritását.”¹⁹ A két tudás, a filozófia és a teológia között nem akar értékbeli különbséget tenni, nem vizsgálhatja kantianus modorban, hogy szolgálóleánya-e a filozófia a teológiának, vagy nem; s ha igen, uszályát hordozza-e, vagy a lámpást viszi előtte. A hitet és a tudást egymással szoros és megbonthatatlan kapcsolatban lévőnek tételezi. Ennek értelmében az ész maga is hit, mivel *hisszük*, hogy gondolataink a valóságra vonatkoznak. Ez azt is maga után vonja, hogy a hit eltűnésével elvész az értelem és (számunkra) a valóság is. A filozófiát nemcsak a teológiával azonosítja, hanem egy olyan fogalommal is, ami felettebb vitatott a filozófiában: a józan ésszel. Mít diktálnak ezek így hárman? Azt, hogy az ember egyfelől *zoon politikon*, másfelől nyitott a transzcendensre is. A kettő között felszűlés alakul ki, amit az utópia azzal akar feloldani, hogy evilági megváltást ígér. Az utópia azzal lázad, hogy meg akarja szüntetni az ember kettős természetét. Az eredmény nem a megváltás lesz, hanem a leegyszerűsített, lefokozott ember. Azt ígérték neki, hogy megszabadítják a félelemtől és hatalomra emelik; de félelmei csak fokozódtak és szolgaságra jutott. Ez a kommunista utópia esetében ma már nyilvánvaló; de azt is látjuk, hogy a modern tudomány sem tudta megszabadítani az embert a félelemtől. A félelem bizonyos okait megszüntette, de sajnos újakat is létrehozott, gondoljunk például a környezet pusztulásával kapcsolatos elemi szorongásra. Molnár Tamás nem tagadja a modern tudomány hasznát, de felhívja a figyelmet szükségszerű korlátaira. Filozófiája az Arisztotelész, Aquinoi Szent Tamás és Pascal által fémjelzett hagyományhoz kapcsolódik, de nem a hagyomány mint olyan, hanem metafizikai előfeltevések, az örök értékek tisztelete és képviselése okán. Egyébiránt ez a megoldása az úgynevezett „konzervatív paradoxon”²⁰ azon vetületére is, amit az okoz, hogy a hagyományban sok olyasmí van, amit kárhoznának a konzervatívok, illetve sok minden hiányozhat belőle, amit viszont helyeselnek. A metafizikai tételek az abszolútumra és a hallhatatlan lélekre vonatkoznak, tudniillik hogy léteznek. Az értékek egyszerű parancsokban fogalmazódnak meg, a kereszténységben tíz ilyen tartunk számon; ám amilyen egyszerűek, olyan nehéz szisztematikusan betartani őket. Az embernek szüksége van ehhez a társival folytatott interakcióra, de legyenek azok a legkiterjedtebbek, isteni segítség nélkül nem sikerülhet a törekvés. Itt találhatjuk a megoldást a konzervatív paradoxon másik vetületére, amely abból ered, hogy a konzervatívok az ideológiai dogmákat elutasítják a pragmatizmus jegyében. De nem lesz-e ezáltal dogma maga a pragmatizmus? Lehet, hogy az lesz, de Molnár Tamás esetében ez nem fenyeget, mert nála a dogmatika adott a metafizikai tételek igazságában és az univerzális értékek érvényességében.

Miért vesztese az értelmiség a modernitásnak? Miért kell az „értelmiség hanyatlásáról” beszélnünk, holott az újkor az ideológiák és az utópiák felségterülete? A szovjetmarxizmus bukása tagadhatatlan, de az értelmiség volt annyira elkötelezett, és az esze is megvolt hozzá, hogy az utat visszafelé is bejárja, visszatérjen a marxizmustól

a liberalizmushoz. Sőt még jól is jött neki a marxista kaland, mert így új liberális szintézist hozhatott létre a szabadság és az egyenlőség között John Rawls igazságosságelméletét követve. Molnár Tamás útirajza szerint az értelmiség a reneszánsz időszakában állította el a váltót azon a bizonyos pályán. A humanista szellem csodálatos alkotásokat hozott létre, ahogy rátért az ideológia és az utópia sínjére, s az utódok munkája eredményezte a Nyugat kulturális és civilizációs gazdagságát. De a XX. század végére már az értelmiség számára is feltűnhetett, hogy távol került az eredeti céloktól, sőt az is, hogy azokat rosszul fogalmazta meg a tökéletes ember modelljében. Erre rádöbentette őt a politikai valóság is, amikor az általa képviselt utópiák helyett a társadalommérnök technokrata módszertana vált kedvessé a hatalom, a közönség és a választópolgár számára. A társadalommérnök az ideológia és az utópia meghaladásával kecsegtet, de azoknak egy új kiadást hozza létre, amiben nincs helye az értelmiségnek.

Az utópia azt ígéri, hogy a tökéletes világban nem lesz rossz, ezért nem lesz szükség politikára, így tételes jogra és államra sem. Az utóbbira a legkevésbé sem, mert abban összegződik az elnyomás minden szörnyősége. Ebben az ítéletben is tetten érhető az utópia már jól ismert hibás eljárása, hogy egy valós probléma körül átállítja gondolkodásunkat. Sajnos a központi hatalom többször önkényeskedett, szélső esetekben a zsarnokságra is vetemedett, ezért teljesen legitim volt az alattvalók részéről, hogy alkotmányt követeljenek, ami megvédi szabadságjogaikat az állammal szemben. Ez azonban nem helyezi hatályon kívül az állam azon kötelességét, hogy megvédje polgárait, így nem lehet cél az állam felszámolása sem. Állam nélkül a polgárok védtelenek, ezt bizonyítja a kommunista „pártállam” szörnyű példája, amire Molnár Tamás többször emlékeztet. Azt gondolhatnánk, hogy a pártállam-állampárt az állam felsőfoka, totális, mert az ember egészen uralkodni akar. Az igaz, hogy uralkodni akart itt valaki, de az az ágens nem az állam, hanem a párt volt. A párt fogságba ejtette az államot, gazdatestként használta parazita létének kiteljesedéséig. A marxistáknak igazuk volt, elhalt az állam, de nem a jövőbeli vágyott kommunizmusban, hanem már a proletárdiktatúrában. A liberális utópia első lépésben a piac és a szerződés paradigmájával a társadalom ellenőrzése alá akarja vonni az államot, majd fel kívánja oldani a kommunikatív cselekvésben. A kommunikáció fontosságát kár lenne tagadni, de a pusztá csevegés rangjára alacsonyítani a politikát mégiscsak figyelemre méltó. A politika világa korántsem idillikus, teljesen érthető, hogy a közvélekedés, a különböző művészeti alkotások és tudományos magyarázatok miatt kritizálják, de a „végképp eltörölni” itt is hazug és káros program. A politika teljes kiküszöbölését a technokrata forradalom hozza el, ami a közös ügyeket, a politikait, már nem morálissá, nem esztétikaivá, nem is gazdaságivá, hanem mechanikaivá redukálja. Az ember elgépiesítésére adott reakció adott szinten csak a politika lehet.

Molnár Tamás válasza a modernitásra nem etatista, még csak nem is klerikális: politikája teológiai-filozófia meggyőződéséből következik. A társadalom-állam-egyház hármass rendszer vagy organizmus harmonikus működését irányozza elő. Egymásra utalt elemek, szervek ezek, egymásból táplálkoznak, kölcsönösen kontrollálniuk is kell egymást; de a legfelsőbb legitímáció és kontroll az abszolútumtól ered.

A nacionalizmus a múlt században minden bajok forrásaként lett stigmatizálva. Az úgynevezett „rövid XX. század” az első világháborúval kezdődött és az 1990-es évekbeli balkáni háború idején ért véget, mindkettő kirobbanásáért a nacionalizmust tették felelőssé, nemkülönben a második világháborúért. A balkáni háborúk többek számára azt bizonyították, hogy a szörnyűségek oka a geopolitikai helyzet instabillá válásában, a birodalmi struktúra átalakulásában keresendő. *Pax Romana* – a béke záloga a birodalom. Vagy finomabban fogalmazva az integráció, mely elhozhatja a kanti „örök

békét”, de a legjobb a „Világállam” lenne. Amíg azt létre nem hozzuk, a szerveződés számos szintje elfogadható és használható átmenetileg. Támogassuk az egyént, esetleg a családot (de azt nem árt valamelyest átdefiniálni), a kisközösségeket, a nagyobbakat, a lokalitást, a regionalitást, az integrációt, csak egyet ne, a nemzetet. Molnár Tamás azok közé tartozik, akik bár nem tagadják a nacionalizmus történeti felelősségét a modern háborúkban, a birodalmak felelősségét súlyosabbnak ítélik. Ebben igazuk van, a nacionalizmus békétlen lehet, de világháborút csak birodalmi uszítás segítségével tud kirobbantani. Korszakunkban azonban a nemzeti eszme haszna felülmúlja kockázatát: „*A nemzetek létezése rendkívüli jótétemény az emberiség számára (...) Más szavakkal, a nacionalizmus, amely a jelenlegi hivatalossá tett globalizmusba van süllyesztve, rendkívüli mértékben pozitív tényezője a különbözőség megtartásának a planetáris Leviatánnal és annak tervezett egyformaságával szemben.*”²¹ A nemzet és a kultúra egymásra utaltsága fontos szempont már legalább Herder óta, helyet és rangot követelni mindkettőnek a globalizáció idején felétlenül helyes törekvés. Ez nem jelent nemzeti öncélúságot, a nemzet nem önmagában érték, hanem az egyéntől az emberiségig ívelő eszme szempontjából az, beleértve a közöttük lévő valamennyi szerveződés szintet is. A nacionalizmus nem az ősi gonosz, nagy szükségünk van rá, de nem megoldás minden gondunkra, az ellenkezőjét állítani botorság lenne. Valamilyen integráció – ha úgy tetszik: birodalmi rendszer – valamilyen mértékig mindig hatott a civilizáció történetére. Nem az a leghelyesebb, ha ezt kiküszöbölhetetlen rossznak tartjuk, amivel együtt kell élnünk; hanem látnunk kell benne a lehetőséget a problémák megoldására. Vannak ugyanis olyan feladatok, amelyeket a nemzetállam, még a legerősebb sem tud saját hatáskörében megoldani. Az ilyen együttműködés kialakítása a politika kötelessége.

Molnár Tamás az örök utópikus kísértés aktualitását a „Világállam” és az „Európai Egyesült Államok” regulatív eszményében látta, ezeknek az európai kultúrával való ellentétességét pedig az uniformításban. Megfigyelhető azonban egy másik ideológia is – amit természetesen képviselői nem feltétlenül tartanak ideológiának –, ez a posztszuverén utópia. Az irányzat nem a szuverenitás globális összpontosításában látja a jövő értelmét, hanem megszüntetésében, ily módon a kulturális sokféleség megmentésének is tűnhet. A nemzeti eszmével azonban nem túl barátságosak ők sem, annak képviselőit nem az államra bíznák, hanem az alternatív módszertannal szerveződő civil társadalomra. A kiindulási pont ebben az esetben is tartalmaz igazságot, mert arra hívja fel a figyelmet, hogy a nemzetállam a globális gazdasági hatalmakkal szemben nem tudja minden esetben megvédeni polgárai érdekeit és értékeit, akár nemzeti értékeit sem. A helytelen irány azonban arra indulni tovább, hogy akkor szüntessük meg a nemzetállamot, mivel a hatékonyságáért túl nagy ár az állítólagos agresszív hajlam. A posztszuverén utópia eredete a XIX. századra nyúlik vissza, víziójában a hagyományos államokat extraterritoriális szervezetek cserélik le, amelyek között szabadpiaci – leginkább a biztosítási piacra emlékeztető – verseny zajlik a polgárok/ügyfelek kegyeiért, akik szabadon döntenek arról, hogy lakóhelyük elhagyása nélkül melyik joghatóság oltalma alá helyezkedjenek. Az így kialakuló rendszer a *panarchia* nevet viselné, ami nélkülözi a hierarchiát és egalitárius hálózatként épülne ki. Az utópia hívei szerint a hálózat kiépülésére a digitalizáció adja áldását a XXI. században. Számos ellentmondás terheli azonban az elképzelést. A biztosítási piac például, ahogy mi ismerjük, korántsem olyan szabad, mint azt szeretnék, hanem meglehetősen szabályozott államok és azok közötti nemzetközi szerződések által. Azonkívül igencsak hajlamos a koncentrációra, oligopol jelleggel

szokott mutatni. Hasonlóan a digitalizációt lehetővé tevő techóriásokhoz, azzal a különbséggel, hogy azokat még szabályozni sem nagyon tudják. Az ilyen hálózatoknak sok civilizatórikus előnyük van, de tőlük várni az emberi szabadság kiteljesítését és adott esetben a nemzeti eszme képviselőjét hiú ábránd.²²

Molnár Tamás érvelésének aktualitását bizonyítja, hogy annak alapján joggal mondhatjuk, hogy a posztszuverén hálózat utópia. Az ember immanens tökéletesítését célozza, ennek elemenként a tekintély és a hierarchia megszüntetését ígéri; de ezzel csak kiszolgáltatottságát növeli.

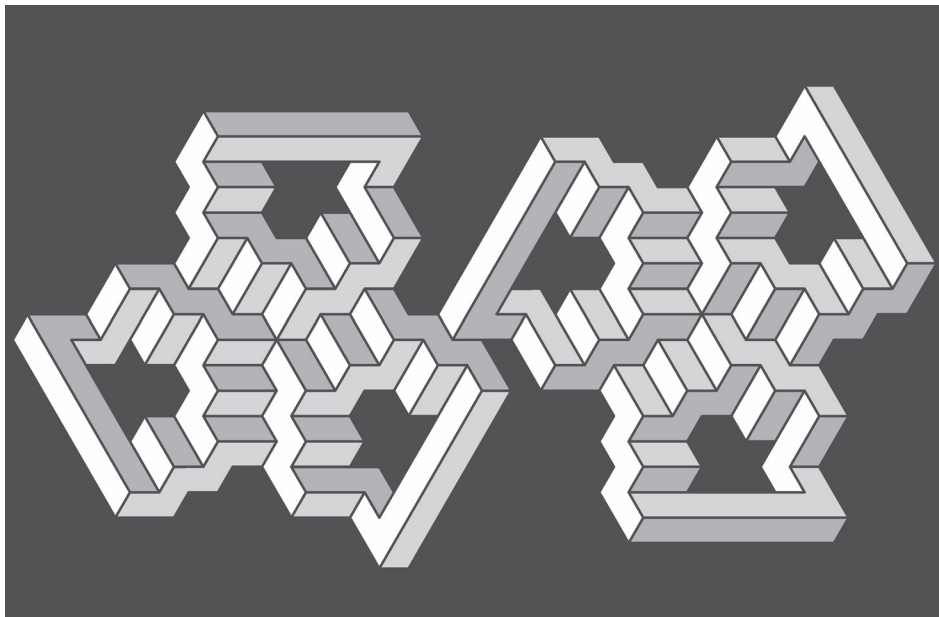
IRODALOM

- FARKAS Attila: *A nemzetállam és a posztszuverén utópia = Valóság*, 2022, 1. sz., 83–90.
- FARKAS Attila: *Test és lélek, monológ és dialógus Tóth Eszter költészetében = Valóság*, 2022, 4. sz., 34–38.
- HIMMELFARB, Gertrude: *The Roads to Modernity. The British, French, and American Enlightenments*. New York, Alfred A. Knopf, 2005.
- KIRK, Russell: *Amerika brit kultúrája*. Ford. PÁSZTOR Péter, Bp., MMA, 2020.
- LÁNCZI András: *Konzervatív kiáltvány*. Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2002.
- MEZEI, Balázs M.: *Thomas Molnar's Place in American Conservatism = Modern Age*, 2013, Summer. <https://isi.org/modern-age/thomas-molnars-place-in-american-conservatism/> (Utolsó letöltés: 2022.11.12.)
- MOLNÁR, Attila K.: Thomas Molnar and the Conservatives in the US = *Civic Review*, 2019, 15, 451–462. <https://eng.polgariszemle.hu/archive/154-vol-15-special-issue-2019/academic-workshop-and-book-reviews/965-thomas-molnar-and-the-conservatives-in-the-us> (utolsó letöltés: 2022.11.12.)
- MOLNÁR Tamás: *A liberális hegemonia*. Ford. GÁBOR Zsuzsa, Bp., Kairosz, 1993.
- MOLNÁR Tamás: *Utópia – örök eretnokség*. Ford. BOROS Attila, Bp., Szent István Társulat, 1993.
- MOLNÁR Tamás: *Az értelmiség alkonya*. Ford. MEZEI Balázs, Bp., Akadémiai, 1996.
- MOLNÁR Tamás: *A pogány kísértés*. Ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Kairosz, 2000.
- MOLNÁR Tamás: *A jobb és a bal*. Bp., Kairosz, 2004.
- MOLNÁR Tamás: *Az ellenforradalom*. Ford. TURGONYI Zoltán; Bp., Kairosz, 2005.
- MOLNÁR Tamás: *Amerikanológia*. Ford. S. KIRÁLY Béla, Bp., MMA, 2022.
- MOLNÁR Tamás: *Európa zárójelben*. Ford. S. KIRÁLY Béla, BETHLEN János, Bp., Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány, 2022.
- SCRUTON, Roger: *Zöld filozófia*. Ford. SZILÁGYI-GÁL Mihály, ZSÉLYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2018.
- SCRUTON, Roger: *Futóbolondok, csalók, agitátorok. Az újbaloldal gondolkodói*. Ford. BETHLEN János, Bp., Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány, 2019.

JEGYZETEK

1	MOLNÁR Tamás: <i>Az értelmiség alkonya</i> . Ford. MEZEI Balázs, Bp., Akadémiai, 1996, 267.	4	KIRK, Russell: <i>Amerika brit kultúrája</i> . Ford. PÁSZTOR Péter, Bp., MMA, 2020.
2	Mértékadó elemzése egy pontján Mezei Balázs úgy látja, hogy következik: MEZEI, Balázs M.: <i>Thomas Molnar's Place in American Conservatism = Modern Age</i> , 2013, Summer. https://isi.org/modern-age/thomas-molnars-place-in-american-conservatism/ (Utolsó letöltés: 2022.11.12.)	5	Erről részletesen ír HIMMELFARB, Gertrude: <i>The Roads to Modernity. The British, French, and American Enlightenments</i> . New York, Alfred A. Knopf, 2005. Az eszmetörténész szerző a neokonzervativizmus keresztapjának, Irving Kristolnak a felesége volt.
3	MOLNÁR Tamás: <i>Amerikanológia</i> . Ford. S. KIRÁLY Béla, Bp., MMA, 2022, 45.	6	MOLNÁR: <i>i.m.</i> (2022), 75.
		7	Uo., 98.

- 8 Ellentétben Molnár Attila Károly egyébként rendkívül tanulságos cikkében olvashatókkal: MOLNÁR, Attila K.: *Thomas Molnar and the Conservatives in the US = Civic Review*, 2019, 15, 451–462. <https://eng.polgariszemle.hu/archive/154-vol-15-special-issue-2019/academic-workshop-and-book-reviews/965-thomas-molnar-and-the-conservatives-in-the-us> (utolsó letöltés: 2022.11.12.)
- 9 MOLNÁR: *i.m.* (2022), 79.
- 10 Uo., 99.
- 11 SCRUTON, Roger: *Futóbolondok, csalogók, agitátorok. Az újbaloldal gondolkodói*. Ford. BETLEN János, Bp., Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2019, 234.
- 12 SCRUTON, Roger: *Zöld filozófia*. Ford. SZILÁGYI-GÁL Mihály, ZSÉLYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2018, 239.
- 13 MOLNÁR: *i.m.* (1996), 308.
- 14 MOLNÁR Tamás: *Európa zárójelben*. Ford. S. KIRÁLY Béla, BETHLEN János, Bp., Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány, 2022, 30.
- 15 MOLNÁR: *i.m.* (2022), 31.
- 16 Az ilyen kultuszokat jellemzően kárhóztatni szokás alacsony értékük, pótlékjellegük miatt; a magyar költő, Tóth Eszter viszont esélyt ad nekik arra, hogy el- vagy visszavezessenek az igazi szakrális kultuszához. Ezzel kapcsolatban: FARKAS Attila: *Test és lélek, monológ és dialógus Tóth Eszter költészetében = Valóság*, 2022, 4. sz., 34–38.
- 17 MOLNÁR Tamás: *Utópia – örök eretnekesség*. Ford. BOROS Attila, Bp., Szent István Társulat, 1993, 53.
- 18 MOLNÁR: *i.m.* (1993), 141.
- 19 MOLNÁR: *i.m.* (1996), 294.
- 20 A terminológia és a jelenségre irányuló megkülönböztetett figyelem forrása: LÁNCZI András: *Konzervatív kiáltvány*. Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2002.
- 21 MOLNÁR Tamás: *A jobb és a bal*. Bp., Kairosz, 2004, 187–188. – Kiemelés az eredetiben.
- 22 A témáról részletesebben és más szempontú kritikát megfogalmazva: FARKAS Attila: *A nemzetállam és a posztzuverén utópia = Valóság*, 2022, 1. sz., 83–90.

Út az axiomatikus heraldikához (3. rész)

Az első részben megvizsgáltuk a heraldika metodológiai jellegű problémáinak kérdését és arra jutottunk, hogy ezek egy axiomatikus alapon, a szerkezeti szemlélet segítségével küszöbölhető ki. Ennek érdekében meghatároztuk a heraldikai alapfogalmakat (*osztóvonalak, színek, mesteralakok, pajzstagolások, címerképek, alap, mező* stb.) és ezekből egyszerű axiómákat képeztünk (az *osztóvonalaknak négyféle iránya* lehet; az *osztóvonalak és a színek kölcsönhatása a szín-alakzat viszonytól* függően eredményezhet *mesteralakot* vagy *pajzstagolást*, illetve *alapot* vagy *mezőt*, attól függően, hogy az adott terekben *van-e* vagy *nincs-e* más címerábra; lefektettük tehát annak alapjait, hogy mikor beszélhetünk *egyszerű* és mikor *osztott* címerről).

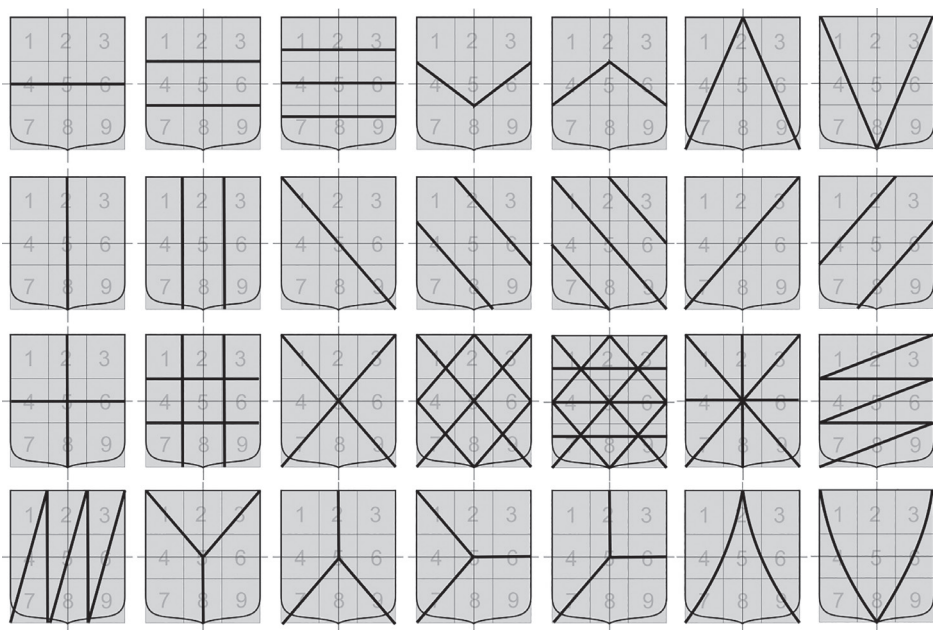
A második részben ezen axiomatikus alapon lehetővé vált számunkra az, hogy tíz heraldikai posztulátumot fogalmazzunk meg, elsősorban annak érdekében, hogy tisztázzuk a morfológiai elemek (*pajzstagolások, mesteralakok, másodlagos és harmadlagos mesteralakok*) specifikus tulajdonságait és meghatározzuk az egyszerű és osztott címerek különféle eseteinek fogalmát.

Mindezek után a harmadik (befejező) részben lehetőségünk nyílik arra, hogy ugyan ezen axiomatikus alapon a különféle pajzstagolások, mesteralakok, másodlagos és harmadlagos mesteralakok fogalmát is egyértelműen és egyszerű módon meghatározzassuk. Mondanivalónkat a heraldikai szemléletek eddigi történetének felvázolásával zárjuk (mely nem mentes a metodológiai kérdések vizsgálatától sem) és kitekintünk a címertan jövőbeni fejlődésének egyik lehetséges (axiomatikus) módozatára.

Lássuk tehát először azt, miként tudjuk definiálni a szerkezeti szemlélet alapján, koherens módon a pajzstagolásokat, mesteralakokat, másodlagos és harmadlagos mesteralakokat. Ennek érdekében mind a négy kategória legfontosabb (talán mindegyik) alaptípusát az alábbi táblákon külön-külön foglaljuk össze (egyenes és néhány görbe osztóvonalal szemléltetve; ugyanezen szabályok érvényesek a különféle görbe osztóvonalakkal létrejövő pajzsbeli alakzatokra is). (A heraldikában az oldalak felcserélődnek, tehát az, ami nekünk szemből a jobb oldal, az a címerviselő szempontjából a bal oldal és fordítva.)

1. kép – A pajzstagolások táblája

(az osztóvonalak által létrehozott egyenlő nagyságú pajzsfelületek, melyek a pajzs teljes felületét elfoglalják; egymás mellett és nem egymás alatt/fölött helyezkednek el; egyaránt (!) alkothatnak *mezőt* és *alapot*). A **felső sorban**: *vágott* pajzs, *mező* (osztóvonal a vízszintes tengelyen); *kétszer vágott* (harmadolt pajzs; vágóvonalak a pajzsfő alján és a pajzstalp tetején); *háromszor vágott* (vágott a pajzs középtengelyén, valamint az afölötti és az alatti pajzsfelületek közepén; további kisebb változatai is lehetségesek: *négyszer, ötször* stb. *vágott*); *fordított gallérozás* (osztóvonal a 4-es (kézhely) jobb felső sarkából az 5-ös aljának közepére, valamint a 6-os bal felső sarkából ugyanoda); *gallérozás* (a 4-es jobb alsó sarkából az 5-ös tetejének közepére, valamint a 6-os bal alsó sarkából ugyanoda; amennyiben ezt a ferde osztóvonalat megtöbbszörözzük, pl. egy-egyet helyezünk a pajzsfőhelybe, a pólyahelybe és a pajzstalphelybe, *háromszor szarufatagolt* pajzsot kapunk; lehet 2-szer, 4-szer, 5-szörös stb. *szarufatagolás* is, a fordított süvegezésnél lehetnek 2-szer, 3-szor stb. *fordítottan szarufatagolt* változatok); *fordított saruzás* (a jobb alsó sarokból a pajzs tetejének közepére, valamint

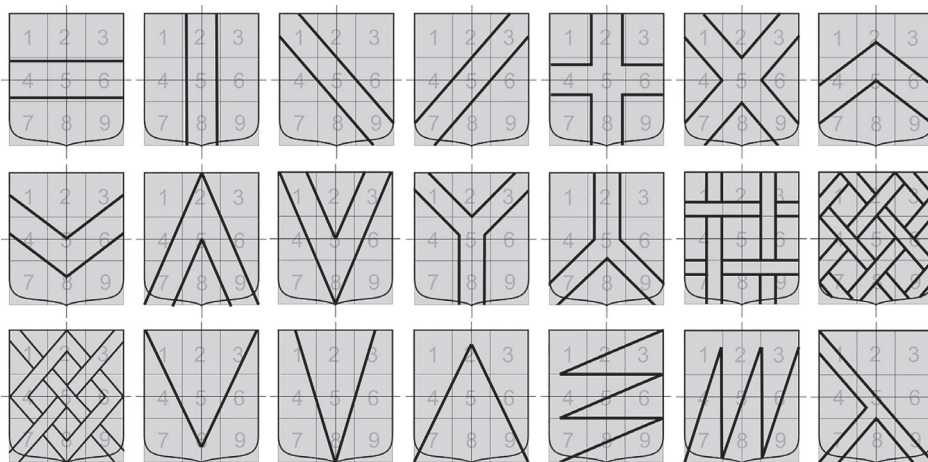
a bal alsó sarokból ugyanoda); *saruzás* (a jobb felső sarokból a pajzs aljának közepére és a bal felső sarokból ugyanoda; ha több ilyen osztóvonal is van a pajzsban, azok megfelelnek az imént tárgyalt *sarufatagolt* pajzsok változatainak).

A **második sorban**: *hasított* (a függőleges tengelyen), *kétszer hasított* (a jobb oldal [1-4-7] és a bal oldal [3-6-9] szélein; több osztóvonal 3-, 4-szer stb. hasított pajzsot eredményez); *harántolt* (a jobb felső sarokból a bal alsóba); *kétszer harántolt* (a 4-es job felső sarkából a 8-as bal alsó sarkába, valamint a 2-es jobb felső sarkából a 6-os bal alsó sarkába); *háromszor harántolt* (a középtengelyen, a jobb felső sarokból a bal alsó sarkába, valamint az efölötti és alatti pajzsfelületek közepén: a 4-es jobb oldali közepétől a 8-as aljának közepéig, valamint a 2-es tetejének közepétől a 6-os közepének bal széléig; több osztóvonal 4-, 5-ször stb. harántolt pajzsot eredményez); *balharántolt* (a bal felső sarokból a jobb alsóba); *kétszer balharántolt* (a 2-es bal felső sarkából a 4-es bal alsó sarkába, valamint a 6-os bal alsó sarkából a 8-as bal alsó sarkába; több osztóvonal 3-, 4-szer stb. balharántolt pajzsot eredményez).

A **harmadik sorban**: *négelyelt* (a vízszintes és függőleges tengelyen); *kilencedelt* (a pólyahely tetején és alján, valamint a cölöphely jobb és bal oldalán egyszerre; minden olyan egyidejű vágás és hasítás, amely egyenlő nagyságú négyzeteket hoz létre, sakkozásnak (is) nevezhető; lehetséges 3, 4 stb. egyidejű vágás és hasítás [sakkozás] is); *harántnégyelyelt* (egyidejű harántolás és balharántolás); (tizenkétszer) *rutázott* (többszöri olyan harántolás és balharántolás, amely egyenlő nagyságú felületeket eredményez; az egyidejű harántolások és hasítások vagy harántos hasítások harántosan rutázott pajzsot eredményeznek); *félrutázott* (a többszöri harántolást a ruták felénél vájuk [vagy hasítjuk]; *szögletes osztóvonalakkal megrajzolt változata a fenyőrutázott pajzs*); *forgó* (Bárczaynál [1897. 103–104.] gerezdes, cikkes; egyidejű négyelés és harántnégyelés; ha a tagoláshoz két harántos és balharántos osztóvonalat használunk 12 cikk (ék), avagy hatos *forgózás* jön létre; ennél kisebb vagy nagyobb fokú tagolások, forgózások

is lehetségesek); 3 *oldalékosztás* (osztóvonalak a bal felső sarokból az 1-es bal alsó sarkába, a 6-os bal felső sarkából a 4-es bal alsó sarkába, és a 9-es bal felső sarkából a 7-es bal alsó sarkába; lehetséges 2, 4 stb. oldalékosztást vagy *fordított oldalékosztást* is helyezni a pajzsba; az osztóvonalak kiindulhatnak a pajzsfőhely, cölöphely és pajzstalphely két szélső sarkaiból is úgy, hogy az ellentétes oldal közepén metsszék egymást; ékosztásnak kell nevezni, hogy elkülönítsük az ék mesteralaktól, melynek csúcsa soha nem éri el a pajzs szélét).

A **negyedik sorban**: 3 *cölöpös ékosztás* (a jobb alsó sarokból a jobb oldal felső sarkába, a cölöphely bal alsó sarkából annak jobb felső sarkába, valamint a bal oldal bal alsó sarkából, annak jobb felső sarkába; itt is lehetségesek az oldalékosztásnál elmondott változatok); ágasosztás (a jobb felső és a bal felső sarokból a pajzs közepére és onnan függőlegesen a pajzs alá; noha a három létrejövő pajzsfelület nem teljesen egyforma nagyságú, mégis pajzstagolásnak kell tekinteni, mert mesteralak, sem másodlagos mesteralak nem lehet, csakis az ultramodális pajzstagolás definíciójának felel meg); *villásosztás* (a jobb és a bal alsó sarokból a pajzs közepére és onnan függőlegesen a pajzs tetejére; az alsó ferde vonalak lehetnek íveltek, amelyet az osztott címerekben alulról betoldott mezőnek is neveznek); *jobboldali ágasosztás* (a jobb felső és a jobb alsó sarokból a pajzs közepére és onnan vízszintesen a pajzs szélére; fordítottja a *baloldali ágasosztás*); *bal felső ágasosztás* (a függőleges tengelyen felülről és a vízszintes tengelyen balról a pajzs közepére és onnan jobb alsó sarokba; változatai a jobb felső, bal alsó és jobb alsó ágasosztás); *uszályosztás* (a fordított saruzás ívelt vonallal megrajzolt változata; mesteralak megfelelője az uszály); *zsebtagolás* (a saruzás ívelt vonallal megrajzolt változata; a németben külön neve van: Taschenzug, ezért említhető külön név alatt is; ha nem éri el a pajzs felső sarkait mesteralak, és ívelten fordított süvegezés lesz a neve).

2. kép – A mesteralakok táblája

(csak a végük foglalhatja el a pajzs sarkait, mindig a kisebb pajzsfelületet teszik ki; főtípusaik megfelelnek a pajzstagolások típusainak; mindig az *alap* fölött helyezkednek el; soha nem alkotnak (!) *mezőt* és *alapot* is csak a legkivételegebb esetben).

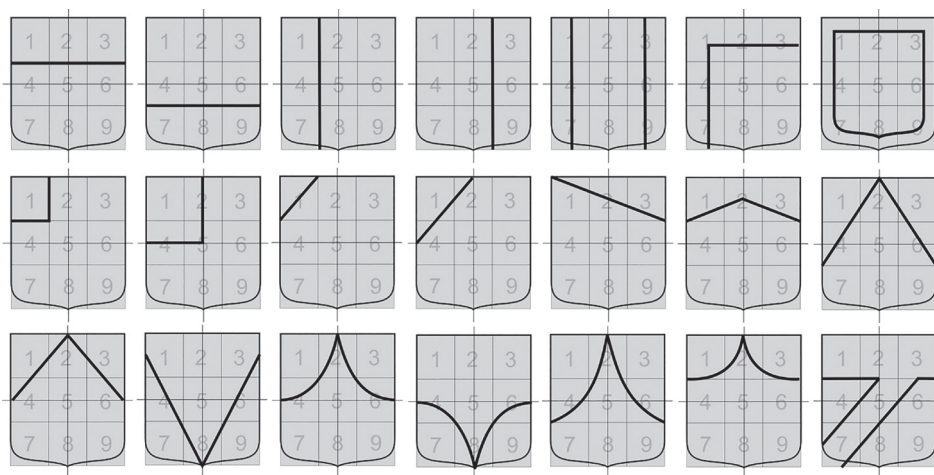
A **felső sorban**: pólya (a vízszintes pajzsszélesség $2/7$ -e, a mező közepén; nem lehet $1/3$ szélességű, mert nem tudnánk megkülönböztetni a kétszer vágott, vízszintesen harmadolt pajzstagolástól; a mezőben lehet 2, 3 stb. pólya; a vágott pajzstagolás mesteralak

megfelelője); *cölöp* (a függőleges pajzsszélesség $2/7$ -e a mező közepén, hogy elkülöníthessük a kétszer hasított, függőlegesen harmadolt pajzstagolástól; a mezőben lehet 2, 3 stb. cölöp; a hasított pajzstagolás mesteralaki megfelelője); *harántpólya* (a jobb felső sarokból a bal alsóba húzott ferde sáv, a cölöp szélességében; pajzstagolási megfelelője a harántvágott pajzs; az $1/3$ szélességű a mezők harántosan harmadolt pajzsot eredményeznek; a mezőben lehet 2, 3 stb. harántpólya); *balharántpólya* (a bal felső sarokból a jobb alsóba húzott ferde sáv, a cölöp szélességében; pajzstagolási megfelelője a balharántvágott pajzs; az $1/3$ szélességű mezők harántosan harmadolt pajzsot eredményeznek; a mezőben lehet 2, 3 stb. balharántpólya); *kereszt* (a vízszintes és függőleges sáv egyesítése a cölöp szélességében, a pajzs középtengelyein; a négyelés pajzstagolási megfelelője); *harántkereszt* (a harántolás és a balharántolás egyesítése a cölöp szélességében, a pajzs átlós tengelyein; a harántnégyelt pajzstagolás mesteralaki megfelelője); *szarufa* (az alsó ferde osztóvonalak a boglárhely (5) középpontjából indulnak a pajzstalp közepének, a 7-es és 9-es széleire, a felső ehhez képest a cölöp szélességével van feljebb; a gallérozás mesteralaki megfelelője).

A **második sorban**: *fordított szarufa* (itt a felső ferde osztóvonalak indulnak az 5-ös közepéből és érnek véget az 1-es és 3-as oldalának közepén, az alsó ehhez képest helyezkedik el a cölöpszélesség távolságában; a fordított gallérozás mesteralaki megfelelője); *hegyes szarufa* (a felső ferde osztóvonalak a 2-es tetejének közepéről indulnak a jobb alsó és a bal alsó sarokba, az alsók az 5-ös közepéből tartanak lefelé, párhuzamosan a felső osztóvonalakkal, a cölöp szélességében; a fordított saruzás mesteralaki megfelelője); *fordított hegyes szarufa* (az alsó ferde osztóvonalak a 8-as aljának közepéből indulnak a jobb felső és a bal felső sarokba, a felső ferde osztóvonalak az 5-ös közepéből indulnak az alsókkal párhuzamosan a pajzs tetejére, a cölöp szélességében; a saruzás mesteralaki megfelelője); *ágas* (Y-alakú mesteralak, melynek felső v-alakú osztóvonalainak csúcsa a 2-es aljának közepéből indul a jobb felső és a bal felső sarok mellé, a velük párhuzamos alsó ferde és függőleges osztóvonalak a cölöp szélességének felelnek meg; az ágasosztás mesteralaki megfelelője); *villa* (fordított Y-alakú mesteralak, melynek alsó fordított v-alakú osztóvonalainak csúcsa a 8-as tetejének közepén található, innen indulnak a pajzs jobb alsó és bal alsó sarkai mellé, az ezzel párhuzamos ferde és függőleges osztóvonalak a cölöp szélességének felelnek meg; a villásosztás mesteralaki megfelelője); *rácsozás* (nem tévesztendő össze a *rács* címerképpel; egymás alá bukó csíkok a kilencedelés osztóvonalai fölött, a csík szélességében; a kilencedelt pajzstagolás, avagy a sakkozás mesteralaki megfelelője; a nyolcadolt, tizedelt, tizenegyedelt stb. tagolásoknak megfelelően a rácsozás is állhat kevesebb vagy több csíkból, ilyenkor a rácsozás a pajzs nagyobb felületét is elfoglalhatja, mint az *alatta* található alap, ennek ellenére ilyenkor is a rácsozás marad a mesteralak, hiszen, több részből áll és a 8. posztulátum értelmében ilyenkor csak az egyik alkotóelemet kell tekintetbe vennünk, de enélkül is jól kivehető, hogy ez a mező *felső* alakzata, egyezően az 5. posztulátummal); *harántrácsozott* (egymás alá bukó harántszalagok a csík szélességében; a tizenkét-szer rutázott pajzstagolás mesteralaki megfelelője; ez is lehet ennél kevesebbszer vagy többször harántrácsozott és erre is ugyanazon posztulátumok érvényesek).

A **harmadik sorban**: *csatozott* (nem tévesztendő össze a *csat* címerképpel; egymás és egy középső rutaalakzat alá bukó harántszalagok a csík szélességében; ez is a tizenkét-szer rutázott pajzstagolás mesteralaki megfelelője; főként az angol és francia heraldikában használják, angol neve *fret*); *ék* (amennyiben a ferde osztóvonalak a pajzs felső sarkaiból indulnak ki, nem érhetik el a pajzs alját, hogy maradhassanak mesteralaknak); *ék* (amennyiben a felső ferde osztóvonalak el vannak tolva a pajzs belseje felé, a csúcsuk elérheti akár a pajzs alját is, anélkül, hogy pajzstagolást, azaz egyenlő nagyságú pajzsfelületeket

hoznának létre); *fordított ék* (ha a ferde osztóvonalak a pajzs alsó sarkaiból indulnak ki, nem érhetik el a pajzs tetejét); három *oldalék* (a csúcsuk nem éri el a pajzs jobb oldalát, ezért megmaradnak mesteralaknak, csak az alsó ék egyik vége foglalja el a pajzs alsó sarkát, ezért is maradnak meg mesteralaknak és azért is, mert a több részből álló mesteralak esetén csak az egyik alkotórészt kell tekintetbe vennünk; amennyiben a három ék közül csak az alsó volna a pajzsban, az már nem ék, hanem balharántos pajzstalp lenne); három *cölöpös balharánték* (a csúcsuk nem éri el a pajzs tetejét, ezért mesteralakok; itt is az előbb elmondottak érvényesek); *szarufa-harántpólya* (egyike a két külön mesteralak egyesítésével létrejövő összetett mesteralakoknak).

3. kép – A másodlagos mesteralakok táblája

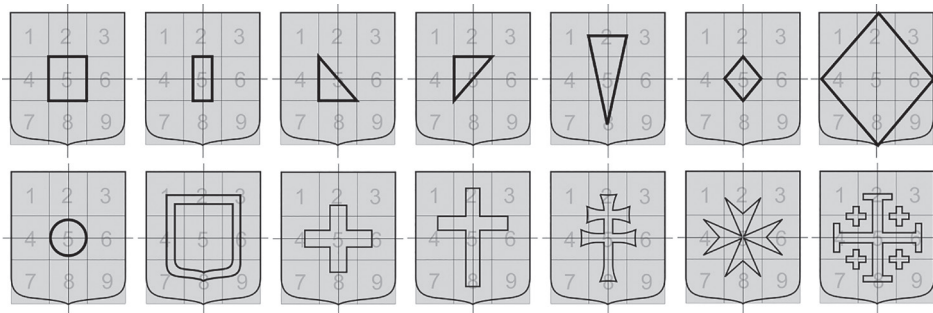
(elfoglalják a pajzs legalább egyik sarkát, mindig a kisebb pajzsfelületet teszik ki; mindig az *alap* fölött helyezkednek el; csak bizonyos esetekben alkothatnak *mezőt* és *alapot*).
 A **felső sorban**: *pajzsfő* (a pajzs felső egyharmada); *pajzstalp* (a pajzs alsó egyharmada), *jobbhasáb* (maximum a pajzs jobb oldalának egyharmada; a (magyar) heraldikában általában *oldalnak* nevezik (köztük Nagy Iván is [1872–1875. 24.]), de célszerűbb, ha az általa a pajzsfelosztás leírásánál használt *hasáb* kifejezést [1872–1875. 21.] alkalmazzuk, hogy a mesteralak fogalma ne keveredjen a pajzsfelosztás 'oldal' fogalmával); *balhasáb* (maximum a pajzs bal oldalának egyharmada); *kéthasáb* (a pajzs jobb és bal oldalán elhelyezkedő hasáb; a szélességük fele a jobb-, illetve a balhasáb egyenkénti szélességének, ellenkező esetben a nagyobb pajzsfelületet alkotnák és ekkor legfeljebb a 10. posztulátum alkalmazásával lehetne őket a kéthasáb ultramodális változatának tekinteni); *pajzsfő-jobbhasáb* (a pajzsfő és a jobbhasáb egyesítésével létrejövő másodlagos mesteralak; változatai a pajzsfő-balhasáb, a pajzstalp-jobbhasáb és a pajzstalp-balhasáb; a szélességük nem terjedhet ki a pajzsfő/pajzstalp, illetve valamelyik oldal teljes szélességére, mert akkor együtt nagyobb felületet alkotnának és ilyenkor a náluk kisebb és általuk létrejövő szabad telek lenne a mesteralak); *ráma* (általában a pajzs szélességének egyhatede).

A **második sorban**: *telek* (a főhelyre (1), a pajzs jobb felső sarkára kiterjedő négyzet; a díszhelyen (2) található telek, a *dísztelek* (németül Ort) nem másodlagos mesteralak, hanem valódi mesteralak, mert nem foglalja el a pajzs sarkát és nem is lebeg; ennek

megfelelően másodlagos mesteralak a bal oldali telek vagy *tarkótelek* (3), a *lábtelek* (7) és a *bokatelek* (9), mesteralak a *kéztelek* (4), *könyöktelek* (6) és a *köldöktelek* (8), s végül harmadlagos mesteralak a boglárhelyen (5) elhelyezkedő, lebegő *boglártelek*); *szabad telek* (a teleknél nagyobb négyzet a pajzs jobb felső sarkában, maximálisan a négyelés első negyedének nagyságát érheti el; változatai a baloldali, jobb alsó és bal alsó szabad telek; Bárczaynál (1897. 105.) a szabad telek két külső szélének rámája a „norma”, amit *derékszögnek* nevezhetünk, de ez nem másodlagos mesteralak, hanem valódi mesteralak); *sarok* (a telek átlós vonallal történő megfelelése; az ellentétes oldalon található a *bal sarok*, lent a *jobb alsó sarok*, illetve a *bal alsó sarok*; Bárczaynál (1897. 103.) a *forgó* alkotórészeinek neve cikk, gerezd, melyek kis derékszögű háromszögekből létrejövő ékek; ezek a pajzs különféle régióiban helyezkedhetnek el, és ettől függően lehetnek másodlagos mesteralakok (ha elfoglalják a pajzs sarkát) vagy mesteralakok (nem foglalják el a pajzs sarkát és nem is lebegnek), vagy lehetnek ék-harmadlagos mesteralakok (ha lebegnek a pajzsban); a nevezéktanukat a pajzsfelosztás elnevezései és az átlós oldal iránya szerint lehet kialakítani: ha pl. a „cikk, gerezd” a díszhelyen (2) belül található és az átlós oldala a jobb alsó sarok, a lábhely (7) felé néz, a neve *dísz-lábék* lesz, ha az átlós oldala a bal alsó sarok (9) felé néz, a neve *dísz-bokaék*, a bal felső sarok felé néző neve: *dísz-tarkóék*, a jobb felső sarok felé néző a *dísz-főék* stb.); *szabad sarok* (a szabad telek megfelelése átlós vonallal, – Nagy Iván [1872–1875. 27.] rézsutos fülepnek (azaz balharántfekvésű pajzsfőnek) nevezi és úgy definiálja, hogy „a pajzs felső párkánya [teteje] közepétől rézsut a jobb vagy bal oldal közepéig vonalat húzunk” – az osztóvonal tehát eszerint lefelé túlnyúlik a pajzsfőhelyen, a bal oldalon pedig nem éri el a pajzs szélét (vagy legalább a sarkát), ezért pajzsfő semmiképpen sem lehet, csakis szabad sarokról lehet szó, – „rézsutos fülep” (balharántfekvésű pajzsfő) csak akkor lehetne, ha alul az osztóvonal nem nyúlna túl a pajzsfőhely alján, a bal oldalon pedig a bal felső sarokból indulna ki, amivel automatikusan megszűnik ékalakzatnak (vagy megfelezett szabad teleknek) lenni és a pajzsfő egyik változatává, megkülönböztető jegyekkel ellátott altípusává válik, hiszen (továbbra is) elfoglalja a pajzs egyik sarkát – a fent lefektetett posztulátumaink tehát ebben az esetben is automatikusan (a szerkezeti alakzatok kölcsönhatásának függvényében) határozzák meg a hasonló (esetünkben a ferde) osztóvonalakkal megrajzolt alakzatok klasszifikációját, ehhez pedig csak a szabályokat (a posztulátumokat) kell következetes módon alkalmaznunk (esetünkre a 6. nem az 5. posztulátum érvényes), s mivel ennél fogva rendelkezünk egy szilárd elméleti alappal is (a szerkezeti szemlélettel), nem kell azon törnünk a fejünket hogy megfelelő-e vagy sem a klasszifikációs eljárásunk, mert a szabályok alkalmazásával a klasszifikáció is mindig koherens marad és ez minden kétes esetben útba igazít bennünket; ehhez hasonlóan, a bal felső sarokban található a *bal szabad-sarok* vagy a sarokrész neve szerint a *tarkó szabad-sarok*, jobbra lent a *jobb alsó szabad-sarok* vagy *láb szabad-sarok*, balra lent pedig a *bal alsó szabad-sarok* vagy *boka szabad-sarok*; ha az átlósan megfelezett szabad teleknek nem a sarkot elfoglaló része alkot mesteralakot, nem másodlagos mesteralakok, hanem valódi mesteralakok, nagyobb derékszögű ékek jönnek létre; nevezéktanukat annak megfelelően lehet kialakítani, hogy melyik pajzsnegyedben helyezkednek el és a pajzs melyik sarka felé néz az átlós oldaluk; így pl. a jobb felső pajzsnegyedben található derékszögű ékalakzat neve, melynek átlós oldala a pajzs jobb alsó sarka felé néz: jobb felső lábék; ehhez hasonlóan: jobb felső főék, jobb felső bokaék, továbbá: bal alsó tarkóék, bokaék, lábék stb.); *balharántos pajzsfő* (a pajzsfő balharántos vonallal megrajzolva; a harántpajzsfő változata, van pajzstalpi megfelelője is; ék nem lehet, mert elfoglalja a pajzs sarkát és a felső része is érinti a pajzs tetejét); *sarkos pajzsfő*

(sarkos vonallal megrajzolt pajzsfő, az egészen a pajzsfőbe feltolt gallérozás változata); *süvegezés* (a pajzs tetejének közepétől két lefelé húzott ferde vonal a pajzstalp jobb, illetve bal oldali tetejére).

A **harmadik sorban**: *süvegezés* (diminutíva, a ferde vonalak csak a pajzs vízszintes középtengelyének aljáig nyúlnak le; két szabad saroknak is tekinthető; a pajzs aljából induló változata a fordított süvegezés); *fordított süvegezés* (a ferde vonalak a pajzs aljának közepétől a pajzsfő aljának két széléig húzódnak; diminutívájánál a ferde osztóvonalak csak a pajzs vízszintes középtengelyéig nyúlnak fel, melyek két alsó szabad saroknak is tekinthetők); *sátor* (lefelé húzott ívelt osztóvonalak a pajzs tetejének közepétől a vízszintes középtengely végeihez; a süvegezés előbb említett diminutívájának ívelt vonalakkal megrajzolt változata); *fordított sátor* (a sátor felfordított változata, az ívelt osztóvonalak a pajzs aljától a vízszintes tengely végeihez tartanak); *uszály* (az ívelt osztóvonalak a pajzs tetejének közepétől a pajzstalp tetejének széleihez tartanak; a süvegezés ívelt vonalakkal megrajzolt változata, avagy a sátor ultramodális formája; van *fordított uszály* is, amikor az ívelt osztóvonalak a pajzsfő aljának széleihez tartanak); *függöny* (az ívelt osztóvonalak a pajzs tetejének közepétől a pajzsfő aljának széleihez tartanak; a sátor diminutívájának is tekinthető; ez is lehet *fordított függöny*, amikor az ívelt osztóvonalak a pajzs aljának közepétől a pajzstalp tetejének széleihez tartanak); *pajzsfő-balharántpólya* (a pajzsfő és a balharántpólya egyesítésével létrejött másodlagos mesteralak; noha együtt talán a pajzs nagyobb felületét teszik ki, de világosan látszik, hogy ez adja a mező felső alakzatát; pajzstagolás nem lehet, mert nem egyenlők a pajzsfelületek, sem mesteralak nem lehet, mert elfoglalja a pajzs két felső sarkát, és harmadlagos mesteralak sem lehet, mert nem lebegő, tehát csakis másodlagos mesteralakról lehet szó).

4. kép – A harmadlagos mesteralakok táblája

(lebegnek a mezőben, mindig a kisebb pajzsfelületet teszik ki, mindig az *alap* fölött helyezkednek el; soha nem alkothatnak *mezőt* és csak kivételesen alapot; átmenetet képeznek a mesteralakok és a címerképek között).

A **felső sorban**: *boglártelek* (négyzet a boglárhelyen); *darab* (téglalap alakú mesteralak, maximálisan a boglártelek felének nagyságában; a mérete ennél általában kisebb és többedmagával fordul elő a pajzsban); *boglár-tarkóék*; *boglár-bokaék* (a boglártelek átlós vonallal megfeleztet derékszögű ékalakzatai; a nevezéktanukat aszerint lehet kialakítani, hogy az átlós vonal a pajzs melyik sarka felé néz; így pl. a boglár-tarkóéknél az átlós oldal a tarkóhely (3) felé néz; a további két hiányzó ékalakzat megnevezése: *boglár-főék* és *boglár-lábék*); *lebegő ék* (mivel lebeg harmadlagos mesteralak); *ruta* (rombusz alakú mesteralak; általában többedmagával fordul elő); *nagyruta* (a ruta ultramodális

változata; pajzstagolás nem lehet, mert nem hoz létre egyenlő nagyságú felületeket, nem lehet mesteralak sem, mert nem ez a kisebb felület – kisebb csak úgy lehetne, ha lebegne, akkor viszont rutának neveznénk – és nem lehet másodlagos mesteralak sem, mert nem foglalja el a pajzs sarkait, ezért csak a ruta ultramodális változataként, harmadlagos mesteralakként definiálható, annak ellenére is, hogy mindössze négy pontban ugyan, de mégiscsak érinti a pajzs széleit).

A második sorban: golyó (kőralakú harmadlagos mesteralak; általában többdedmagával fordul elő; ha a borítása fém, a neve bizánci, ha szín, akkor lepényes); *belső ráma* (minimálisan a ráma szélességével, maximálisan a boglárhely külső szélével beljebb helyezett ráma, párhuzamosan a pajzs körvonalával); *keresztek*: görög, latin, kettős, máltai és jeruzsálemi kereszt (a kereszt mesteralak lebegő változatai; harmadlagos mesteralakként átmenetet képeznek a címerképek felé, de megmaradnak mesteralaknak).

* * *

Ahhoz tehát, hogy a fent érintett kérdések mindegyikében rendet teremtsünk, az összes részletében átgondolt heraldikai programot kell végrehajtanunk. Én ezt a Wikikönyvekben 2006-ban már el is indítottam. A heraldikai programnak négy pontot kell felölelnie:

1. A nevezéktani kérdések kodifikálása (ezt szolgálja a Heraldikai lexikon).
2. Az axiomatikus szabályok (beleértve a címerleírás szabályait) lefektetése (ezt is szolgálja a Heraldikai lexikon).
3. A nevezéktan és a szabályok koherens rendszerbe foglalása, heraldikai metodológiává fejlesztése (ezt szolgálja az axiomatikus heraldika kézikönyvének összeállítása).
4. A nevezéktan és a szabályok gyakorlati alkalmazása (ezt szolgálja a Címerhatározó).

Ezen pontok közül eddig egyedül még csak a 3. pont, a heraldikai kézikönyv összeállítását nem kezdtem meg. Nem sok értelme volna ugyanis pusztán csak az íróasztalfióknak írni, ha arra ügysem akad majd kiadó, mivel azt úgymond különben sem fogja senki sem megérteni. (A 3. pont követelményeit talán a mostani cikksorozatunk is képes volt megfelelő módon megalapozni.)

A heraldikai program szempontjából is fontos az a körülmény, hogy megfelelő koherenciájú, tehát a szerkezeti alapokon nyugvó címerszemléletet érvényesítsünk. A címertan első szerkezeti szemléletét és koherens nevezéktanát a heroldok hozták létre. Ezt követően az adott kor jellegének megfelelően, különféle címertani szemléletek uralták a heraldikát. A magam részéről tehát nemcsak a hagyományos felosztást alkalmazom (1. az élő heraldika kora – a 12. századtól 1526-ig, 2. a hanyatló heraldika kora – kb. 1450-től napjainkig), hanem a címertant a heraldikai szemléletek jellege szerint is különféle korszakokra osztom. Ezen időszakok sorát esetlegesen egy új korszak, az axiomatikus heraldika kora egészítheti majd ki. Tekintsük át röviden ezen korszakokat!

1. A heroldok címerszemlélete (12–14. század). Keveréke volt a szerkezeti és a szimbolikus szemléletnek, de alapjaiban **szerkezeti szemléletű** volt. Ahhoz, hogy egy herold a hivatali régiójához tartozó címvisezők címereit fel tudja ismerni, meg tudja rajzolni, nyilván tudja tartani és el tudja bírálni, gyakorlati és elméleti ismeretekre is szüksége volt. A (tömör) címerleíráshoz és a nyilvántartáshoz ezért aprólékos nevezéktant kellett kialakítani, a megszerkesztéshez pedig pontos szabályokat kellett felállítani, a címert a szerkezeti felépítés szempontjából kellett szemlélni. A heraldika

nevezéktanát, szabályait, esztétikáját stb. tehát a heroldok hozták létre. A kor heraldikai szemléletének jellegére közvetett módon csak a következő korszak heraldikai írói által tudunk következtetni. Ebből a korból még nincsenek írásos heraldikai, csak ikonográfiai emlékek (címerkönyvek, címertekercsek). A jellegéről csak egyes trubadúrok irodalmi művei (és néhány oklevél) által tájékozódhatunk. Néhány címerleírás¹ megtalálható pl. Chrétien de Troyes (1135 k.–1183 k.), *Lancelot ou le Chevalier de la charette* (1178 k.–1181 k.) című művében: „Látod amott a lovagot vörös pajzsán aransávval? ... És látod-e azt a harmadikat... kinek pajzsára párducot festettek, az egyik felén zöld mezőbe, a másikon kékbe?”² (Egyébként itt fordul elő a heroldok első írásos említése is.) Az alapvető szerkezeti elemek ismerete már ezen kezdetleges leírásokban is felfedezhető. (A vörös pajzson aransáv [pólya] az alsó [alap] és felső [mesteralak] réteg elkülönítését jelenti egymástól [„Veez vos or / Celui a cele bande d’or / Par mi cel escu de bernic”]; a pólya az egyféle színű alapon (a cele) található; míg a párducot az osztott címerben a zöld és kék mezőre [esetleg zöld-kék alapra] is ráhelyezték. [„A cel escu vert d’une part, / S’a sor le vert point un liepart / Et d’azur est l’autre moitie?”] Noha egy osztott címer 1181 körüli előfordulása még elég nagy ritkaság lehetett, a pajzs [escu; mező] kifejezés használata azt biztosan identifikálni látszik, mivel két mező (part) csak osztott [felezett] címerben lehetséges. Ismerték tehát már ekkor is a mező (pajzs) fogalmát, az egyszerű és az osztott pajzsot, valamint a felső és alsó alakzatok fogalmát.)

Konrad von Würzburg (1230 k.–1287), *Turnier von Nantheiz* (1258 k.) című művében is található néhány címerleírás: „von zobel swarz also ein kol” (469. sor), „den schilt ein rant al umbevie / von kelen rôt geverwet” (674. sor). Peter Suchenwirt (1320 k.–1395), osztrák címerköltő címerapródként (Knappe von den Wappen) pedig már komplex formában írja le Nagy Lajos magyar király címerét (1355 k.), a sisakdíszsel együtt: „...[pajzsa] ezüstös színben ragyog, és két egyenlő mezőre van osztva. Az egyik mező világos színben fénylik tiszta gyöngyöktől és rubinoktól, és fényesre van csiszolva, benne pedig vízszintes irányban nyolc díszes pólya fekszik; a másik mező égszínű, gazdagon díszítve domború aranyos liliumokkal... A sisak ormát gazdagon ékített aranykorona díszíti, ... a koronából két strucctoll áll ki, közbül pedig látni lehet a strucc hermelines nyakát... csőre aranyból való, melyben gyönyörűen tart egy szépen görbült és aranyból készült patkó alakú tárgyat. Feje arannyal gazdagon van koronázva.”³

Magyarországon különféle okleveles említések tartalmaznak néhány címerleírást is. Az ország címerének leírása megtalálható Imre király (1196–1204) egyik 1197-es (kétes hitelűnek tartott, ? Sz. L.) oklevelében („Predicto Stephano, siusque heredibus, arma eciam, seu insignia ipsius Domini et Patris nostri et nostra, scutum, et desuper galeam de summitate ipsius galee Leonis anteriorem medietatem, cum pedibus anterioribus, ungula aurea rapacia, ac coronam auream in capite gestantem.”)⁴ IV. László király egy 1273-as oklevelében olvashatunk arról, hogy Péter (Csák Máté apja) Feketehalom és Baranka vára alatt vitézül harcolt, amikor pedig István, mint ifjabb király Bulgáriára támadott (1266), Péter bátor oroszlánként harcolt, melynek jelvényét a zászlaján viselte, s ott diadalt aratott.⁵

A heroldok által kifejlesztett címerszemlélet precízen definiált nevezéktanon alapuló, aprólékosan meghatározott formájú címerleírást alkalmaz, melytől semmilyen formában nem lehet eltérni. Ez egyfajta merev rendszer, de egyben pontosan meg is határozhatók általa azok a (vítás és alapvető) szerkezeti elemek, melyek az axiomatikus szemléletnek is a kiinduló pontjai.

2. A szimbolikus címerszemlélet (14–17. század). Ez a korszak hozta létre a heraldika elméletének irodalmát és a címerjogot. Megjelennek a heroldok körein kívül álló első *heraldikusok*, mint Bartolo de Sassoferrato (1313/1314–1357), híres bolognai jogász (*De Insigniis et Armis*, 1356 k.), Honoré Bonet (1340 k.–1410 k.) (*Arbre des Batailles*, 1387), Johannes de Bado Aureo (*Tractatus de Armis*, 1395), Nicholas Upton (1395 k.–1457) (*De Studio Militari*, 1446 k.), Clément Prinsault (*Traité du blason*, 1465), de egyes *heroldok* is hozzálátnak az elméleti ismeretek írásba foglalásához, mint Jean Courteois (†1436) (*Le Blason des Couleurs en armes, livrées, & devises*, 1425 k.), hivatali nevén Szicília herold.

Ehhez hasonló heraldikai műveket a magyar heroldok is összeállíthattak, ugyanis az ún. *Créquier traktátus*, mely Courteois-hoz hasonlóan a színek jelképrendszerével foglalkozik, egy (Zsigmond-kori) kalábriai és egyben magyar címerkirály (roy d'armes *Callabre* és *Honguerie*)⁶ (talán maga Königsbergi János) műve. Egy másik olyan traktátus, melyet a keresztény királyok címerkönyvének (Wappensammlung zu den christlichen Königen) neveztek el, az incipitjében elsőnek a magyar király címerét nevezi meg (*Et premier, le roy de Hongrie porte fesse d'argent et de gueules...*)⁷.

Az első *heraldikai rendszert* ezen heraldikusok hozták létre, azzal, hogy a kéziratot, majd a nyomtatott művekben külön-külön fejezetben tárgyalták a pajzsot, a színeket, a pajzs felosztását, a mesteralakokat és a címerképeket. Ezt a beosztást a címerek felépítésének a folyamatoként is értelmezhetjük (veszünk egy üres pajzsot, kiszínezzük, osztóvonalakkal tagoljuk, a mezőkbe és alapokra címerábrákat teszünk).

A kor legfőbb jellemzője azonban a szimbolizmus. A heroldok címerszemlélete szerkezeti szemléletű volt, amely valójában hermetikus gyökerű. Ennek volt része a korai heraldika szemlélete is, egészen a reneszánsz végéig. A hermetizmust úgy is szokták jellemezni, mint a nyugati civilizáció harmadik pillérét, mely egyensúlyt teremt a görög racionalitás és a bibliai tanok között. A heraldikusok minden egyes szín, pajzsstagolás, mesteralak, címerkép eredetére igyekeztek valamilyen szimbolikus magyarázatot adni. A kor általános szemléletével összhangban különféle szimbolikus (okkult) jelentéstartalmakat tulajdonítottak nekik. Mindez a szimpátia tanának ókori tanítására megy vissza, mely a csillagok, ásványok, az állatvilág, a növényvilág, az emberek közti szimpátiákat és antipátiákat vizsgálja. Ennek megfelelően például a heraldikai színeket is ki lehetett fejezni különféle drágakövekkel, planétákkal, a hét napjaival, az emberi életkorokkal stb.

Ennek a címerszemléletnek jelentős 16–17. századi képviselői: Henry Spelman (1564 k.–1641) (*Aspilogia*, 1654), Cyriacus Spangenberg (1528–1604) (*Adelsspiegel*. Schmalkalden, II. 1594), John Ferne (†1609) (*Blazon of Gentry*. London, 1586), Marcus Vulson de la Colombière⁸ (†1658) stb., Magyarországon Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) (*Ars Heraldica*. Kolozsvár, 1695).

A korszak végén, Hórapollón (élt az 5. sz. végén) *Hieroglyphika* című művének felfedezését (1419), majd görög (1505) és latin (1517) kiadását követően, a korabeli szimbólumtan „hieroglifikus” irányt vett, ami a heraldikai szemléletmódra is hatással volt. A címerpajzsok jelképeinek az akkoriban még megfejtetlen egyiptomi hieroglifákhoz hasonlóan titkos, rejtett tartalmat tulajdonítottak. (Az egyiptomi írást is azért nevezték hieroglifának ’szent írásnak’, mert valamilyen magasabb rendű rejtett tartalmat sejtettek az egymást ismétlő, megfejt(het)etlen szimbólumok mögött.)

A lovagság idealizált képe is ekkor jött létre Marcus Vulson de la Colombière (†1658/1665) hatására, aki a heraldika mellett számos sikeres könyvet írt a szimbólumokról, a jóslatokról, az álmokról stb. 1639-es művében kidolgozott egy vonalkázásos

A szimbolikus szemlélet Magyarországon is nagyon korán széles körben elterjedt. Véleményem szerint a budai várpalotából⁹ előkerült (Hunyadi Mátyás vagy II. Ulászló korából való), fríztöredék(ek) (5. kép) értelme is hieroglifikus szimbólumrendszerként magyarázható, amelyen furcsa egyvelegként követi egymást egy sisak, egy (szőnyegbe? burkolt) harci csákányra tett pajzs, nemheraldikus virágmotívumokkal, majd egy olajágot és bőségszarut tartó gyerek. (Valami hasonlóra utalhat a Cassianus-corvina [1490 k.] egyik margóképe is, kutyafejalakú sisakkal, íjjal és tegezbe tett nyilakkal.) A budai fríztöredék(ek) egyik analógiáját a római San Lorenzo fuori le Mura templom frízeinek hieroglifikus stílusú reprodukcióján találjuk meg (6. kép), amelynek titkos allegorikus, avagy a kor terminológiája szerint hieroglifikus jelentést tulajdonítottak, mivel azok furcsa, talányos megjelenésű tárgyakat ábrázolnak.¹⁰ A jelképeket általában Hórapollón hieroglifáiból vették. Az ehhez hasonló hieroglifikus jelképek a magyar címeres leveleken is megtalálhatók (bár valódi jellegüket eddig még nem ismerte fel a magyar kutatás). Ilyeneknek tekinthetők az 1618-as Izsó armális¹¹ margódíszei is.

8. kép. Arma Christi-ábrázolás („Omnis armatura fortium” felirattal), Isten szívének allegorikus címerpajzsával, Nyéki Vörös Mátyás Imádságos könyvében. (a 17. század eleje. fol. 78r, 97 × 72 mm; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Oct. Hung. 511.; Miko et al. 2008. 80–81.)

7. kép. Városnevek lejegyzésére használt hieroglifikák egy predinasztikus egyiptomi palatáblán (Iversen 17.)

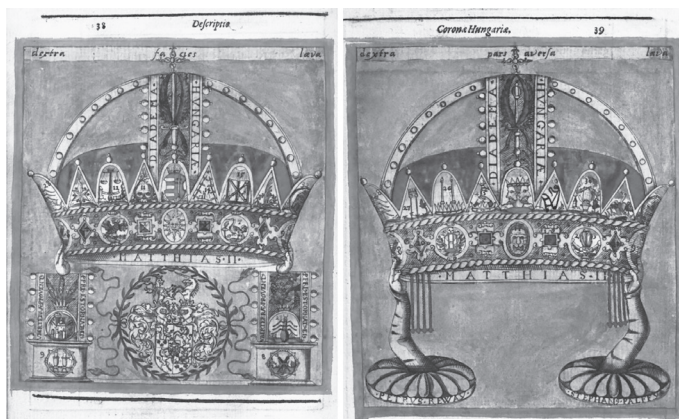

A hieroglifikus szemlélet könnyen utat találhatott magának a címertan felé is, amikor a heraldikusok szeméi elé ahhoz hasonló leletek kerültek, mint az a predinasztikus egyiptomi palatábla (7. kép), amelyen a felparcellázott termőföldek ábrázolásában könnyen felfedezhető a sakkozott pajzsok analógiája. S ennek nyomán kézenfekvőnek tűnik a sakkozás és a többi címerábra eredetére is valamilyen szimbolikus magyarázatot keresni (ha már az eredetük valódi okát nem ismerték).

A jezsuita Nyéki Vörös Mátyás (1575–1654) *Imádságos könyve*¹² egyik metszetén is hieroglifikus címer, Arma Christi-ábrázolás látható, pajzsán Isten szívének szimbolikus megjelenítésével (8. kép), összhangban az emblémák mindhárom jegyével: jelképes

ábrázolás, a hozzá kapcsolódó jelmondat, valamint a hozzájuk fűzött magyarázat (epigramma). Itt is pontosan ezt látjuk. Nyéki Vörös Mátyás a prágai udvarban a magyar kancellária alkalmazásában állt, ahol bizonyára címeradományokkal is kapcsolatba került. Talán II. (I.) Rudolf is azért fogadta szolgálatába, mert a kuriózumokról hozzá hasonlóan gondolkodott. (Ehhez hasonló jellegűnek érzem Ruda János (1560 k.–1609),¹³ magyar királyi herold őnarcképét is: jelképes ábrázolás [kettős kereszt alakú „rács” a sisakon, kettős keresztben végződő korona a pajzsban, a nyakában szalagon köralakú medálban Magyarország címere, valószínűleg hivatalának jelvénye – ami az imént idézett cikkemben elkerülte a figyelmemet], jelmondat [talán ezt takarja a rejtélyes G. O. T. rövidítés], epigramma az arckép alatt.)

Az emblémák művészetének Magyarországon (Nyéki Vörösön kívül) is akadtak kiemelkedő művelői. *Zsámboky János* (1531–1584) munkája, az *Emblemata* (Antwerpen, 1564) az európai embléma-irodalom egyik főműve lett. Számos szimbolikus heraldikai értelmezés is található a műveiben. Lackner Kristóf (1571–1631) emblémái már nem váltak ennyire híressé. Az emblémákat a „hieroglyphica figura”¹⁴ névvel illeti. Célja, hogy: „Bárki, aki művelt, saját kezével, tehetsége szerint, bármilyen elegáns formát és emblematicus vázlatokat... fāradozás nélkül festhet és hieroglifikusan leírhat.”¹⁵ Noha 1608-ban, II. Mátyás koronázásán személyesen látta és le is rajzolta a Szentkoronát,¹⁶ azt a nyomtatásban megjelent művében mégsem teljesen valóság-hű módon ábrázolta, mivel ő a korona jelképes értelmét igyekszik feltárni és ezt fontosabbnak véli a reális tartalmaknál. *Maiestatis Hungariae aquila* (Keresztúr, 1617) című műve kettős címermagyarázat, melyet Lackner és Naprágyi Demeter győri püspök humanista beszélgetései inspiráltak. Az első részben a Naprágyi-címert értelmezi, a második részben pedig a metszet emblematicus sasmadarát magyarázza szimbolikus módon.¹⁷

9. kép. A Szentkorona szimbolikus ábrázolása Lackner Kristóf 1615-ös művéből

(38–39. lap; Mikó et. al. 2008. 122–123.). A jobb oldali képen a koronát tartó kezek a koronaörököt jelképezik (a párnák karimájára a nevük is rá van írva: Petrus Reway és Stephan Palffy). A koronát ékkövek helyett emblémák díszítik, melyek a királyi erényeket, a helyes kormányzás morális alapelveit jelképezik. Lackner egyenként ismerteti a harminckét képzeletbeli emblémával és drágakövel felékesített korona minden elemét. A szimbolikus ábrázolásokat részletes magyarázatok kísérik, amelyek együttesen a magyar rendek által óhajtott ideális uralkodói magatartást példázzák.

3. A címerek történeti szemlélete (17–18. század). Ekkor tettek először kísérletet a címerek történeti fejlődésének vizsgálatára is, de még mindig erősen hatott a szimbolikus címerszemlélet (különösen a jezsuiták szimbolizmusának oldaláról). A két irányzat kezdetben egymás mellett létezett. Bartholomäus Cassaneus (1480–1542) a francia, és a nehezkesebb, szabályozatlan német nevezéktan egységesítésére törekedett. Nagy hatással volt rá Bartolo de Sassoferrato. Az első rendszeres címertani munkát a történeti források alapján Silvester Petra Sancta (1590–1647), olasz jezsuita szerzetes írta 1638-ban.¹⁸ Az általa ugyanekkor bevezetett vonalkázásos színjelölést használjuk ma is a heraldikában. (Noha nem ő volt az első, aki a vonalkázásos színjelölés koncepcióját kidolgozta. Colombière azt állította, hogy tőle tulajdonította el a vonalkázást, de ugyanez már Petra Sancta 1634-es művében is megtalálható, mindkettőjüket pedig Zangrius (1600), Franquart (1623) és Butkens (1626) is megelőzte a saját vonalkázási rendszerével.) A címerek szerkesztésére és ábrázolására vonatkozóan a heraldika szabályait Petra Sancta logikus módon nyolc pontba foglalta, de még mindig nagy súlyt fektetett a középkori szimbolikára. Elveit és rendszerét Theodor Höpningk (1591–1641), német történész és heraldikus fejlesztette tovább,¹⁹ de a történeti forrásokat nem használta olyan ügyesen. Ő is vallotta még a címerek szimbolikus jellegét, amit sokan félreértettek, amikor azt hirdette, hogy „a címerek valamely családnak hieroglifa-szerű képei, amelyek nevezetes cselekedeteket jelképeznek.” A címerek vizsgálatát Claude-François Ménestrier²⁰ (1631–1705), jezsuita szerzetes, majd Philipp Jacob Spener (1635–1705), a német pietizmus megalapítója helyezte történeti alapra.²¹ Ménestrier részben még a szimbolizmus talaján állt. Spener elvetette a címerek pusztán szimbolikus értelmezését, ehelyett heraldikai forrásokra támaszkodott. A magyarországi születésű szerzők közül Martin Schmeitzel (1679–1747) – aki erdélyi kötődését sohasem vesztette el – besorolható ebbe a korszakba is.²² Foglalkozott a magyar Szentkorona történetével is.

A korszak végén már megfigyelhető a történeti források fokozottabb, szinte rendszeres felhasználása, de ez még mindig keveredik a szimbolikus és mágikus szempontokkal. Így például Elias Ashmole (1617–1692), windsori herold, címertani kutatásai és a Térdszalagrend történetének²³ megírása során történeti forrásokra támaszkodott, ugyanakkor kuriózumokat gyűjtött az egész világból és alkímiával is foglalkozott. Következtetései keverednek a mágiával. John Guillim (1565 k. –1621), a Címerhivatal (College of Arms) címertisztje, könyve címében már használta a módszer (method) szót,²⁴ sőt az órá előszeretettel hivatkozó Richard Blome (1635–1705), angol térképésznél²⁵ elsőként már a metodológia („methodological method”) kifejezés is megtalálható. Itt azonban még szó sincs valódi tudományos módszerről vagy metodológiáról. A hozzá hasonló szerzők csak arra törekedtek, hogy a heraldika tárgyalására valamilyen rendszert és módszert találjanak, de ez lényegében csak arra vonatkozott, hogy a pajzsokat, színeket, mesteralakokat stb. együtt és rendszeresen tárgyalják és ezen kategóriákat egymáshoz képest egy adott sorrendben helyezték el a címertanon belül, ami pusztán csak a heraldikai nevezéktan és szabályok összefoglalásának és rendszerezésének egyik *módszerét* jelenti.

Geroge Mackenzie (1636–1691), skót jogász franciaországi tanulmányai során ismerte meg a heraldikával²⁶ kapcsolatos hatalmas szakirodalmat. Ulisse Aldrovandus (1522–1605) (*Erbario Alchemico*, 1551 k.) és André Favine (†1623 u.)²⁷ műveit követve gyakran vont le helytelen vagy meghökkentő következtetéseket. A heraldika eredetét pl. a bibliai Jákobtól vezette le. Osztozott VI. Jakab skót király (1567–1625) érdeklődésében a lovagias formaságok megújítását illetően. Ezért írta meg heraldikai tárgyú művét. Ő még mindig a szimbolikus és mágikus nézetrendszer talaján állt. Barátja volt Sir Robert Moray (1609–1673), skót természetbúvár, a Royal Society egyik megalapítója, akivel

megegyezett érdeklődése a sztoikus filozófia és a tudományos heraldika (címtudomány) iránt. Moray hatalmas heraldikai kéziratanyagot gyűjtött össze, melyet Alexander Nisbet (1657–1725), skót heraldikus hasznosított *A System of Heraldry, Speculative and Practical* című művében.²⁸ Azonban még ezen írások sem képeztek valódi 'heraldikai rendszert', nem szerveződtek semmilyen egységes tudományos szemléleti elv köré. Amit itt láthatunk az pusztán csak egy rendszerező elv felfedezésére irányuló igyekezet, ez azonban, vagyis egy-egy megfigyelt jelenség rendszerbe illesztése, még nem járt sikerrel. Erre majd csak a következő címertani korszakban került sor, azt viszont sokáig (s nagyrészt ma is) meg sem értették, nem kezelték a maga jelentőségének megfelelően, ezért általában csak mellőztetés lett a sorsra.

4. A címerek szerkezeti vizsgálatának kialakulása (18. század). A kortársak és a modern korok heraldikusai előtt ezidáig szinte rejtve maradt, hogy a 18. században, első sorban Johann Christoph Gatterer (1727–1799), a modern német tudományos heraldika és genealógia megalapozója, valamint (az én véleményem szerint) Martin Schmeitzel (1679–1747) műveiben, a szó szoros értelmében forradalmian új címertani irányzat bontakozott ki Németországban, mégpedig (az én értelmezésem szerint) a *szerkezeti címerszemlélet*, mely csiráiban már tartalmazta a számunkra oly fontos axiomatikus szemlélet (egy potenciális heraldikai eszköztár) főbb alkotórészeit.

Gatterer heraldikai munkásságának, mely még ma is „alapvető fontosságú,”²⁹ a saját korában számos követője akadt, mint pl. Johann Christian Siebenkees (1753–1841), német jogász, költő, Gatterer egyik fiának nevelője (de még ő³⁰ is nagy jelentőséget tulajdonított a címerek szimbolikus jelentésének). Magyarországon Gatterer Nyíri Istvánra³¹ (1776–1838) és Horvát Istvánra (1784–1846)³² volt befolyással (aki Schwartner Márton, majd Soós István után lett a diplomatika tanára a pesti egyetemen; heraldikát is előadott, a tanítványai számára egy rövid címertant írt,³³ amely kéziratban maradt). 1963-ban a göttingeni Genealogischen-Heraldischen Gesellschaft emlékermet alapított (Johann-Gatterer-Medaille) a kiemelkedő heraldikai és genealógiai teljesítmények elismerésére.

Követői szerint a címertan általa érte el a legmagasabb fokot, míg mások úgy vélték, hogy egyre kevesebb követője akad, s unalmas és dagályos tévtannak nevezték elméletét. Bárczay elmarasztaló véleményét³⁴ az első részben már idéztük. Gatterer heraldikai munkássága nagyrészt valóban feledésbe merült (genealógusként jóval nagyobb tekintélynek örvend).

Ezen irányzat valódi jelentősége csak az axiomatikus heraldika nézőpontjából ismerhető fel annak teljes mélységében. Az első részben Gatterer és Schmeitzel rendszerét már alaposan áttekintettük. Láthattuk, hogy a kiindulópontot az axiomatikus heraldika felé a címerek *szerkezeti szemlélete* jelenti. A szerkezeti szemlélet még az élő heraldika korára, az első heroldokig vezethető vissza, majd Gatterer fejlesztette tovább. Rendszerét a heroldszabályokkal (és Schmeitzel megállapításaival) kiegészítve 11 pontban foglalhatjuk össze:

I. A címert a viselője szemszögéből kell szemlélni, tehát a heraldikában az oldalak felcserélődnek (heroldszabály). II. A címer legfontosabb eleme a pajzs (heroldszabály). III. A pajzson háromféle dolog fordulhat elő: szín, pajzstagolás és címerkép (Gatterer 1774. 14.). IV. A pajzsot egyenes és különféle görbe (tagolt) *osztóvonalakkal* lehet részekre (*mezőkre, alapokra*) *osztani (tagolni)* (heroldszabály, vö. Gatterer 12., Schmeitzel 1723. 128–135.). V. a.) Két *fém* és négy (+1) *alapszín* (valamint két fő prém) létezik (heroldszabály). V. b.) A *szín* nem test, hanem csak a pajzsfelület árnyalata (Gatterer 10., 14.). VI. A *tagolás*ok nem egyebek, mint páratlan számú osztóvonal és két vagy több

tinktúra által létrejövő terek (Gatterer 13., 14.). VII. Ha az osztóvonalak száma páros és csak két tinktúra fordul elő, melyek közül az egyik *kisebb* (!) teret foglal el a pajzsban vagy a mezőben, *mesteralak* jön létre (Gatterer 13., 24–25.). VIII. A címerkép az, ami se nem szín se nem pajzstagolás (Gatterer 14.). IX. Az a tér, melyet a pajzs peremvonala, illetve egy vagy több osztóvonalra különít el, a *mező* (Gatterer 13.). X. Az a mező, melyben címerábra [címerkép] van (!), az *alap* (Gatterer 14., Schmeitzel 111., 134–135.). XI. Az *egyszerű pajzs* csak egy színből, térből, mezőből vagy alapból, esetleg tagolás(ok)ból áll, az *osztott címer* több osztóvonalból, színből, térből, mezőből, alapból vagy tagolás(ok)ból áll (Gatterer 13., Schmeitzel 110–111.)

5. A történeti címerszemlélet és a tudományos heraldika kialakulása (19–20. század).

Bárczay közvetlenül a Gattererrel kapcsolatos, imént idézett véleménye után, jelzi az új heraldikai irányzat megjelenését: „A jelen [19.] század közepén *Grote H.* [ermann] [1802–1895], [Leopold von] *Ledebur báró* [1799–1877], *mayerfelsi báró Mayer Károly* [1825–1883],^[35] *Hefner Otto Titán* [1827–1870]^[36] és [Friedrich zu] *Hohenlohe Waldenburg* [1814–1884] herceg^[37] [valamint Christian Samuel Theodor Bernd (1775–1854)]^[38] voltak az új heraldikai iskola megalapítói, a kik nem a teorétikusok iratait, hanem a középkori pecséteket, az élő heraldika korából fenmaradt paizsokat, sisakokat stb. tekintették forrásnak.”³⁹ (Kiemelés az eredetiben, Sz. L.)

Olyan új címertani diszciplínák jöttek létre, mint a *címerkritika* és a *historizálás*. Ledebur az összehasonlító heraldika megalapítója és Grote az egyik úttörője, mely a korabeli technikai adottságokat, a címerjogi szabályokat kutatja, és vizsgálja a divatok és újítások hatását a heraldikára. A 19. század végén a csúcspontot Maximilian Gritzner (1843–1902)⁴⁰ működése jelentette. A 20. század kiemelkedő heraldikusai közé tartozik Donald Lindsey Galbreath (1884–1949),⁴¹ Franciaországban Michel Pastoureau (1947–).⁴²

Ezen irányzat tehát már az indulásánál azzal különböztette meg magát a korábbi (az adott korok szintjén) tudományos szemléletektől, hogy kizárólag a rendelkezésre álló hiteles történeti forrásokra támaszkodik és elvet minden olyan véleményt, amely ilyenekkel nem támasztható alá. (Maga a pozitívizmus (leegyszerűsítve a tényisztelet) Auguste Comte [1798–1857] 1830 és 1842 közt írt cikkeivel (*Cours de Philosophie Positive*), továbbá *Discours sur l'ensemble du positivisme* (Párizs, 1848; majd *Système de politique positive*, Párizs, I–IV. 1851–1854) című műveivel vette kezdetét.) A pozitívizmus, mint történetiszemléleti irány az 1850-es években vált ismertté Magyarországon.⁴³ Már Nagy Iván is arra hivatkozott 1857-ben, 12+1 kötetes családtörténeti kézikönyve bevezetőjének legelső mondataiban, hogy művében csakis a hiteles írott forrásokra támaszkodik és elvet minden olyan véleményt, amelyek csak (szóban hagyományozott) kétes családi tradíciók alapulnak.⁴⁴ (Ugyanakkor 1872–1875-ös rövid címertanában,⁴⁵ a címerek eredetével kapcsolatban, még ő is tág teret enged a régebbi megalapozatlan véleményeknek.)

A pozitívizmus heraldikai képviselői hatalmas címertani anyagot gyűjtöttek össze és dolgoztak fel rendszeres módon. Könyvtárakban, levéltárakban, magángyűjteményekben végeztek aprólékos kutatást, elszórtan fellelhető kéziratokat vizsgáltak át, új adatokat tártak fel és fontos forráskritikai munkát végeztek el. Középkori pecséteket, az élő heraldika korának pajzsait, sisakjait tanulmányozták. Angliában Sir Nicholas Harris Nicolas (1799–1848) és *James Robinson Planché* (1796–1880), Skóciában David Laing (1793–1878) végzett hatalmas forráskutatást.

Általános heraldikai gyűjtemény Johannes Baptista Rietstap (1828–1891) *Armorial général* (Gouda, I–II. 1884–1887.) című műve (110 ezer családdal). Théodore de Renesse gróf (1854–1927) hétkötetes *Dictionnaire des figures héraldiques* (Brüsszel, 1892–1903) című

műve címerképek szerint adja meg a címviselő családokat (mintegy 160 ezret, egyfajta határozói kulcs szerint). További átfogó címer(leírás)-gyűjtemények: John Woody Papworth (1820–1870) *Ordinary of British Armorial* (1857–1874) című sorozata mintegy 50 ezer címerleírást ölel fel, a fő címerábrák szerint csoportosítva. (Hasznosította és korrigálta a hatalmas anyagot közreadó, de nem túl megbízható *Burke's Peerage/General Armory* [1826/1847–] adatait is.) Wilhelm Rentzmann (1824/23–1880) numizmatikai címerhatározója⁴⁶ is a fő címerábrák szerint alkot klasszifikációs kategóriákat. Julius Dielitz (1805–1896) 1835–1895 között létrehozott, mintegy 90 ezer tételből álló kartotékrendszerét 1897-ben a Herold vásárolta meg („Wappenbilderlexikon Dielitz”). Dielitz gyakorlati tapasztalatai alapján kidolgozott címerrendszerezési elvét a halála után adták ki.⁴⁷ Egy másik rendszert Eduard Zimmermann (1874–1951) hozott létre (a jelképkészlet jelentős részét *Bayerische Klosterheraldik*, München, 1930 című művében tette közzé). Mintegy 120 ezer kartoncédulából álló gyűjteménye (az augsburgi állami levéltárban) a címerábrák szerint rendszerezi a címereket. A 20. században Konrad Fischner (1855–1941) dolgozta ki a tiroli és vorarlbergi címerek határozói kulcsát (*Tirolisch-Vorarlbergischer Wappenschlüssel*, Innsbruck, I–VII. 1938–1951). Mintegy 100 ezer címert rendszerez a címermezők és a mesteralakok, majd ezen belül a címerképek szerint. Ezen kívül további osztrák címerhatározói kulcsok is léteznek.⁴⁸ Az 1990-es években Jürgen Arndt (1915–1998) és Werner Seeger (1929–2017), valamint Lothar Müller-Westphal (1941–), képzőművész indította el a Herold német címertani egyesület keretein belül a Wappenbildenordnung (WBO) projektet,⁴⁹ mely a címerábrák szerint csoportosítja a címereket. Ebben a rendszerben minden színt, címerábrát stb. egy adott számkód képvisel, melyek ezek alapján csoportosíthatók és kereshetők vissza.

A nagy pecsétygyűjtemények már csak az említés szintjén férnek be itteni összefoglalónkba, mint Louis-Claude Douët d'Arcq (1808–1883);⁵⁰ Jean-Théodore De Raadt (1855–1905);⁵¹ Carl Friedrich von Nagler (1770–1846); Heinrich von Ledebur (1832–1912) művei.

A legkiterjedtebb Johann Siebmacher (1561–1611), német rézmetsző, kiadó 1605-ben elindított címerkönyve, mely 1605–1806, 1854–1967 között folyamatosan bővült. A német nyelvtérület országainak nagy részére kiterjed. Talán még senki sem számolta meg pontosan, hogy 325 kötete (a 19. század végén) mennyi címert tartalmaz (mintegy 130 ezerre becsülik). A magyarországi kötetekben (az erdélyi és a mintegy 2000 horvátországi nélkül) 7244 címer található,⁵² Csergheő Géza (1840–1895) és (kezdetben) Nagy Iván szerkesztésében. Ennek mintájára indult Alapi Gyula (1872–1936) szerkesztésében, a *Magyarország címeres könyve* (Budapest, 1913), de az első világháború kitérése miatt ez csak az első kötetig jutott el. A legátfogóbb Áldásy Antal (1869–1932) nyolckötetes műve,⁵³ mely 5506 címereslevél-leírást és 592 címerrajzot közöl. Az általam szerkesztett Címerhatározó folyamatosan bővül. A jelenlegi állapotában (2019 vége) az adatbázisa mintegy 6500 címer-alapváltozat⁵⁴ képét tartalmazza (a címerváltozatok száma ennek a többszörösét teszi ki), lehetőleg a forrásokkal együtt. Ott, ahol csak a címerleírás áll rendelkezésre, én magam (és jelentős részben Somogyi András, Debrecen 1974–) készíttem el a címerek számítógépes vektorgrafikai képét. (A határozó címereinek még csak a töredéke van beillesztve a határozói kulcsokba is.)

* * *

A genealógia, a heraldika (?) és a legtöbb történeti segédtudomány a 19. század végén vált önálló tudománnyá, párhuzamosan a diplomatika, heraldika, paleográfia, forráskritika, stb. tudományos módszereinek kifejlődésével. Ekkor jöttek létre az első olyan tudományos társaságok, melyek a rokoni kapcsolatok kutatásával, a családok történetével

és címerével foglalkoztak. A legkorábbi ilyen szervezet valószínűleg az Új-Angliai Történeti és Genealógiai Társaság volt, melyet 1845-ben alapítottak Bostonban. 1869-ben Berlinben kezdte meg működését a Herold, Bécsben 1870-ben az Adler (Csergheő Géza kezdeményezésére, a bécsi lakásán, a magyar gárda épületében; az alapító tagok negyedét is ő gyűjtötte össze),⁵⁵ Budapesten 1883-ban indult a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság.

Leopold von Ranke (1795–1886) úgy vélte, hogy a történésznek járatosnak kell lennie a történeti segédtudományokban (diplomatika, heraldika, genealógia, paleográfia, epigráfia, archontológia, szfragisztika, stb.), hogy meg tudja ítélni a források eredetiségét és hitelét. Ennek módszerét a hallgatók egyetemi szemináriumok keretében sajátítják el, melynek előzményei megtalálhatók már a 16–18. században, pl. Gatterernél, illetve a kései német Felvilágosodásban.⁵⁶ Néhány országban ezen képzettség elsajátítására külön intézmények jöttek létre, mint a francia École des Cartes vagy az osztrák Institut für die Österreichische Geschichtsforschung, majd a genealógia és a heraldika területén is megjelentek az első szaklapok, melyek (a pozitivista történetszemlélet elveivel összhangban) már csak eredeti forrásokon alapuló, jegyzetapparátussal ellátott (dokumentumokat is közlő, bibliográfiával rendelkező, és előzetes recenziókat alávett) tudományos cikkeket közöltek. Az önálló történelmi tanszékek létrehozása mellett az egyetemi történetképzésben kialakult a tudományos fokozatok, habilitációk rendszere. Megjelentek a történetképzés alapját szolgáló metodikai kézikönyvek.

Ezzel együtt a kor címerszemlélete is *pozitivista* alapra került. A másik irányzat, mely a kor irodalmában és történetírásában érvényesült, a *szellemtörténeti irány* volt.

A *pozitivizmus* tulajdonképpen a Felvilágosodás kibontakozása a (történet)tudományban. Jellemzői a fejlődés, törvényszerűség, a természettudományos érdeklődés, az összehasonlító módszer, a (történettudományi) tények tisztelete és minél részletesebb egybegyűjtése, teljes rendszerezése (életrajzi adatok, művek regisztrálása, cselekményadatok szimpla felsorakoztatása). Mindebből gyakran hiányzik a logikai rendező elv, az értékítélet, a kritikai állásfoglalás, ellenben eltúlozza a hatáskutatást. (Taine-t például a természettudományos módszer merev alkalmazása jellemezte az irodalomtudományban és a társadalmi folyamatok vizsgálatában.) Auguste Comte filozófiája szerint a tények megismerhetők, de az azon túli dolgok és jelenségek, a törvények és belső összefüggések lényegébe az emberi megismerés nem hatolhat be.

Az aprólékos filológiai kutatással, a részleteket tisztázó analízissel szemben a *szellemtörténeti irány* jellemzője a nagyvonalú összefoglalás. Metodikája a szintézis szükségszerűségét hirdeti. Elsősorban a kor egységes szellemét vizsgálja, azokat a jelenségeket és mozzanatokot keresi, melyek az egész korszakra jellemzőek, de elhanyagolja a hasonló jelenségek közös okait, társadalmi alapjait. A háttérben munkáló titokzatos erőket keresi, melyek minden alkotásban automatikusan jelentkeznek. A tudományos vizsgálódásban az értelemmel szemben szinte metafizikai sejtéssel a beleézés és átélés, a szubjektív intuíciók, az egyéniség és a korszaklem átélésének, a lelki és szellemi összefüggések elemzésének a fontosságát hirdeti.

Az általános történettudományi metodológia egyik irányzata, melyet általában tévesen szintén pozitivistának nyilvánítanak, Leopold von Ranke nevéhez kötődik, de ez inkább egyfajta historizmusnak tekinthető.⁵⁷ Általában objektív történetírásnak szokták nevezni. A hegeli reflektált történetírás része, mely az általánosításon alapul, de az eseményeket részleges és speciális szempontból mérlegeli (forráskritika). Jelentős szellemtörténeti vonatkozásai is voltak. Ranke egyik fő újítása volt (az 1830-as évek elején) a szigorú forráskritika és, ehhez kapcsolódóan, a szemináriumi rendszer

bevezetése az egyetemi történelem-oktatásba. A történetírás fő elve szerinte a „wie es eigentlich gewesen”, vagyis a történelmet úgy kell megírni, ahogyan valójában megtörtént. A történész számára csakis az a kijelentés igaz, amire hiteles forrás, bizonyíték van. A források értékeléséhez a történésznek el kell sajátítania a módszeres forráskritika elveit. A történelem csak így válhat önállóvá a filozófiától, vallástól, irodalomtól, de a természettudományoktól is.

Ranke módszerei: a forráskritika, forrásgyűjtés, forráspublikáció [faktológia] egyáltalán nem pozitivista alapúak. Ranke a történelemnek a természettudományoktól való függetlenségét hangoztatta. Azt állította, hogy: „...a történelemnek/ történésznek (a természettudományokkal ellentétben) nem tértől és időtől független, általános, törvényszerű igazságot kell megfogalmaznia, amiből aztán a jövő is predikálható. Hiszen a történész tárgya nem mondjuk az állam, társadalom, kultúra stb. általános fogalma, hanem a konkrét, térben és időben körülhatárolt (görög, római, kínai, indiai, orosz, 12. századi) állam, társadalom, művészet, vallás, amelyeket semmiféle általános törvényből, szükségszerűségből, axiómából nem lehet levezetni... Megjegyzendő azután, hogy Ranke tézise tovább is megy mindennél, hiszen egyértelműen involválja az ellenkező következtetést is. Mégpedig azt, hogy a történelemben tértől és időtől független általánosítások, a törvények a megfogalmazása/ keresése és így a történelem előrejelzése [tehát végső soron a természettudományos, matematikai módszerek kizárólagos alkalmazása] éppenhogy tudománytalansághoz, igazolhatatlan madár- és béljóláshoz vezetnek, hiszen mindent, amit a történelemből korábban megjósoltak – vö. Condorcet – sohasem következett be, csupán a történelemhez intézett óhaj maradt.”⁵⁸

Ranke szerint sem elégséges azonban a pusztá forráskritika, a történelemben is vannak általánosságok, a szintézist, a történelmet egyben láttatni segítő tendenciák (de nem törvények), amit ő a századok vezető eszméiben talált meg.

Ekkoriban jelentek meg a történetképzés alapját szolgáló metodikai kézikönyvek, mint Ernst Bernheim (1850–1942) műve, a *Lehrbuch der historischen Methode* és Johann Gustav Droysen (1808–1884) *Historik* című könyve. Mindkettő közös elve a szociológiai (pozitivista) szempont elutasítása. Ehelyett a segédtudományok elsajátításán alapuló forráskritikát tekintették alapnak. Droysen szerint a történeti munka alapjainak lényege a: „*forschend zu verstehen*. Az előtag a metodikus forráskritika, azaz a segédtudományokban való jártasság, az elsődleges forrásokkal való báni tudás elsajátítására utal. Az utótag pedig arra, hogy a magyarázatokkal, törvényekkel, okokkal operáló természettudományokkal (s Comte szociológiájával) szemben a történelmet hermeneutikusan kell megközelíteni. A fő cél így a múltbeli cselekedetek, nagy egyéniségek és tetteik megértése – nem magyarázata – főként annak alapján, hogy mennyiben fejeznek ki, testesítenek meg valamiféle általános erkölcsi értéket.”⁵⁹

* * *

A pozitivista módszer egyoldalúságát tehát már a kezdeteknél is számos kritika érte. Vasvári Pál (1826–1849), Szontagh Gusztáv (1793–1858) és mások (már 1850, a pozitívizmus magyarországi megjelenése előtt) tudatosan törekedtek egy új, magyar történetnézet megalkotására. Ezen gondolatok gyakran megelőzték a saját korukat. Széchenyi, Kossuth, Szontagh és Katona József (1791–1830) reformkori gondolatai Auguste Comte (1798–1857) eszméinek, Eötvös József (1813–1871) John Stuart Mill (1806–1873) eszméinek, Thaly Kálmán (1839–1909) és Szontagh nézetei Hyppolite Taine (1828–1893), Pálkövi Antal (1816–1862) véleménye pedig Henry Thomas Buckle (1821–1862) eszméinek az előfutáraként is felfogható.⁶⁰

Vasvári Pál a történettudományt praktikus tudománynak tekinti. Elsődleges fontosságot tulajdonít az elméletnek, de nagyra értékeli a tényeket, az empirikus tapasztalatokat is.⁶¹ A mechanikus (pozitivist) világkép bírálatát jelenti, amikor szerinte a népek múltjában nincs matematikai pontossággal benne a jövő. Kritizálja a természettudományos szemlélet egyoldalúságát: „Nem lehet az emberiség holmi matematikai lélek-telen szabályokhoz leláncolva!”⁶² Ugyanakkor a Ranke által képviselt ún. „objektív” történetírást is bírálatnak veti alá: „A történetíró részrehajlatlansága nem abban áll, hogy semmi tény felett ne ítéljen, hanem abban, hogy az örök igazság elvei szerint *részrehajlatlanul ítéljen.*”⁶³

Szontagh Gusztáv szerint a haladás célja az emberiség egyensúlyi állapota,⁶⁴ ami egybevág Comte gondolataival. Figyelmét a „józan filozófia” megfogalmazására fordítja. Ismeretelméletében az érzéki és szellemi megismerés egyfajta kompromisszumát akarja létrehozni. Noha a tapasztalatnak nagy jelentőséget tulajdonít,⁶⁵ ezt éppen idealista világfelfogása miatt nem fogadja el fenntartás nélkül. „Észrevételünk nem hat a dolgok lényébe, hanem csak a tüneményeik felől tudósít, s gondolkodásunk egyedül viszonyait s legfőleg ezeknek törvényeit láthatja be.”⁶⁶ A pozitivisták Buckle kivételével mind itt álltak meg.⁶⁷

Már Comte hangoztatta, hogy a történelmet az eredeti dokumentumokból kell megismerni. Ezen felfogás gyökerei a 18. századi racionalizmusig nyúlnak vissza, mely elvetette a metafizikát és a tapasztalat elsődlegességét hirdette. Ez a történet-szemlélet Nyugat-Európában a természettudományok eredményeire építve alakult ki. Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékiratai⁶⁸ szerint: „Korunkban a metafizika lejárt a magát”, gr. Desseffy Emil akadémiai beszédében (1898. dec. 20.) szintén hangsúlyozta, hogy: „Azt látjuk, bármerre tekintünk, hogy a pusztán eszmélkedő (speculatív) módszertől és tanulmánytól mindinkább elfordulnak az elmék.”⁶⁹ [Ezzel szemben a metafizikát mi korábban⁷⁰ a szerkezeti vizsgálat egyik fő eszközének és támaszának tekintettük és tekintjük ma is.]

A tapasztalati megismerésen alapuló módszert br. Eötvös József foglalta össze.⁷¹ A kiutat szerinte az jelenti, ha az államtudományok átveszik a természettudományok módszereit. Rámutat a nehézségekre is, arra, hogy a történeti tényeket nem lehet teljes szabadsággal analizálni, mert az emberi figyelem változó és esetleges, sok vonatkozás elkerülheti a figyelmét, és a vegyész kétségkívül több sikerrel elemezheti a testek elemeit, mint a historikus a tényeket, de ez nem jelenti azt, hogy „a tapasztalást el kell hanyagolnunk és transzcendentális szemlélődésekben keresnünk a meggyőződés alapját.” Kulcsfontosságot tulajdonít a módszernek, miként lehetne a tények alapján a társadalomtudományokban a valóságot minél mélyebben megragadni. Kísérletet tett az egyes tények mélyebb vizsgálati módszereinek kidolgozására is.⁷² Módszerét bírálta Brassai Sámuel (1797/1800–1897)⁷³ hangsúlyozva, hogy a természettudományok és a politikai tudományok más-más módszert követelnek, Csengery Antal (1822–1880)⁷⁴ pedig azt hozta fel ezzel szemben, hogy „a politika nem oly tudomány, mely csupa matematikai igazságokon alapulna.”⁷⁵

A reformkori, majd a pozitivist történetészek nagy ambícióval kezdték alkalmazni az összehasonlító módszert, melynek lényegét Csengery így határozta meg: „Azt a módszert értem, mely nem egyes rokonhangzású szóból von merész következtetéseket, hanem szervezetet szervezettel hasonlítván miként a zoológ, a nyelv alkatában keresi főleg a nyelvrokonságot; nem egyes vonások találkozásából ítél a népek rokonságára, mellőzve olykor a lényeges eltéréseket, hanem úgyszólván physiognomiát vet egybe physiognomiával...”⁷⁶ Erdélyi János (1814–1868) viszont

éppen racionalizmusa miatt bírálta a kibontakozó összehasonlító módszert. Szerinte az összehasonlító nyelvészet azért jutott válságba, mert nem fogta fel a spekulatív észjárását.⁷⁷

6. Axiomatikus címerszemlélet (21. század?). Noha a legtöbb 19. századi történész a társadalomtudományok esetében elveti az axiomatikus megközelítés lehetőségét, mi mégis úgy látjuk, hogy ennek a heraldikában tág tere nyílhat, mégpedig nemcsak öncélú módon, az axiomatikus szemlélet alkalmazhatóságának (*l'art pour l'art*) lehetősége miatt, hanem olyan szükségyszerűségként, amely a heraldika legmélyebb rétegeiből (geometriai jellegű kötődéseiből) eredeztethető, a természettudományokra jellemző hegeli állandóság, ismétlődés, megismerhetőség, általánosíthatóság, képletbe foglalhatóság jegyében, melynek instrumentuma az értelem (szemben a társadalomtudományi állandó változással, egyedivel, időbeliséggel, mely a szellem, a kultúra, az ész, az ésszerű terrénuma).

Ennek megfelelően minden axiomatikus alapú (heraldikai) szemlélet és program szükségképpen és önkénytelenül is logikus szemlélet és fordítva, – minden logikus gondolatmenet egyben axiomatikus is. Nekünk pedig pontosan erre a szemléletre és programra van szükségünk. A heraldika szabályokba foglalásának szándéka, sőt maga az „axiomatikus” kifejezés is megtalálható már Spenernél, aki a szintörvényt (Geleniusra hivatkozva) axiomatikus szabálynak nevezte. („Causam ex hypothesi sua quod arma ex vestimentis veteris militiae ortum habeant ita deducit Aegid[ius] Gelen[ius] de magnit[udine] Colon[iae] Agripp[iae] L. 2. pag. 116. Hinc elicitor ratio axiomatis scutarii: non esse metallum in metallo, nec colorem in colore pingendum.”)⁷⁸

Ahhoz, hogy pozitív választ tudjunk adni a cikksorozatunk első mondatában feltett kérdésre, tehát ahhoz, hogy a heraldika egyszerű szemléleti rendszerből önálló tudománnyá válhasson, axiomatikus alapra van szükségünk. Az axiomatikus heraldika elsődleges feladata ezen a ponton az, hogy újra visszahozza a (továbbfejlesztett) szerkezeti szemléletet a heraldikába, s ezt tegye meg a heraldikát tételes tudománnyá emelő fundamentummá.

A kérdés tehát az, milyen módon tudja az axiomatikus szemlélet előmozdítani a címertant?

A heraldika sajnos nincs jó állapotban. Közel kilencszáz éve, amióta az első címerek létrejöttek, a heraldika még mindig nem vált (a többihez hasonló) valódi tudománnyá. Még mindig az egyéni meghatározások és szabályalkotások uralkodnak, mindenféle szilárd elméleti alap nélkül. Fox-Davies – mint azt a 2. részben láttuk – egyenesen úgy vélekedett, hogy ilyen szilárd elméleti alap a heraldikában talán nem is hozható létre, hogy a pajzsbeli alakzatok egységes szabályozása sohasem válik lehetővé, ahhoz hasonlóan, miként az a többi (természet)tudományban történt.⁷⁹ Mi ezzel szemben azt mutattuk be, hogy igenis létezhet, mégpedig az axiomatikus heraldika módszerével, melynek a szerkezeti szemlélet nyújt szilárd, általánosan érvényes, a tapasztalati tényeken és a logikus megfontolásokon nyugvó elméleti alapot.

Ez azt jelenti, hogy ugyanúgy, hogyan a mondatelemzés szabályai (!) pontosan (!) megmondják számunkra, hogy egy (vagy több) konkrét mondatban mi az alany, állítmány, jelző, tárgy stb. (s a nyelvtan szabályai miatt az alanyról nem mondhatjuk azt, hogy az az állítmány, az állítmányról azt, hogy az a jelző – amiként a tetszőleges és önhatalmú állításoknak a heraldikában még ma is tág tere nyílik), a *címerelemzés* szabályai is képesek számunkra pontosan (!) megmondani, hogy egy (vagy több) konkrét címerben mi a szín, mező, alap, osztóvonal, pajzstagolás, mesteralak, címerkép stb. (s a szerkezeti heraldika törvényszerűségei miatt a pajzstagolásról miért nem mondhatjuk

azt, hogy az a mesteralak, a mezőről, hogy az az alap stb.). A címerelemzésnek azonban nemcsak a *mi?*, hanem a *hogyan?* kérdésére is válaszolnia kell. Így pl. a kémia törvényei pontosan megmondják számunkra, hogy bizonyos esetekben (!) hogyan jön létre folyadék a gázokból (pl. úgy, hogy két rész hidrogénhez egy rész oxigént keverünk, majd a gázkeveréket begyűjtjük, miáltal vizet kapunk: $2\text{H} + \text{O} = \text{H}_2\text{O}$). A címerelemzés ugyanilyen módon képes megmondani számunkra, hogy egy (vagy több) konkrét címerben a *mező* mikor és miként válik *alappá* (1m [1 *mező*] : 1vv [osztva 1 vágóvonallal] + 2 szín = 2m; 2m + 1^{po} [föjléjük pólya] = 1Ta [1 többféle mázú *alap*] + 1pó [1 mesteralak, pólya]) vagy megmondja, hogy az ék mikor és miként megy át *gallérozásba*, *süvegezésbe* stb. (Vö. a 2. rész 16. és 19. jegyzete) A fenti axiómákkal, teorémákkal és posztulátumokkal a *mi?* és a *miért?* kérdéseit a heraldikában is törvényszerű, általános érvényű módon meg tudjuk válaszolni, ami azt is jelenti, hogy a heraldika is képes ezen (nyelvtan, kémia) és más tudományágakhoz hasonló empirikus tudománnyá válni.

A heraldikának ma még nincs egyetlen saját (koherens) *vizsgálati módszere* sem, ha csak nem vesszük annak Gatterer módszerét a pajzstagolások és mesteralakok egymástól való megkülönböztetésére vagy a címerhatározás általam 1999-ben bevezetett szabályait. A *címerkritika*, *historizálás* és Ledebur összehasonlító heraldikája is inkább egyéni nézetrendszerek kérdése, mintsem egy szabályos, általános érvénnyel használt címertani metodológia. Olyan saját, általános (és nem egyéni) érvényű módszerekre gondolok itt, amilyenek minden valódi tudományban léteznek, mint pl. a genealógiában az *ízsámítás*, a rokoni fok megállapítása, melyeket minden egyes genealógus ugyanolyan módon, a legkisebb egyéni eltéréstől mentesen hajt végre, vagy az *összázmozás* (és hozadékai), a felmenők megállapításának menete stb. vagy éppen az *utódvesztés* számszerű kifejezésének³⁰ általam kidolgozott vizsgálati módszere (az antropológia, (orvos)genetika, állatnemesítés, szociológia, matematika stb. saját modern genealógiai módszereiről nem is beszélve). A heraldikában – bizonyos megszorításokkal – talán csak az anglo-normann (Norman-French) típusú címerleírások tekinthetők hagyományosan kialakult szabályos metodológiának, már amennyiben egy leíró diszciplínát módszernek nevezhetünk.

A címertan fejlődése, újabb korszakainak eljövetele a jövőben sem fog megállni. Talán éppen az axiomatikus heraldika válik majd az egyik új vagy a legfontosabb fejlődési irányzattá. Amennyiben a magyar heraldika képessé válik ennek a folyamatnak az élére állni, a heraldikát szabatos, tételes tudománnyá fejleszteni, a története folyamán először lesz képes irányt mutatni a heraldika fejlődésének, először állhat a címertani haladás élére.

(Vége)

JEGYZETEK

1 „Anr'ax dient : »Veez vos or / Celui a cele bande d'or / Par mi cel escu de bernic ? / C'est Gouvernauz de Roberdic. / Et veez vos celui après / Qui an son escu pres a pres / A mise une aigle et un dragon ? / C'est li filz le roi d'Arragon / Qui venuz est an ceste terre / Por pris et por enor conquette. / Et veez vos celui dejoste / Qui si bien point et si bien joste / A cel escu vert d'une part, / S'a sor le vert point un liepart / Et d'azur est l'autre moitié ? / C'est Ignaures li covoitiez, / Li amoureux et li pleisanz. / Et cil qui porte les feisanz

/ An son escu poinz bec a bec ? / C'est Coguillanz de Mautirec. / Et veez vos ces deus delez / A ces deus chevox pomelez / As escuz d'or as Lyons bis ? / Li uns a non Semiramis / Et li autres est ses compainz, / S'ont d'un sanblant lor escuz tainz. / Et veez vos celui qui porte / An son escu pointe une porte, / Si sanble qu'il s'an isse uns cers ? / Par foi, ce est li rois Yders.«³¹ (*Le Roman de la Charette d'après Gauthier Map et Christien de Troies*, Publié par Le Docteur W. J. A. Jonckbloet. La Haye, 1850. 96., 5773–5802. sor.; vö. Gerard

- J. Brault: *Early Blazon: Heraldic Terminology in the Twelfth and Thirteenth Centuries with Special Reference to Arthurian Heraldry*. Woodbridge, 1997. 26–28. [első kiadása: 1972.]
- 2 Henry Bedingfeld – Peter Gwynn-Jones: *Cimertan*. Budapest, 1994. 24. (A *Heraldry*. New Jersey, 1993. című mű magyar kiadása, Végh István fordításában.)
- 3 Bleyer Jakab: Magyar vonatkozások Suchenwirt Péter költeményében. *Századok* 33. 1899. 808–809.
- 4 Fényes Elek: *Statistik des Königreichs Ungarn*. Pest, 1844. II. köt. 24. Fejér György: *Codex diplomaticus Hvgariae ecclesiasticus ac civilis*. Buda, 1829. II. köt. 307–308. Fejérnél a szöveg némiképp eltérően szerepel.
- Az oklevél hitelességét Koller József, Pray György, Katona István, Horvát István, Horváth Mihály, Podhraczy József, Fejér György (kezdetben), Henszlmán Imre, Fényes Elek, Pesty Frigyes és mások mind elfogadták, egészen addig, amíg Nyáry kritika alá nem vonta (Nyáry Albert: *A heraldika vezérfonala*. Budapest, 1886. 26–28.), de a kételyeit ő sem formai, hanem tartalmi szempontokra alapozta. Szabados György egyik cikkében azonban már szó sincs arról, hogy azoklevél hamis lenne és azt rendes történeti forrásként kezeli. (Szabados György: Imre király házassága, aranybullája. *Századok* 136. 2002/2. 347.) Ezen kívül Nyáry érvei is egytől-egyig megcáfolhatók, és így az 1197-es oklevelet is hitelesként és a benne foglalt 12. századi genealógiai és heraldikai hagyományt is valóságnak fogadhatjuk el. (Részletesebben: Szegedi László: Imre király hamisnak vélt 1197-es okleveléről. *Kárpát-haza Szemle*. 2. 2021/1–2. 23–58.) Számomra az oklevél első sorban azért érdekes, mert lerí róla, hogy olyan ember írta, aki komolyan érdeklődött a genealógia iránt. A teljes szöveg genealógiai és heraldikai témát érint. A *genealogia* szó kétszer is előfordul benne. Erről pedig az jut eszembe, hogy Anonymus (P. magister) gesztájában (mely ugyancsak genealógiaként íródott), ez a szó szintén megtalálható, *genealogia* és *generalogia* alakban. Amennyiben Anonymus és Péter prépost személye azonos egymással, az első Európai heraldikust is köszönhetjük a személyében és az 1197-es oklevél alapján a magyar heraldika fejlettségi szintje is jóval nagyobbak tűnik fel, mint amilyet feltételeztünk.
- 5 Czimertan, különösen tekintettel a magyar czimerészet történelmi fejlődésére írta fgy. [felsőgyőri] Nagy Iván Budapesten 1872–1875-ben. *Fons* (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok) I. évf. 1994/1. 14. (alább: Nagy Iván 1872–1875.); Fejér CD V/II. 174–175. (*ut leo fortissimus, cujus et indicia gessit in vexillo*); Kristó Gyula: *Csák Máté*. Budapest, 1986. 46., 48–49.
- 6 Torsten Hiltmann: Spätmittelalterliche Heroldskompendien. Referenzen adeliger Wissenskultur in Zeiten gesellschaftlichen Wandels (Frankreich und Burgund, 15. Jahrhundert). In: Gudrun Gersmann szerk.: *Pariser Historische Studien, Band 92.*, herausgegeben vom Deutschen Historischen Institut Paris. München, 2011. 45., 86–87., 171–172., 332., 457. (A témával részletesebben a Zsigmond-kori heroldi szervezetről írt cikkünkben foglalkozunk majd.)
- 7 Hiltmann i. m. 458.
- 8 Marcus Vulson de la Colombière: *Recueil de plusieurs pièces et figures d'armoiries obmises par les auteurs qui ont écrit jusques icy de cette science, blasonnées par le sieur Vulson de La Colombière, ... suivant l'art des anciens roys d'armes, avec un discours des principes et fondemens du blason, et une nouvelle méthode de cognoistre les métaux et couleurs sur la taille-douce*. Párizs, 1639.; Uő.: *La Science heroique, traitant de la noblesse, de l'origine des armes de leurs blasons, & symboles, des tymbres, bourlets, couronnes, cimiers, lambrequins, supports, & tenans, & autres ornemens de l'escu ; de la deuisse, & du cry de guerre, de l'escu pendant & des pas & emprises des anciens cheualiers, des formes différentes de leurs tombeaux ; et des marques exterieures de l'escu de nos roys, des reynes, & enfans de France, & des officiers de la couronne, et de la maison du roy*. Párizs 1639.; Uő.: *Le vrai Théâtre d'honneur et de chevalerie, ou le miroir héroïque de la noblesse... par Marc de Vulson, sieur de La Colombière...* Párizs, 1638.
- 9 Mikó Árpád: Pannónia újjászületése. In: Mikó Árpád szerk.: *Pannonia Regia, Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Budapest, 1994. 40.; Uő.: *A reneszánsz művészet története Magyarországon*. Budapest, 2011. 120. (akadémiai doktori értekezés) és Elekes Lajos: Királyi és főúri udvar. In: Dománovszky Sándor et al. szerk.: *Magyar Művelődéstörténet. II*. Digitális kiadás: Arcanum, 2003.
- 10 Erik Iversen: *The myth of Egypt and its hieroglyphs in European tradition*. Princeton, 1993. 86–87. és a 40. lap utáni VI. tábla 2. képe. A reprodukció Herwart von Hohenburg, *Thesaurus Hieroglyphicorum* (München, 1610 k. fol. 22.) című művéből való.
- 11 Az 1618-as Izsó armális felső, jobb és bal oldali margóin sűrű színes reneszánsz ornamentika fut végig. A baloldali margón katonai sátor alatt különböző fegyverekből összeállított trófeum, alatta zöld papagáj, két kutyafejű, patás, rovarszárnyas mitikus lény [szfínx, Sz. L.] között; lejjebb szárnyas puttófej fölött két bóbítás, hosszú

- farkú madár, ezek alatt dobból és trombitákból álló trófeum. (Avar Anton: Az Izsó család ismeretlen címereslevele. *Turul* 92. 2019/4. 172.) (elérése, 2023. 1. 12.: https://hu.wikibooks.org/wiki/C%C3%ADmerhat%C3%A1roz%C3%B3/Izs%C3%B3_c%C3%ADmer)
- 12 Mikó Árpád – Verő Mária – Jávor Anna szerk.: *Mátyás király öröksége, Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2008/3. 80–81.
- 13 Szegedi László: Volt-e magyar címerkirályi rangkorona? *Turul* 2016/2. 69–70.
- 14 Lackner Kristóf: *Galea Martis hoc est, bona militia pro publica salute epitomice*. Tübingen, 1625. (a fejezetek végén)
- 15 Lackner Kristóf: *Florilegus Aegyptiacus in agro Sempronienis*. Keresztúr, 1617. (a bevezetőben)
- 16 Lackner Kristóf: *Coronae Hungariae emblematica descriptio*. Lauingen, 1615. (az ajánlás és a bevezető után)
- 17 Mikó et al. 2008. 124.
- 18 Silvestro Petrasancta: *De symbolis heroicis libri IX*. Antwerpen, 1634. (új kiadása: Siluestri à Petrasancta: *Symbola heroica*. Amszterdam, 1682); Silvestro Petra Sancta: *Tesserae gentilitiae a Silvestro Petra Sancto Romano Societatis Iesu ex legibus Feccialium descriptae*. Róma, 1638. (új kiadása: Milano, 2010.)
- 19 Az 1639 februárjában befejezett, de csak 1642-ben megjelent művének címe: *De Insignium Sive Armorum Prisco Et Novo Jure Tractatus Jvridico-Historico-Philologicus : In quo Dignitatis, Militiae, Gentis Pontificalia, Imperialia, Regia ... Insignia, Horum Appellationes Variæ, Descriptiones, Genera, Origines ... Ex Sacro Bibliorum Codice, Jure Canonico, ... discutuntur & enodantur*. Nürnberg, 1642.
- 20 Claude-François Ménestrier: *Le véritable art du blason et l'origine des armoiries*. Lyon, 1659. [névtelenül]; Uő.: *Abbrégé méthodique des principes héraldiques, ou du Véritable art du blason*. Lyon, 1661.; Uő.: *L'Art des emblèmes*. Lyon, 1662. (és Párizs, 1684); Uő.: *Traité des tournois, joustes, carrousels et autres spectacles publics*. Lyon, 1669.; Uő.: *Le Chemin de l'honneur, jeu d'armoiries*. Lyon, 1672.; Uő.: *Origine des armoiries*. Párizs, 1679.; Uő.: *La Philosophie des images, composée d'un ample recueil de devises*. Párizs, 1682.; Uő.: *De la Chevalerie ancienne et moderne avec la manière d'en faire les preuves*. Párizs, 1683.; Uő.: *La méthode du blason*. Párizs, 1688. (és Lyon, 1689.); Uő.: *Histoire du règne de Louis-Le-Grand par les médailles, emblèmes, devises, jetons, inscriptions, armoiries et autres monuments publics*. Párizs, 1689. és 1693.; Uő.: *Le jeu de cartes du blason*. Lyon, 1692.; Uő.: *La philosophie des images énigmatiques, où il est amplement traité des énigmes, hiéroglyphiques, oracles, prophéties, sorts, divinations, loteries, talismans, songes...*, Lyon, 1694.; Uő.: *La Nouvelle méthode raisonnée du blason, pour l'apprendre d'une manière aisée, réduite en leçons par demandes et par réponses*. Lyon, 1696. (és 1727., 1754., 2011.)
- 21 Philipp Jacob Spener: *Insignium Theoria Seu Operis Heraldici Pars Generalis*. Frankfurt am Main, 1690.; (és 1717., 1735.); Uő.: *Historia Insignium Illustrum sev Operis Heraldici Pars Specialis*. Frankfurt am Main, 1680.
- 22 Schmeitzel idevágó művei: *Commentatio historica de coronis tam antiquis, quam modernis, iisque regis, speciatim de origine et factis sacrae, angelicae et apostolicae regni Hungariae coronae, cum figuris aeneis, indiceque ac allegatis necessariis*. Jena, 1712. (és 1713); Uő.: *De insignibus vulgo clenodis regni Hungariae ut et ritu inagurandi regem Hungariae*. Jena, 1713. (gyakran egybekötte az előzővel); Uő.: *Dissertationem de natura et indole artis heraldicae... publico erudiforum examini submittet...* Jena, 1721. (Más kiadása: *Dissertationem de natura et indole artis heraldicae, oder von der Natur und Wesen der Wappenkunst...* submittet... Jena, 1721., javított kiadás: Halle 1740.); Uő.: *Einleitung zur Wappenlehre*. Jena, 1723. (és 1724., 1734.); Uő.: *Achte Anrede... darinnen er... ein Collegium über die Münz-Wissenschaft eröffnet, in welchem nach Anleitung folgende Sätze des gesammten Münzwesens, nach deren älteren, mittleren u. neueren Zeiten verläutert, auch die dahin gehörigen Lehren und Exempeln erwiesen u. bekräftigt werden sollen*. Halle, 1743.; Uő.: *Neundte Anrede... darinnen Er... ein Collegium publicum eröffnet, in welchem... aus der Genealogie, Historie und dem deutschen Staats-Recht, die gehörigen Nachrichten mitgetheilet werden sollen*. Halle, 1745.; Uő.: *Erläuterung Gold- und Silbernen Mützen von Siebenbürgen welche zugleich auch die merkwürdigste Begebenheiten des XVI., XVII. und XVIII. Jahrhunderts im selbigem Fürstenthum zu erkennen giebet*. Herausg. u. mit einer Vorrede begleitet von Mich. Goutl. Agnethler. Halle, 1748.
- 23 Elias Ashmole: *The Institution, Laws and Ceremonies of the Most Noble Order of the Garter*. London, 1672. (és 1677.)
- 24 John Guillim: *A Display of Heraldrie: manifesting a more easie accesse to the knowledge thereof than hath benee hitherto published by any, through the benefit of method, whereinto it is now reduced by the industry of J. Gwillim* [vagy inkább J. Barcham, Guillim kiegészítésével]. London, 1611. (és 1638., 1679.)
- 25 Richard Blome: *An essay to heraldry; in two parts. The first containing (in a consise but*

- methodological method, by rules and explanations of bearings) the body of heraldry: the second, honour civil and military; being a treatise of the nobility and gentry of England...* London, 1684.
- 26 George Mackenzie of Rosehaugh: *Scotland's Heraldrie, the Science of Heraldrie treated as a part of the Civil law and Law of Nations*. Edinburgh, 1680.
- 27 André Favyn: *Le Théâtre d'honneur et de Chevalerie ou, l'histoire des ordres militaires des Roys et Princes de la Chrestienté, et leur généalogie. De l'institution des armes et blazons; roys, heralds, et poursuivant d'armes; duels, joustes et tournois, etc.* Párizs, 1620.; Uő.: *The Theater of Honour and Knighthood or, a compendious chronicle and historie of the whole Christian world...* London, 1623. I-II. köt. (az angol fordítás)
- 28 Alexander Nisbet: *A System of Heraldry, Speculative and Practical: With the True Art of Blazon, According to the Most Approved Heralds in Europe: Illustrated with Suitable Examples of Armorial Figures, and Achievements of the Most Considerable Surnames and Families in Scotland, &c. Together with Historical and Genealogical Memorials Relative Thereto*. Edinburgh, 1722. (és 1804., 1816.)
- 29 Gert Oswald: *Lexikon der Heraldik*. Leipzig, 1984. 145. (új kiadása: Regenstauf, 2006.)
- 30 Johann Christian Siebenkees: *Erläuterungen der Heraldik als ein Commentar über Herrn Hofrath Gatterers Abrisß dieser Wissenschaft*. Nürnberg, 1789.
- 31 Nyíri István: *A' tudományok öszveségének második kötetje. A' históriai segéd-tudományok*. Sárospatak, 1831. 317–321.
- 32 „A' PÓLYA tiszteletes figura faja (Figura Honorabilis) a' Heraldikában, s' tsak úgy támadhat, ha a.) tsak kétszínű a' vért, 's ha b.) a' vért két vízerányos és parallela vonat által három részre osztatik. Méltó erről meg olvasni Gatterer János Kristófnak Heraldikáját: »Abriss der Heraldik oder Wappenkunde. Nürnberg, 1774, 8-o S. 24., § 51. « ” (Horvát István: *Magyar Ország régi pályás Tzimeréről. Tudományos Gyűjtemény* 17. 1833/12. 77.) Horváth maga is szerkezeti alapon gondolkodott: „Hogy most Magyarország címerének egyik osztályát vörös mezőben fekvő NÉGY FEHÉR PÓLYA (quatunor ALBAE FASCIAE) teszi, azt tudja mindenki, 's ha egyik vagy másik író, mint p. o. Schwartner Márton is (Statistik des Königreichs Ungern. Ofen, 1811, 8-o II. und III. Theil, S. 59.) NYOLTZ PÓLYÁT, tudniillik négy FEHÉRET és négy VÖRÖSET emleget, ez a' különbözős egyedül helytelen heraldikai kifejezésből támad. Ha magyar Ország Tzimerében a' fehér szín teszi a' Pólyákat, úgy a' vörös szín tsak a' Vért Mezeje. Vagy, ha a' vörös szín teszi a' Pólyákat, úgy a' fehér szín a' Mező.” (Uo. 76–77.) Ezt követően: „Itt [Kassa városának Nagy Lajos király által 1369-ben adományozott címerében] a' vörös és fehér szín egészen megegyez ugyan a' mostani pályás Tzimerosztyálnak színeivel: De még is arra nézve homályosan fejezi ki magát a' Fejedelem, [király] hogy úgy szól, mintha egymásután előbb négy vörös, és ezek alatt ismét egymásután négy fehér pólya állott volna a' királyi Tzimerben. Ez a' Heraldikai szabások szerént teljes lehetetlenség, mert így a' pólyákat képző vonatok mind a' vörös, mind a' fehér szín által bétakartattak, és így pólyákat előállítani megszűntek volna. A' Fejedelem sorait tehát, saját főnmaradtot petseteinél fogva is, józanúl, az az: úgy kell érteni, hogy a' vért feje vörös mezőt mutatott, 's ez alatt fehér pólya látszott, ezt követte ismét a' vörös mező, 's alatta ismét fehér pólya állott, 's így váltva (talán ezt érti a' Király a' „l a t e r a l i t e r” szó alatt) jött elő a' vörös és fehér szín, míg a' négy fehér pólya kikerült.” (Uo. 78.) Majd ezt követően: „A' Vért, vagy is Paistudományok Mázáit (Tincturae) Értzek és Színek tészik. Értz különösen kettő vagon keletben, úgymint az Arany (Sárga) és Ezüst (Fehér), 's az Értzre nézve szoros Rendszabás: *hogy Értzben Értzet előállítani nem szabad*. Ennél fogva, ha az ARANY OROSLÁNYOK Magyar Ország pályás régi Tzimerében EZÜST PÓLYÁKON állanának, ez a' helyheztetés a' Heraldikának egyik főszabásával ellenkezőben volna. Innend tehát kérdés támad: Vörös színű pályákon, vagy inkább ezüst pályákon jönnek-e elő az Arany Oroszlányok Magyar Ország régi Tzimerében? — Figyelmeztvén arra, hogy Nagy Lajos Kassa Városának adta Oklevelében először a' v ö r ö s s z í n r ő l szól, 's hogy Imre és II. András Királyok Petseteiken a' Vérten leges legfőlsőbb helyen mindjárt az OROSLÁNYOS PÓLYA vagon: Okosabb sokkal, a' heraldikai rendszabással pedig egyezőbb, VÖRÖS PÓLYÁKBA iktatni az ARANY OROSLÁNYOKAT, és az EZÜSTÖT Pais Mezőnek venni. ... De ezen esetre fehér Pólyákat Magyar Ország régi Tzimerébe senki sem helyeztethetne szembetűnő tévedés nélkül.” (Uo. 83.) (Kiemelés az eredetiben, Sz. L.)
- 33 Nagy Iván 1872–1875. 10.
- 34 Bárczay Oszkár: *A heraldika kézikönyve*. Budapest, 1897. 498. („A XVIII. században egy új heraldikai iskola keletkezett Németországban, a melynek legkiválóbb képviselője Gatterer János Kristóf, a k[i] azt írja, hogy »a címerek elmélete, tapasztalás szerint, az egyenes és görbe vonalak változatain alapul«. S ezen elméletet ritka ügyességgel és türelemmel fejti ki. Szerencsére oly unalmasan s oly dagályosan, hogy kevesen olvasták végig tévntán. ... Gatterernek és követőinek főhibája, hogy a heraldikát nem főforrásaiból igyekeztek megismertetni, hanem tarthatatlan el-

- méleteket állítottak föl. s azon munkák, a melyek ezen iskolából kerültek ki, teljesen értéktelenek.”)
- 35 Carl Mayer von Mayerfels: *Heraldisches ABC-Buch. Das ist Wesen und Begriff der wissenschaftlichen Heraldik, ihre Gesetze, Literatur, Theorie und Praxis.* Leipzig, 1857.
- 36 Otto Titan von Hefner: *Handbuch der theoretischen und praktischen Heraldik.* München, 1861.; Uő.: *Heraldisches Original-Musterbuch für Künstler, Bauleute, Siegelstecher, Wappenmaler.* Heraldisches Institut. München, 1862.
- 37 Friedrich-Karl zu Hohenlohe-Waldenburg: *Mein sphragistisches System zur Classification alter Siegel nach ihren IV verschiedenen Haupt-Typen.* Stuttgart, 1877.
- 38 Christian Samuel Theodor Bernd: *Allgemeine Schriftenkunde der gesamten Wappenwissenschaft.* Leipzig, 1830–1835. I–III. köt.; Uő.: *Die Hauptstücke der Wappenwissenschaft.* Bonn, 1841–1849. I–III. köt.; Uő.: *Handbuch der Wappenwissenschaft.* Leipzig, 1856.
- 39 Bárczay 1897. 498.
- 40 Maximilian Gritzner: *Wappenalbum der gräflichen Familien Deutschlands und Österreich-Ungarns.* Leipzig, I–IV. 1885–1890.; Uő.: *Grundsätze der Wappenkunst, verbunden mit einem Handbuch der heraldischen Terminologie.* Nürnberg, 1889–1890.; Uő.: *Handbuch der heraldischen Terminologie in zwölf germanischen und romanischen Zungen, enthaltend zugleich die Hauptgrundsätze der Wappenkunst.* Nürnberg, 1890.; Uő.: *Handbuch der Ritter- und Verdienstorden aller Kulturstaaten der Welt.* Leipzig 1893. (és Holzminden 2000.)
- 41 Donald Lindsey Galbreath (és Hubert de Vevey): *Manuel d'héraldique.* Lausanne, 1922.; Uő.: *Handbüchlein der Heraldik,* München 1930.; Uő.: *Lehrbuch der Heraldik.* München, 1939. (és Lausanne, 1978.); Uő. (és Egon von Berchem, Otto Hupp): *Beiträge zur Geschichte der Heraldik.* Berlin, 1939.; Uő.: *Papal Heraldry.* London, 1972. (2. kiadás)
- 42 Michel Pastoureaux: *Les Armoiries.* Turnhout, 1976.; Uő.: *Traité d'héraldique.* Párizs, 1979. (és 1993., 1997., 2003.); Uő.: *Les Sceaux.* Turnhout, 1981.; Uő.: *Jetons, méreaux et médailles.* Turnhout, 1984.; Uő.: *Figures et couleurs. Études sur la symbolique et la sensibilité médiévales.* Párizs, 1986.; Uő.: *Dictionnaire des couleurs de notre temps.* Chamalières, 1992.; Uő.: *Figures de l'héraldique.* Párizs, 1996.; Uő.: *L'Art de l'héraldique au Moyen Âge.* Párizs, 2009.
- 43 R. Várkonyi Ágnes: *A pozitívista történetzemlélet a magyar történetírásban. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860.* Budapest, 1973. 43.
- 44 Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal.* Pest, 1857. I. köt. III. lap („Nemzetünk történelméhez adni kalauzt, mely a szerepelt személyek eredetével, családi összeköttetésekével, ismert meg, – főczélja e gyűjteménynek. Kényes és nehéz munka. De a hitelesség tekintélye előtt, melyet elvül tüztem ki, háttérbe kellett szorulni minden magánérdeknek. És ez okozta azt is, hogy az egyes családok ismeretében hiányok, hézagok vannak, melyekkel mindenütt találkozandik az olvasó, hol biztos kűtfő ezek kitöltésére nem szolgálhatott alapul. Mind e mellett azonban ha néhol mégis hibák és tévedések is fordulnak elő, onnan van, mert hibásak a kűtfők is, honnan azok merítettek.”)
- 45 Nagy Iván 1872–1875. 18–19.
- 46 Wilhelm Rentzmann: *Numismatisches Wappen-Lexicon des Mittelalters und der Neuzeit.* Berlin, 1876.
- 47 Julius Dielitz: *Wappen-Schematismus.* In: *Vierteljahrschrift Herold,* 1898. 277–356.
- 48 Josef Kraßler: *Steirischer Wappenschlüssel.* Graz, 1968.; Herbert Aue: *Wappenschlüssel für Niederösterreich und Wien.* Bécs, 1995.; Uő.: *Wappenschlüssel für Oberösterreich.* Bécs, 2005.; Theodor Barchetti – Herbert Aue: *Wappenschlüssel für Salzburg.* Bécs, 2010.
- 49 *Wappenbilderordnung.* Symbolorum armorialium ordo, hrsg. vom Herold – Verein für Heraldik, Genealogie und verwandte Wissenschaften zu Berlin. Bearb. von Jürgen Arndt und Werner Seeger, 2 Bde, 2. ergänzte u. berichtigte Aufl., Neustadt a. d. Aisch 1990–1996 (kurz: WBO). Bd. 1.: *Wappenbilder*; Bd. 2.: *General-Index.*
- 50 Louis-Claude Douët d'Arcq: *Collection de sceaux.* Archives de l'Empire documents. Párizs, 1863–1868. I–III. köt.
- 51 Jean-Théodore De Raadt: *Sceaux armoriés des Pays-Bas et des pays avoisinants (Belgique, royaume des Pays-Bas, Luxembourg, Allemagne, France), recueil historique et héraldique.* Bruxelles, 1897–1903. I–IV. köt.
- 52 Szinyei József: Magyar családi czímerek gyűjteménye. *Turul* 2. 1884/3. 134–135.; 1884/4. 176.; Sz. Sz. L. (recenzió): J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch, in einer neuen vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage. *Turul* 3. 1885/2. 85–87.; Argus S. (recenzió): J. Siebmachers grosses und allgemeines Wappenbuch etc. Der Siebenbürger Adel, bearbeitet von Constantin von Reichenau k. k. Hauptmann a. D. Lieferung: 230 oder Band IV, 12. Heft 1. Nürnberg 1884. etc. *Turul* 4. 1886/1. 35–37.; Béli István (recenzió): *d. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch.* *Turul* 5. 1887/4. 188–189.; Argus S.: A Siebmacher-féle magyar és erdélyi czimergyűjtemény. (Válaszúl Béli Istvánnak a *Turul* legutóbbi füzetében

- megjelent bírálata.) *Turul* 6. 1888/1. 35–39.; A Siebmacher-féle magyar czímereskönyv. *Turul* 9. 1891/2. 103–104. (recenzió); A Siebmacher-féle magyar czímereskönyv. *Turul* 9. 1891/4. 207. (recenzió); A Siebmacher-féle magyar czímereskönyv. *Turul* 11. 1893/1. 46–47. (recenzió); A Siebmacher féle magyar czímergyűjteményből. *Turul* 13. 1895/1. 47–48.; Varjú Elemér (recenzió): J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. Der Adel von Kroatien und Slavonien, bearbeitet Dr. Ivan von Bojničić, kgl. Kroat. Landesarchivar. Heft 1. Nürnberg, 1896. *Turul* 14. 1896/3. 139–144.; H. S. (recenzió): Az erdélyi nemesség czímeres könyve. *Turul* 15. 1897/3. 150.
- 53 Áldásy Antal: *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának czímereslevelei*. Budapest, 1904–1942. I–VIII. köt.
- 54 A címerek számára csak becsléssel szolgálhatok. Ha megszámloljuk egy több címet tartalmazó betű ($A=331$) és egy kevesebbet tartalmazó betű ($O=86$) címereit, majd ezekből átlagot vonunk és besorozzuk az ABC 30 betűjével (a négy legkevesebb címet tartalmazó betű elhagyásával), nagyjából 6500 címet kapunk: $(331+86) : 2 = 210 \times (34-4) = 6500$.
- 55 Sz. Sz. L. *Turul* 1885. 85.
- 56 Erős Vilmos: A XIX. Századi német historizmus. *Valóság* 50. 2007/12. 12.
- 57 Uo. 3–5.
- 58 Uo. 11–12.
- 59 Uo. 5.
- 60 R. Várkonyi i. m. 69.
- 61 Vasvári Pál: *Történeti névtár*. Pest, 1848. 10–13., R. Várkonyi i. m. 215.
- 62 Vasvári Pál: Az emberiség földi célja és a világszellem fejlődése. Életképek, 1847.
- 63 Vasvári Pál: Irányrajzok az első francia forradalomból. Életképek, 1848. II. 7. sz.; R. Várkonyi i. m. 218.
- 64 Szontagh Gusztáv: *Propylaeumok a társasági philosophiához tekintettel hazánk viszonyaira*. Buda, 1843. 82.
- 65 R. Várkonyi i. m. 191.
- 66 Szamosi (Szontagh) bírálata, Fejér György: *Az ember kiformaltatása esmérő erejére nézve, vagyis a közhasznú metaphysika*. [Buda, 1835.] A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kéziratár. Mlrl 4r. 138/4.
- 67 R. Várkonyi i. m. 191–192.
- 68 Pulszky Ferenc: Életem és korom. S. a. rend. az előszót és a jegyzeteket írta Oltványi Ambrus. Budapest, 1958. II. köt, 233.
- 69 R. Várkonyi i. m. 303.
- 70 Szegedi László: A rendszerezés és a meghatározás lehetőségei a címertanban. *Századok* 133. 1999/1. 169–170. („Mint láttuk, a heraldikában az egyszerű és osztott címerekben minden üres tér me-

zőnek számít, és minden mezőt *alpnak* tekintenek, melyben *van* valamilyen címerábra. A *van* és a *nincs* kérdése ezen a ponton hermeneutikailag, az értelmezés és az interpretáció szempontjából határozza meg a pajzsban az osztóvonalak által keletkező alakzatok logikáját és jelöli ki helyüket a rendszerben. (...) Így pl. az Almásy család címerében az üres pajzsba elsőként láthatólag az arany szarufát rajzolták be, és az egyszarvúakat a rendelkezésre álló *hely* (a pajzsmező oldalai és a fő címerábra közti szabad terület) és a szarufa *helyzete* (póza) szerint rendezték el. A címerképek (egyszarvúak) elhelyezését determináló tényező a pajzs által nyújtott *tér* és a (fő) címerábra *helyzete*, angol heraldikai értelmezés szerint geometriája. Mi azonban helyesebbnek tartjuk a fő címerábra *metafizikája* kifejezést. Ha ugyanis a szarufa nem lenne ennyire hegyes szögű, az egyszarvúak esetleg nem ágaskodó, hanem járó helyzetben lennének. Az egyik címerábra helyzete tehát meghatározza a többiét, s ebből alakul ki az összkép, a címerek metafizikája, mely nem tudatos kompozíció, de követ bizonyos esztétikai megfontolásokat. A fenti példából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az azonos borítású alapon (a morfogenetikus szemléletmód és a logikus megfontolások alapján) a címermezőben elhelyezkedő szarufa, más mesteralak (illetve címerkép) nem osztott, hanem osztatlan pajzsot hoz létre.”)

A metafizika megfelelő eszköztárat biztosít a szerkezeti heraldika számára is ahhoz, hogy a klasszifikációknak során szilárd eléleti alapra támaszkodhassunk. Ehhez szükségünk van univerzálákra, amelyek a metafizikában olyan tulajdonságok, amelyek a különféle dolgokban (esetünkben a megfelelő heraldikai alakzatokban) azonosak: a jellegzetességeik és tulajdonságaik. Az univerzálák tehát megismételhető alakzatok. Pl. két zöld pólya esetében a pólya és a zöld fogalma is egy-egy univerzália, amely sokszorosítható, több alanyban ugyanúgy megvalósulhat, vagyis vannak közös univerzáláiak. Az univerzália tehát az alakzatok jellegzetességeinek lebontása azok végső alaptulajdonságaira, amit elvonatkoztatással hozunk létre. A jellegzetességeknél és tulajdonságoknak a metafizikában (és filozófiában) három fő fajtája van: a típus vagy példány (pl. ék), a tulajdonságok (az ék megkülönböztető jegyei: szám, ívelt) és a viszonyok (avagy kategóriák; a pajzs alját elérő ékből saruzás származik, a saruzás tehát az ék gyermeke vagy fordítva). Ezek mind az univerzálák különféle típusai. A szerkezeti heraldika feladata az, hogy megtalálja az általános, és az ezen belüli egyedi jellegeket (melyek a maguk szintjén ugyancsak általánosak: univerzálák), tehát azon egységes tulajdonsá-

- gokat, melyek alkalmasak az alakzatok koherens nagyobb és kisebb klasszifikációs kategóriáinak a létrehozására.
- 71 Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. I. köt: Bécs, 1851., II. köt: Pest, 1854.
- 72 Eötvös jegyzetei, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár, 780/III. 68.; vö. R. Várkonyi i. m. 345.
- 73 Brassai Sámuel, *Magyar Hírlap*, 1851. 522–528. sz.
- 74 Csengery Antal: *Eötvös a XIX. század eszméiről*. Budapesti Hírlap, 1855. márc. 14.
- 75 R. Várkonyi i. m. 343–345.
- 76 Csengery Antal: *Történetírók és történetírás*. In: *Csengery Antal összegyűjtött munkái*. Budapest, 1884. II. köt, 145–146.
- 77 Erdélyi János: *A hazai bölcsészet jelene*. Sárospatak, 1857. 141.; R. Várkonyi i. m. 346.
- 78 Philipp Jacob Spener: *Insignium Theoria*. Frankfurt am Main, 1717. 118.
- 79 „...the rules enunciated are impossible as rigid guides for general observance, and that they never have been complied with, and that they never will be, a »tabular« system exists for heraldry as for most other sciences.” (Arthur Charles Fox-Davies: *The art of heraldry*. London 1904. 62.; Uő. *A Complete Guide to Hereldry*. New York, 1993. 106. [első kiadása: 1909.])
- 80 Szegedi László: *Általános genealógia*. (DVD) Budapest, 2015. 266–271.

A KÉPEK NAGY FELBONTÁSÚ, SZÍNES VÁLTOZATAINAK ELÉRÉSEI

(1. rész)

1. [https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Avar_szabálytalan_nak_vélt_pólyái_\(Avar_2012_57\).png](https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Avar_szabálytalan_nak_vélt_pólyái_(Avar_2012_57).png)
2. https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Pólya_típusok.svg

(2. rész)

1. https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Egy-OSZ_összefoglalás.svg
2. [https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Az_ék_származékai_\(Avar_2012_59\).png](https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Az_ék_származékai_(Avar_2012_59).png)
3. https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:A_pajzsfelosztás_módjai.svg
4. [https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Az_ék_származékai_\(Avar_Turul_2012_94\).png](https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Az_ék_származékai_(Avar_Turul_2012_94).png)
5. <https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Ékszármazékok.svg>
6. <https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Ékszármazékok2.svg>
7. [https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Avar_problematikusnak_vélt_tagolásai_\(Avar_2012_59-60\).png](https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Avar_problematikusnak_vélt_tagolásai_(Avar_2012_59-60).png)

(3. rész)

1. <https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Pajzstagolások.svg>
2. https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Mesteralakok_táblája.svg
3. https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Másodlagos_mesteralakok.svg
4. https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Harmadlagos_mesteralakok.svg
5. https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Friztörredék_a_budai_várpalotából_15._század.png
6. https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:A_római_San_Lorenzo_fuori_le_Mura_templom_frizei.JPG és <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b2300699s/f18.highres>
7. https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Predinasztikus_egyiptomi_palatábla.png
8. [https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Arma_Christi-ábrázolás_Nyéki_Vörös_Mátyás_\(1575-1654\)_imakönyvében.png](https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:Arma_Christi-ábrázolás_Nyéki_Vörös_Mátyás_(1575-1654)_imakönyvében.png)
9. https://hu.wikibooks.org/wiki/Fájl:A_Szentkorona_szimbolikus_ábrázolása_Lackner_Kristófnál_1615.png

A hálától az úttörőig Gyermekábrázolás a Rákosi-korszakban (3. rész)

(*Úttörő gyermekek reprezentációja a szocreál festészetben*) 1946-ban a szovjet pionír-mozgalmak mintájára hazánkban megalakult az úttörőszervezet, mely 1949-től az általános iskolák egyedül engedélyezett gyermekszervezetévé vált. Az úttörőmozgalom célja a 10-14 éves korú gyermekek felkészítése az „ifjúkommunista életre”, a 6-9 évesek számára pedig létrehozták a pajtás- és kisdobosmozgalmat. A központi rendezvényeket és a nyári táborokat a Csillebérci Úttörő Nagytáborban tartották (1948-tól), de fontos helyszín volt a Margit-szigeti Úttörőstadion (1949-től) és a MÁV Széchenyi-hegyi Úttörővasútja (1948-tól) is. Sajtóorgánumai közül a Pajtás, a Hüvelyk Matyi és a Kisdobos voltak a legismertebbek. 1949-ben 600 ezer, az ötvenes évek közepére viszont már 1 millió tagja volt a mozgalomnak, tehát átfogta a 6-14 éves korosztály 4/5 részét (Romsics, 2010). Miután az úttörőmozgalom a szocialista gyermekélet egyik legmeghatározóbb eleme volt, a kor pedagógiai szaksajtójának fényképanyagában (lásd a „Köznevelés” címlapfotóit – például: 1951/15–16.; 1952/9.; 1952/13.), de a korszak képzőművészeti gyermekábrázolásában is könnyen találhatunk példát az úttörő gyermekek megjelenítésére.

Rozs János: Úttörők, 1950. Olaj, vászon, 92x97 cm. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria. Forrás: Rieder, 2008a, 46.

Rozs János „*Úttörők*” című festménye a Rákosi-korszak úttörő-ábrázolásainak legjellegzetesebb darabjai közé tartozik. Menetelő, éneklő úttörők a kép szereplői, akik transzparenszeket és vörös lobogókat visznek kezükben, nyilvánvalóvá téve, hogy a gyermek az úttörő mozgalom révén a szocialista ideológia propagandaeszközévé vált a Rákosi-korszakban. Az „*ELŐRE!*” feliratú transzparensen az úttörőmozgalom jelszava látható, buzdítva a szocialista jövőért való harcra (Révész és Molnárné Aczél szerk., 2016, 54.). A „*PETŐFI ÉL! SZABADSÁG [...] JÖVŐ*” feliratú transzparens Petőfi forradalmiságára hivatkozik, összekötve azt a szabad szocialista jövő eljövételébe vetett illuzórikus hittel. A gyermekeken látható vörös nyakkendő az úttörőmozgalom jelképe, ugyanakkor láthatunk kék nyakkendőes kisdobost is a kép közepén (Romsics, 2010). Az úttörők által tartott vörös zászlók a forradalmat, a szocialista eszme diadalát prezentálják, maguk a gyermekalakok pedig a kommunista jövőbe vetett hitet hordozzák magukban, általuk jut kifejezésre a béke és harmónia uralta jövőkép iránti áhítatos várakozás (Tokaji, 1983, 178.). Ehhez hasonlóan a „*Köznevelés*” 1952/9. lapszámának címlapfotóján is a messzeségbe tekintő, a jövőt elszántan fürkésző, nemzetiszínű lobogót tartó, egyenes tartású

úttörőket látunk, ezúttal félprofil beállításban, úttörő egyenruhában, annak példájaként, hogy a korszak sajtófotójában is gyakori volt a kisúttörők ehhez hasonló beállításban történő megjelenítése.

A szocialista ideológia a gyermekekben „szervezett, lelkes, bátor közösséget, könnyen mozgósítható csapatteket” (Révész és Molnárné Aczél szerk., 2016, 30) látott, az egyenruha viselése az úttörő nyakkendővel együtt, a közös dalok éneklése mind-mind az iskolai életet is átható politikai szocializáció része volt, ahogyan a felvonulásokon való részvétel is (Révész és Molnárné Aczél szerk., 2016, 53.). A gyermekek Rozs festményén talán éppen a Kodály Zoltán által szerzett „Ej, haj, száll az ének, zeng az ének...” kezdetű dalt éneklük, mely a mozgalom indulója volt (Romsics, 2010), a dobok és ütők látványa pedig hanghatást idéz a szemlélőben (akárcsak a „Köznevelés” 1952/13. lapszámának címlapfotóján). A gyermekek e képen a jövő szimbólumaiként jelennek meg, a boldog szocialista jövő garanciája itt maga a gyermekkor, s a gyermekek – mint az a kép hibái ellenére is kiténik – forradalmi tettvagytól átszellemülten hirdetik a szocializmus „igéit”.

A kép központi mozzanata, az úttörők menetelése a gyermekek által vállalt eszmei egységet hivatott kifejezésre juttatni, a dalolás mozzanatában pedig az újra megtalált közösség eufórikus élménye jut kifejezésre a megnövekedett cselekvési tér érzetét keltve (Tokaji, 1983, 178.). A gyermekek itt nem individuális karakterjegyeiknél fogva kerültek ábrázolásra, korántsem önmaguk, hanem a közösség képviselőiként jelennek meg (Tokaji, 1983, 216.). Az érzéki aspektusaiktól megfosztott gyermekfigurák tehát itt a központilag megfogalmazott közösségi akarathoz alávett akaratlan bábuként kerülnek ábrázolásra (Tokaji, 1983, 218.), így aztán a mű által sugallni kívánt közösségkép konstruálnak, irreálisnak hat (Tokaji, 1983, 226.).

A festményen ábrázolt menetelés alapvetően a katonai menetelés mintájára megszabott mozgássort követi, a ciklikusan ismétlődő mozdulatelemek precíz szabályozására törekedve (Foucault, 1990, 210.). A gyermekek menetelésének célja, hogy éberségre, harcra készségre és önfegyelmre hangolja őket, összhangban a szocializmus retorikájával, melynek leggyakoribb frázisa éppen a „harc” mint a politika „akadálytalan akaratának” érvényesítésére irányuló motívum (Tokaji, 1983, 218.), mely a kulturális-társadalmi-gazdasági élet minden területére (például termelés) kiterjed (Valuch, 2011, 28.). A menetelés aktusán keresztül jelenik meg tehát a festményen a „harcos szocializmus” attitűdje, a szocialista közösségkép militáns karaktere. Továbbá a menetelésben kifejezésre jut az engedelmesség és a társadalmi rendhez való alkalmazkodás (Foucault, 1990, 249.) mozzanata is, mely végső soron – Foucault megfogalmazásával élve – az egyéni eltérések visszaszorítására és az uniformizálásra irányul a normalizálás tendenciáján keresztül (Foucault, 1990, 211.). Ez alapvetően jellemző volt a szocialista gyermekideológiára, amelynek értelmében a legfőbb nevelési érték a fegyelmezettség, az engedelmesség és a szófogadás volt (Géczi, 2010, 36.; Sáska, 2011, 63.; Molnár, Pálfi, Szerepi és Vargáné Nagy, 2015, 124–125.). A kép tehát a gyermekkor politikai szocializáció egyik legbeszédesebb momentumát ábrázolja, mely része a hatalom felől érkező funkcionális kényszerítések rendjének (Foucault, 1990, 210.). Az ábrázoláson az egyenruhás fiúk menetelése révén a hazáért való áldozatkészség értéke és a kollektívizmus homogenizációs törekvése jut kifejezésre, s a menetelés árjában – akárcsak a tömegdalok szövegvilágában – az individuum elvész a „nagy világ [...] tagolatlan ember-masszájában [...] és annak absztrakt-közös sorsában” (Tokaji, 1983, 218.). Éppen a valódi individuális tényező hiánya okán tetszik az itt megjelenő közösség „erőtlennek” és „absztraktnak” (Tokaji, 1983, 218.).

Hollósy Simon: Rákóczi-induló, vázlat, 1899. Olaj, vászon, 92x127 cm. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria. Forrás: *Krén és Marx*, é. n.. <https://www.hung-art.hu/frames.html?magyar/h/hollosty/muvek/1890-99/rakoczi.html>. [2020.06.01.]

A kép a szocreál tematikus zsánerpiktúra jegyében született, a kiindulópont azonban a művész példaképe volt. A festő Hollósy Simon Rákóczi-indulójából indult ki, ám annak valódi forradalmi dinamizmusa, jellemábrázoló képessége színvonalatlan zsánerpiktúrába csúszott nála. Míg Hollósy fiataljaiban valódi cselekvőerő munkál, addig Rozs képén a menetelő gyerekek menete a kitömött kommunista öröklét egyetlen statikus pillanatba merevedett. Az énekszóra nyitott szájak is egyetlen statikus, megállított pillanatba merevednek (Pogány, 2004, 10.). A képet Pogány Tibor aktualizált előkép-fragmentumnak nevezi, mégpedig azért, mert a mozgalmi dallamot harsogó „nyitott szájú gyermekarcok” egyértelműen Hollósy Simon „Rákóczi-induló” című olajképét idézik, azonban Rozs gyermekalakjainak menetén korántsem érződik az a forradalmi lendület, mely Hollósy képén tetten érhető. A kép tehát nélkülözi a mester művének festői indulatát (Pogány, 2004, 10.), mely képes volt érzékeltetni a Rákóczi-induló dallamára előre sodródó tömegek hullámzását, mégpedig a kontúrok feloldásának eszközein keresztül, többek között „a léptek dobbanásától felkavart por és a szórt fény” (Krén és Marx, é. n.) által feloldott formák érzékeltetése révén. Míg Hollósy alakjai már-már egy álomszerűen sejtelmes vízió közegében mozogtak, Rozs figurái nagyon is földhöz ragadtak, dinamizmusuk imitált, csoportjukon inkább statikusság, semmint valódi forradalmi tettvágy és cselekvőerő érződik.

Ezen a hamiskás manírokból gazdag képen a mozdulatok mintegy belefagynak a pillanatba, az egészségtelen-sárga arcok pedig mintha groteszk maszkká torzulanak, amelyek – az alkotó szándéka nélkül – Nolde, Munch vagy Ensor figuráinak arcait idézik. E figurák tehát maszkot hordanak, melyek elfedik a gyermekek individuális karakterjegeit a kollektívizmus javára, ám e törekvés itt csakhamar hiteltelenséggé torkollott. E képen – példaképének, Hollósynak a mintájára – érzékelhető a valőrök rögzítésének eredeti szándéka, ám miután az ideológiai szempontból nem számított a legszerencsésebb törekvésnek, úgy tűnik, hogy a festő meglehetősen visszafogottan igyekezett megvalósítani eredeti elképzelését – talán ez a magyarázata a kép félresikerültségének. Végül megjegyezhetjük, hogy – az alkotó szándékának ellentmondva – a kép szereplői nem azonos lélekállapotban kerültek megjelenítésre, hiszen felfedezhető bágyadtabb, unottabb, vagy épp lankadó figyelemmel jellemezhető (oldalra figyelő) figurák is a festményen.

Glatz Oszkár: Koreai és magyar pajtások a földgömb előtt, 1952. Olaj, vászon, 126x135 cm. Magántulajdon.
Forrás: *Rieder, 2008a, 57.*

A Hollósy Simon és Réti István szárnyai alatt tanult, korábban az Izvor mente, a Szilágyság és más tájak népi életét festő, az ember és táj egységének érzékeltetésére törekvő Glatz Oszkár nagybányai tanultságát, plein air stílusát hagyta el egy negédeőbb népi életkép- és portréfestészet érdekében, többek közt a népi viselet és a népi hagyományok részletes rögzítésére törekedve. Bájos naturalizmussal festette a sokác menyecskéket hosszú évekig, ám miután beköszöntött a Rákosi-kor, váltania kellett: stílusát megtarthatta, de a sokác menyecskéket úttörő leányokra cserélte le (Riedert kommentálja: Földes, 2008). Így alkotta meg „*Koreai és magyar pajtások a földgömb előtt*” című festményét is (1952), mely már a Harmadik Magyar Képzőművészeti Kiállításra készült. E képből a BM és a KISZ is rendelt egy-egy példányt. A festmény voltaképpen a proletár internacionalizmus törekvését örökölte meg, a kép „*a koreai háború és a szocialista békeharc szívhez szóló metaforája*” (Rieder, 2008a, 10.). A festmény a békeharc szimbólumaként a kommunista propaganda céljából befogadott elárvult gyermekeknek, valamint a koreai háborúnak volt hivatott emléket állítani (Riedert kommentálja: Földes, 2008).

A földgömb mint a proletár internacionalizmus, a nemzetközi szolidaritás, a világméretű összefogás szimbóluma a festmény kompozíciójának középpontjában áll, s az ábrázolt gyermekcsoport interakciói is e tárgy köré szerveződnek, melynek vörös abroszon történő elhelyezése ugyancsak a szocializmus eszméjével való kapcsolatot hangsúlyozza. A gyermekcsoport három egységre tagolódik. Jobbra a magyar fiú, balra a koreai fiúk, valamint a két magyar lány csoportja látható. A két magyar úttörőn fehér ing látható, melynek színe a tisztaságot jelképezte, ezáltal egyaránt magában hordozza a szocialista eszme tisztaságának kifejezésére irányuló narratívát és a gyermeki ártatlanság szólamát, a kettőt összekapcsolva egymással. Mindegyikük gyermekén vörös úttörőnyakkendő található, melynek színe a forradalmi tettvágyra és cselekvő energiára utal, a kommunista ember jövőalakító dinamizmusára. A baloldali vörösruhás lány érdeklődő tekintete erőltetett, beállított pózban hajol a földgömbhöz a koreai pajtások fölött. Kezében talán Sztálin-kötet vagy szocialista tematikájú könyv látható. A gyermekek mind nagy figyelemmel tanulmányozzák a földgömböt, feltérképezve a kommunizmus térhódításának területeit, illetve a kommunista eszme földrajzi kapcsolódási pontjait, hogy mindeközben lelkesen, átszellemülten gondoljanak a szocializmus eszmei diadalára. A földgömb motívumával találkozunk már Vermeer „*Az asztronómus*” című festményén is (1668), mely piciny cellában, szűk mezőben, természetes megvilágításnál ábrázolja a kozmosz megismerésére törő, nagyravágyó tudósfigurát. Ezzel szemben azonban Glatz kis úttörői nem a végtelen titkainak fürkészésében érdekeltek, őket nem a tudásvágy motiválja, hanem egy világalomra törő

eszme éltetése a céljuk (vagy inkább a rájuk irányuló tekintetet megtestesítő hatalom célja, mely értéktartalmait rávetíti a mű figuráira), így a földgömb sem a megismerés szimbóluma itt, sokkal inkább egy, a tudást és a megismerés folyamatát szűk mezőbe helyező ideológia hatalomvágyának jelképe. A gyermekek itt tehát nem a tudományos megismeréstől, az érdek nélküli érdeklődéstől motiváltak, hanem az eszmei kizárólagosságra törekvő szocializmus győzelmének támogatása a céljuk, s a földgömb itt az eszme egész világra kiterjedő hódítás iránti igényének kifejezője. A gyermekek és a közöttük lévő interakciók itt tehát teljességgel alávetettek az eszmének, annak odaadó befogadói-ként és közvetítőiként jelennek meg, a velük szemben támasztott fő elvárás is éppen az ideológiai lojalitás, abból következően pedig (implicit módon) a tekintélytisztelet, a függőség és az engedelmesség.

Az abroszon és a magyar lány kezében Sztálin-kötetek találhatók, melyek ugyancsak az eszme, az „ige” (a kommunizmus igéjének) terjedésére és annak kívánatos voltára hívják fel a figyelmet. A képen meleg színek dominálnak a két koreai diák sötétkékjével szemben, a háttéri térkép pedig ugyancsak hideg zöld színnel került megfestésre. A képen látható vörösök prezentálják, hogy a gyermekek magukban hordozzák a szocialista jövőbe vetett hitet és a proletár internacionalizmus forradalmi cselekvőerejét (lásd: Tokaji, 1983, 178.), a gyermek itt ezáltal a társadalom aktív, a közösséget formálni, átformálni képes aktoraként jelenik meg, akitől messianisztikus méretű tettek várhatók el.

A képen a magyar fiú kerül aktivitásba, mintha lenyűgözni kívánná a koreai pajtásokat, akik óvatosan forgatják a földgömböt, közben elképzeltük, amint a fiú lelkesült kommunista szónoklatba kezd. A kisfiú alakja mintha Chardin bájos gyermekalakjait idézné (például: „*Mosónó*”, 1735), már csak életerőtől, életörömtől ittas ábrázata okán is, ám a többi úttörő unottnak tűnik. Sőt, a középső leányalak mintha a távolba révedne, elveszítve érdeklődését. Így például ezen mozzanat által akaratlanul is került némi őszinteség ebbe az alapvetően hamiskásan naturalista képbe.

A szocreál célja a jelent a jövőbeli fejlődés potenciáljának tükrében ábrázolni (lásd: *A szovjet...*, 1970, 151.), a realizmus hagyományából kiindulva, de annak lényegét már elfelejtve. Így már-már ez a kép is hamiskás, a szocialista optimizmustól áthatott, utópikus jövőképpé válik, a gyermeki eufória és lelkesültség némiképp elhibázott ábrázolásával együtt. Ennek háttérében a gyermekekben munkáló individuális karakterjegyek ábrázolásának tendenciózus hiánya húzódik meg, amelynek következtében a mű közönségképe szervesen tetszik (Tokaji, 1983, 226.).

Köznevelés, 1952/2.

Forrás: *Manda*. https://en.mandadb.hu/tetel/609828/Kozneveles_1952_Januar_15 [2020.07.13.]

Mindazonáltal a földgömb motívuma más szocialista gyermekábrázolásokon is megtalálható, például a „*Köznevelés*” címlapfotóján (1952/2.), melyen három diák szemléli a Földgömböt. E felvétel – eltekintve többek közt a koreai „pajtásoktól” – kísérteties hasonlóságot mutat Glatz művével, ráadásul a két kép ugyanabban az évben keletkezett.

Köznevelés, 1950/22–23. Címlapfotó

Forrás: *Manda*. https://en.mandadb.hu/tetel/572504/Kozneveles_1950_2223_szam [2020.07.13.]

Azonban földgömb helyett az ugyancsak az internacionalista szellemiségre utaló térkép található a „Köznevelés” iskolai jelenetet ábrázoló fényképén, mely úttörőnyakkendős tanulókat ábrázol egy szigorúan geometrikus térszervezési elvek mentén kialakított, ezáltal is a fegyelem követelményét sugalló osztályteremben. A gyermekek ülő csoportjai közül kimagasló, már csak az állás mozzanata révén is tekintélyt árasztó tanár az egyik kisdíák vállára helyezi kezét, vélhetően dicsérelően vagy bátorítólag, amit a gyermek mosolyogva fogad. Az előtérben elhelye-

zett, a képtér majdnem felét kitöltő asztalon nyugszik a „Köznevelés” című folyóirat, azt sugallva, hogy e sajtóorgánium nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a képen látható példaértékű nevelési gyakorlat megvalósulhasson; a kiadvány mellett elhelyezett ceruza és faragó pedig azt sugallja, hogy a „Köznevelés” olvasása által az olvasó maga is csatlakozhat a nevelés történelmének írásához, s e sajtótermék hozzájárul „ceruzánk”, vagyis (az e szimbólum által kifejezni hivatott) elménk élesítéséhez is. Hasonló jelenetet ábrázol a „Köznevelés” 1951/10. lapszámának címlapfotója, melyen azonban (szemlátomást) a tanár a térképhez kihívott gyermekekkel foglalkozik feletetés vagy feladatmegoldás céljából.

Szentgyörgyi Kornél: Rákosi elvtárs úttörők között, 1952.

Forrás: *Rieder*, 2008a, 15.

Szentgyörgyi Kornél „Rákosi elvtárs úttörők között” című olajfestménye 1952-ben keletkezett, a Harmadik Magyar Képzőművészeti Kiállításra. A műcsarnoki festészet mintájára sötét egységesítő tónussal megfestett képen a „mosolygós kisúttörők” egy szűkös térben jelennek meg, s a festő közöttük ülve ábrázolja a „nép bölcs vezérét” mint atyahelyettes tekintélyfigurát, akinek szavait szemmel láthatóan isszák a fiatalok (Rieder, 2008a, 10.), hiszen a gyermekek arcára kiülő mély és alázatos figyelem a pártvezér iránti áhítatos, már-már vallásos tiszteletet juttatja kifejezésre. Rákosi Mátvás tehát e képen

bölcs tanítóként, gondoskodó apaként tűnt fel az úttörő gyermekek között (Révész és Molnárné Aczél szerk., 2016, 30.), a paternalizmus jegyében, egyfajta egyetemes „atyahelyettesként”, ezáltal is utalva a korszakban élő „apa és gyermeke” közösségre, melynek jegyében a nép politikumhoz való kapcsolatát a familiáris jelleg határozta meg (Tokaji, 1983, 238.). A gyermekek pedig a boldog szocialista jövő garanciáiként, a szocialista béke, a kommunista jövő építésének szimbólumaiként jelennek meg körülötte, összetartó csoportjukkal magukban hordozva a társadalmi szolidaritás üzenetét (vesd össze: Aradi, 1974, 30.). Mindazonáltal az úttörőnyakkendős kislányok e képen a szocialista propaganda eszközeiként kerültek ábrázolásra, akárcsak Rozs János úttörői, csakhogy itt a szocialista eszme éltetésén túl a Rákosi iránti szimpátia felébresztése is célként jelenik meg. A „Köszönjük néked Rákosi elvtárs” című mozgalmi dalhoz hasonlóan itt is érezni a gyermekek lényéből a hála és tiszteletadás mozzanatát annak minden mimeltségével együtt.

Továbbá a gyermekek anyagszerű (és fehér ruhában történő) ábrázolása felidézti a gyermeki ártatlanság rousseau-i és reformpedagógiai toposzát, de mivel a gyermekcsoport maga itt visszahat a szocializmus eszméjének jellemzőjére, így maga az ideológia kerül felruházásra az ártatlanság jellemzőjével. Ugyanis e képen magában a gyermekcsoportban összpontosul a szocializmus (és az eszme iránti lelkesedés) esszenciája, az alkotó a gyermekek alakjában rejtette azt el.

A kép Rákosi hatvanadik születésnapjának évében készült, amikor ennek alkalmából több ezer ajándék érkezett Rákosi számára, a fényképektől kezdve a különböző dísz- és használati tárgyakig, amelyek mind a vezetővel való kommunikáció eszközei voltak (Bogdán, 2018, 149.). Noha nem ajándéktárgynak készült, Szentgyörgyi festménye is tekinthető ilyen kommunikációs eszköznek, ám itt nem egy adott szervezet vagy intézmény fejezi ki a vezetővel való kapcsolatának milyenségét, hanem a festőművész alkot egy kisebb „elbeszélést” Rákosi és a nép kapcsolatáról. Ebben az „elbeszélésben” előbbi az „atya” helyetteseként jelenik meg, utóbbit pedig a „gyerekek” csoportja szimbolizálja, hogy a nép így a hatalomnak (az „atyának”) alárendelt gyermek képében öltön itt testet. Itt tehát a gyermekek jelölhetik önmagukat, de egy mélyebb jelentésréteg szerint magát a népet is, mely csodálattal tekint a vezetőre, akárcsak gyermek az atyjára.

A kép hangsúlyos eleme az asztalra helyezett, hálaajándéknak szánt virágfüzér, mely a kompozíció középpontjában helyezkedik el, a vélhetően hivatalos iratok közelében. A Kisfaludi Strobl Zsigmond „Hála” című köztéri szobráról is ismert virágfüzér motívumában itt a legjobb tanítvány iránti tisztelet és alázatosság jut kifejezésre, közvetve pedig a Szovjetunió iránti hála, de a virág egyúttal a harmónia és a béke által övezett termékeny jövő ígéretének szimbólumának is tekinthető (vesd össze: Aradi, 1974, 253.). Mindazonáltal a Rákosi személye iránti gyermeki érdeklődés e szimbólumon túl kifejezésre jut a kommunikáció ábrázolásában is, hiszen a politikus közvetlen gesztikulációja, a személyiségéről szóló közbeszédrel összhangban barátságosnak ábrázolt arckifejezése, a gyermekcsoport sűrűjében való elhelyezése, valamint a kisúttörőkkel egymagasságban való ábrázolása azt sugallja, hogy a pártvezér baráti, partneri viszony kiépítésére törekedett a gyermekekkel, s a kép sugallata szerint ez a fő oka a gyermekektől Rákosi felé irányuló tiszteletnek is.

Köznevelés, 1950/24.

Forrás: *Manda*. https://en.mandadb.hu/tetel/572505/Kozneveles_1950_24_szam [2020.07.13.]

A kép retorikája egyébként azon fényképeket idézi, melyek a Sztálint üdvözlő és körülrajongó úttörő gyermekek hadát ábrázolják. Ilyen felvétellel találkozunk a „Köznevelés” 1950/24. lapszámának címlapján is. Csakhogy itt a bölcs vezér nem tárgyalóasztalnál, mintegy hivatali/hivatalnok pozíciójánál fogva kerül ábrázolásra, hanem valódi uralkodóként, a háttérben lobogót tartó katonákkal és hálaadományként érkező hatalmas virágsokrokkal, virágkoszorúkkal, az előtérben pedig az ajándékozó gyermekek kis csoportjával, akik naiv lelkesedéssel, áhítattal fordulnak Sztálin felé, egyszersmind a gyermeki ártatlanság szólamát sugalmazva a befogadó felé alakjaik által. Ezek a „kisangyalok” – hasonlóan Rákosi képéhez – jelentik a „szébb jövő” ígértét, az ideológiai folytonosság zálogát.

Csáki-Maronyák József: Úttörő felkészítési nagyapját, 1950. Olaj, vászon, 117x83 cm.

Budapest, Magyar Nemzeti Galéria.

Forrás: Rieder, 2008a, 40.

Az úttörő-tematikát személyes térbe, a családi magánszférába, az otthon szcénájába ültette át Csáki-Maronyák József „*Úttörő felkészítési nagyapját*” című képén (1950), mely az Első Magyar Képzőművészeti Kiállításon került bemutatásra. A naturalista stílusesszűkövel, visszafogott kolorittal, határozott kontúrokkal megfestett, szűk enteriőrbe helyezett, képkivágásos eljárással megszerkesztett kép a vörös kendős úttörőkislányt úttörő gyermektársai környezetéből kiragadva, a családi otthonban jeleníti meg, hogy érzékelhetővé tegye: a gyermek úttörő-volta a család számára is fontos volt, miközben a valóságban például a katolikusok és reformátusok körében az úttörő-élet mozzanatai pusztán formális aktusoknak számítottak (Romsics, 2010). Mindenesetre – a kép sugallata szerint – az itt ábrázolt öregember figyelmesen és elégedetten fogadja úttörő unokája lelkes köszöntését, türelmesen hallgatja végig az általa skandált úttörőverset, melyet feltehetően a hátratett kezében összefogott könyvecskéből tanult.

A gyermek hátul összekulcsolt kezében ajándéknak szánt virágot tart, egyenes testtartása, hátratett kezei és két copfban szorosan összefogott haja, valamint a kiöltözés gesztusa mind-mind a fegyelmezettség, az önuralom, a rendezettség, az engedelmesség és az alázatosság értékének jelenvalóságát teszik érzékelhetővé, továbbá a lányka vörös kendőjében egyértelműen kifejezésre jut a szocialista értékek munkálkodása. Az pedig, hogy a gyermek mintegy „trónusában” köszönti nagyapját, sajátos módon juttatja kifejezésre a tekintélytisztelet mozzanatát. A karosszék, melyben a nagyapa pihen, s amelynek karfáján jólesően pihenteti munkában megfáradt tagjait, illetve a háttérben ábrázolt régi bútorok pedig a hagyományos erkölcsi értékek és normák továbbélésére utalnak. A festmény összességében illusztrációszerűen hat, már csak a visszafogott kolorit és a színpadiasan beállított mozdulatok okán is, propaganda jellege pedig az úttörő élet dicsőítésére, valamint a tekintélytiszteletre való felszólításban ragadható meg. E kép ugyanis – a nagyapa tisztelétén keresztül – rejtett módon a szocializmus tekintélyszemélyeinek tisztelétére irányítja a figyelmet.

(Az iskolai tanulás és a felnőttképzés megjelenítése a szocreál festészetben) A szocreál festészetben az iskolai tanulás ábrázolására is találunk példát, hiszen ezt a témát dolgozza fel Csabai Kálmán „Szakrajzóra” című festménye is (1953). A kép teljesen megfelelt a primer realizmus és a festői szakosodás követelményének, mi szerint szerencsés volt, ha az adott téma megfestője szakavatott volt az ábrázolandó témában. Így például Csabai a miskolci gépipari technikum volt tanáraként festette meg ezt az iskolai jelenetet, mely voltaképpen egy fejezetet nyújt a politechnikai oktatás történetéből. Az alkotó kényesen ügyelt arra, hogy az egyébként alig látható műszaki rajzok még szakmabéliek számára is pontosak és kifogásolhatatlanok legyenek (Prakfalvi és Szücs, 2010, 114.).

Csabai Kálmán: Szakrajzóra, 1953. Olaj, vászon, 130x105 cm. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria.
Forrás: Rieder, 2008a, 70.

A fiatal tanulóknak fölé tekintélyt parancsolóan magasodó szakrajztanár szakmai tudásának bizonyosságából fakadóan nagy öntudatossággal került ábrázolásra; mintegy a dolgozók munkásöntudata összpontosul személyében. Miután a mérnök a kor-

szak narratívájában „*az új szocialista embertípus jelképe*”, a szocialista haza építésének, a tervgazdaságnak, az iparnak a megtestesítője (Szolláth, 2011, 67.), a mérnöktanár személye is roppant tekintéllyel bír, hiszen ő adja át a fiatalok számára a szocialista haza építéséhez szükséges tudást. A tanár instruáló, a helyes munkamódszerre rámutató gesztusával azt sugallja, hogy az ő mérnöki tudása a záloga a szocialista jövő építésének. A jövő megtervezése a szocialista narratíva szerint mérnöki feladat, szakértelem, figyelem, pontosság szükséges hozzá, a tanulók részéről pedig – mint ahogy azt magatartásjegyeik elárulják – fegyelmezetttség, engedelmesség és a tekintélynek való alárendelődés; ezen nevelési értékek jelentik a kommunista jövő garanciáját.

A precizitás értékét fejezi ki a szakrajz maga is, valamint a vonalzó. A körző – mint a világ isteni teremtésének szimbóluma – pedig a kozmikus teremtésre való asszociáción keresztül ugyancsak az új társadalmi rend kiépítésének törekvésére utal. Miután a körző a tökéletesség, az egység, az isteni teremtés jelképe, akárcsak William Blake „*A Napok őse*” című képén Isten kezében, a szabadkőműves szimbolikában pedig az ég jelképe, Csabai festményén a szocialista jövő építésének jelképeként értelmezhető. A vonalzó és a körző együtt pedig a szabadkőműves szimbolikában része az ember újjászületéséről szóló mítosznak (Pál és Újvári, 2001), s így az ezen eszközökkel tanuló fiatalok (akikben – a tanár útmutatása nyomán – újjászületik a jövő reménysége) a társadalom tervezési-építési folyamata potenciáljának hordozói.

A festményen ábrázolt, fentebb említett értékekhez hasonló motívumok kerültek kiemelésre a kor pedagógiai szakajtójában is a szakoktatás vizuális megjelenítésekor, gondolva itt például a „*Köznevelés*” 1953/1. lapszámának címlapfotójára, ugyanakkor a frontálisan berendezett, geometrikus elrendezésű tanítási tér pedig többek között a „*Köznevelés*” 1951/2. lapszámának címlapfotóját juttatja eszünkbe. A korszak festményei és sajtófotói tehát egymáshoz hasonló retorikai eljárásokkal kívánták megkonstruálni a kor sajátos képét az oktatásról, különösen a szakképzésről, azt a szocialista jövő építésének zálogának tétélezve.

Domanovszky Endre: Dolgozók festőiskolája, 1950. Olaj, vászon, 160,8x169,5 cm. Jelezve balra lent: Domanovszky. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria. Forrás: *Prakfalvi és Szűcs,* 2010, 37. (26. kép)

A korabeli szaksajtóhoz hasonlóan (lásd: Géczi, 2010, 122–123.) a festészetben is találunk példát a felnőttképzés ábrázolására, a szocialista társadalom építésének és a közösségivé nevelésnek a mozzanatát hangsúlyozva, gondolva itt Domanovszky Endre „*Dolgozók festőiskolája*” című olajfestményére. A képet áttekinthető csoporttagolás, egyértelmű mondanivaló jellemzi.

A munkás tanulók csoportjából kiválik egy vezető, a kék overallos festő, aki a tanári tekintély megszemélyesítőjeként mutatja be a helyes technikát, palettával és ecsettel kezében, a festőállvány előtt állva. A három tanítvány közül egy nő, mindhárom tanonc áhítattal követi a mester munkáját. A kép azt sugallja, hogy a tanári minta követése központi jelentőségű a dolgozók szabadiskolájában is, s hogy a munka és a művészet összefonódása révén a dolgozók is bekapcsolódhatnak az alkotói munkába, hogy eszmeiségükkel, proletár szellemükkel áthassák a jövő alkotásait.

(*Fiatalok a munka világában*) Kokas Ignác „*Asztalos*” című festményén (1951) majdnem frontális ábrázolással, némiképp Constantin Meunier „*Dokkmunkás*” című szobrát (1890) idézően enyhe kontrasztra emlékeztető testtartással került ábrázolásra egy fiatal munkásfiú, a munkásmozgalmi értékek munkálására utaló vörös ingben, büszke munkásöntudattal.

Kokas Ignác: Asztalos, 1952. Olaj, vászon, 120 x 90 cm. Forrás: *Magyar Nemzeti Galéria.* <https://mng.hu/mutargyak/asztalos/> [2020.07.13.]

Az asztalos kezét épp egy munkadarabon pihenteti, a megpihenés aktusa által érzékeltetve a mindennapi erőfeszítést, az elernyedésben juttatva kifejezésre az aktivitást. Az alacsony enyészpontonak köszönhetően a munkás alakja már-már monumentálisra nő, felmagasztosítva ezáltal lényét. Cselekményesség helyett a művész egy meditatív pillanatában ábrázolja a munkást (Fényes Adolf „Napszámos” című képéhez [1900] hasonlóan), már-már az ikonokon tapasztalható statikussággal, ideál-szerűen ábrázolva alakját. A munkás ajkán és állán akaratosság és makaacság ül ki, enyhén félrebiccentett feje éberségre, élénkségre és munkás cselekvőerőre utal, hangsúlyosan ábrázolt, erőtől duzzadt alkarjai pedig a munkabírást juttatják kifejezésre. A festmény egyúttal a puritán munkáserkölcsnak a korszak tömegdalaiban gyakran parafrázálta, Sztálintól eredeztethető szölamát idézi föl, mely szerint „*dicsőség a munka és vígan dalolunk*” (lásd: Tokaji, 1983, 228.). A festmény tehát a szocialista munkaeszmeny apoteózisát nyújtja.

Köznevelés, 1951/3. Címlapfotó.

Forrás: *Manda*. https://en.mandadb.hu/tart/kereses?HNDDTYPE=SEARCH&name=doc&page=3&fld_sort=score_insd [2020.07.13.]

Kokas Ignác festményétől eltérően közvetlenül munkafolyamatot ábrázol a „Köznevelés” fényképe, miközben a mester szemlélteti a tanoncnak az elvégzendő munkaműveletet. Kokas képének diadalittasságával szemben e kép magára a munkavégzés és a munkásképzés gyakorlatára irányítja a figyelmet, de mindkét kép a munka jelentőségét hangsúlyozza. Míg Kokas képén már-már a munkás ikonja kerül megfo-

galmazásra, addig a „Köznevelés” fényképe híryanyszerűen ad számot a szakmunkás-
oktatás valóságáról.

Kiss Ernő: Rendőr leszek – az új nemzedék, 1950–53. Olaj, vászon, 130x105 cm. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria. Forrás: *Kieselbach Galéria*. <https://www.kieselbach.hu/kiallitas-alkotas/acsabitas-fegyvere/rendor-leszek-az-uj-novendek-1950-korul> [2020.07.13.]

Kiss Ernő (1928–2014) Domanovszky Endre, Hincz Gyula és Pap Gyula szárnyai alatt tanult, 1953-ban a Magyar Képzőművészeti Főiskolán végzett, majd számos kitüntetésben (például Munka Művészet díj, Székely Bertalan Emlékérem). „Rendőr leszek” című életképe a szocreál „tematikus” zsánerpiktúra tartalmi és részletbéli valóságúságra vonatkozó követelményének teljesen megfelelt, hiszen a kép részletgazdagon, tárgyi szempontból hitelesen mutatja be a rendőri közeget, azzal együtt derűs képet adva az ábrázolt nők pályaválasztási ábrándjáról. A világos, üde, javarészt hideg színekkel megfestett kompozíció azt a pillanatot beszéli el, amint két, profilból ábrázolt hivatásos rendőr (egy férfi és egy nő) éppen rendőrtiszti egyenruhát próbál fel a fiatal hölgyekre, feltehetően az ő otthonukban.

A reakció erre az előtéri alak részéről megszeppenés és mosoly, a többi nő azonban felszabadult mosollyal fogadja az eseményeket. Egy részük már beöltözött, az előtéri főköötös nőre még csak most adják az egyenruhát, hogy ezzel belekóstolhasson a rendőrlét világába. A két rendőr feltehetően toborzó, szakmai népszerűsítő úton van. A leányok szemmel láthatóan lelkesek a lehetőségtől, hogy ráhangolódhatnak egy hivatásra, szemérmes büszkeséggel tölti el őket a beöltözés gesztusa. A cím is arra utal, hogy lelkesen beleképzelik magukat egy tőlük még idegen hivatásba, de a haza szolgálatában mintha könnyen hajlanának az efféle változásra.

Az alapvetően hideg színekkel jellemzett kompozícióból erősen kitűnik a vörös könyv a maga meleg színével – e motívum a szocialista eszme munkálkodására utal. A háttérben Sztálin portréja függ, mint egyfajta ikon, felhívva a figyelmet a „Nagy Testvér” felől

érkező atyai, már-már isteni tekintélynek az élet minden mozzanatát átható jelenlétére. Ebben az értelemben e rituálé is része a szocialista narratívának, melynek jegyében az ember aláveti magát a közösség akaratának, saját cselekvő erejét a haza és a szocializmus védelmének, a kommunizmusért való küzdelem szolgálatába állítva, legyen ennek akár az ára az, hogy e falusi lányok rendőrré váljanak.

A Sztálin-portré voltaképpen a pravoszláv ikonok szerepét vette át, vallásos áhítattal fordítva az embertömegek figyelmét a nagy pártvezér irányába, tovább hordozva magában a vallásosság élményét, ezáltal kötve egymáshoz, s magához az eszméhez az embereket (Balogh, 2011). Az itt ábrázolt lányok is Sztálin tekintélyének bővületében próbálnak ráhangolódni egy számukra addig szokatlan szerepkörre. A képet militáns szellemiség hatja át, érzékeltetve, hogy a harcos szocializmus attitűdjét mindenkinek magára kell vállalnia, még ha szokatlan szerepfelvételeken keresztül is. Végül az alcím („*az új nemzedék*”) is a szocializmus védelmére irányuló folytonossági erőfeszítést, áhítatot és derűs alázatosságot juttatja kifejezésre, mely mozzanatok ezen az alapvetően joviálisnak szánt, hamiskásan, negédesen realista zsánereképpen felfedezhetők. Mindazonáltal a szereplőkből hiányzó individuális karakterjegyek és érzéki aspektusok révén (Tokaji, 1983, 216., 218.), vagyis a képen visszaközszönő félfeudális típusú individuum-képből fakadóan e mű által sugallt szocialista közösségkonstrukció erőtlennek és mesterkéltnek hat (Tokaji, 1983, 218., 235.).

(*Összegzés*) A Rákosi-korszak képzőművészeti gyermekábrázolásain a gyermek többnyire a közösségi események függelékeként vagy statisztájaként került ábrázolásra, ám figyelme, befogadás iránti vágya mégis kulcsfigurává avatja őt, hiszen érdeklődése, receptivitása révén válik lehetővé a szocializmus eszméjének folytonossága. A gyermek számos képen (különösen a család- és közösség-tematikájú képeken) lényegében a mintakövetés vagy értékinteriorizáció folyamatába kerül, közvetlenül a cselekmény szövetébe szöve vagy a környezet egy-egy elemeként (lásd: Sztálin-ikon) pedig mindenütt jelen van a tekintélyszemély, illetve annak tisztelete. Más műveken pedig (pl. úttörő-ábrázolások) már a szocialista eszme propagálásának aktív résztvevőjeként látjuk a gyermeket, megint más képeken (elsősorban plakátokon) pedig a jövő folytonosságának szimbólumaként a magasba emelt, vagy kiemelt szülői figyelemmel kezelt gyermek képe jelenik meg, egyértelműen áthatva a gyermekközpontúság mozzanatától. A szülői oltalmazás-védés motívuma e műveken igen gyakori, bár a „gyermek a közösségben” típusú műveken is láthatunk rá példákat, azonban nem mondható jellemzőnek például a család-témájú képeken, ahol inkább egy-egy tekintélyszemély kerül középpontba.

Mindenesetre a gyermek – a kompozícióban betöltött periférikus vagy kevésbé periférikus szerepétől függetlenül – minden ábrázoláson kulcsfigura, hiszen a képeken tetten érhető, a szocializmus épülésével kapcsolatos jelentéstartalmak ezen ábrázolásokon az ő alakjában összpontosulnak. A gyermekkor rendszerint a boldog szocialista jövő garanciájaként jelenik meg a műveken, összekapcsolódva a proletár internacionalizmus, a hazafiság, a forradalmi cselekvőerő, az állandó harcokésztség, valamint a fegyelmettség értékével. Bájos, gyermekded vonásainak hangsúlyozása pedig felébreszti a befogadóban az ártatlan, paradicsomi gyermekkor iránti vágyakozás romantikus élményét, hogy azt a néző – a gyermekkor hangsúlyozott antropológiai-fiziognómiai vonásainak a szocializmus értékeivel való összekapcsolása nyomán – rögtön a szocializmus utópikus jövőképében vélje keresendőnek.

A gyermekség sajátosan megkonstruált képével találkozhatunk tehát a korszak vizuális retorikájában, s az itt megjelenő gyermekkép vagy gyermekideál nyilvánvalóan ellentmondásban áll a hétköznapi nevelési gyakorlatok gyermekszemléletével. A gyermek alakja a legtöbb ábrázoláson egy meglehetősen mesterkéltnek és erőtlennek ható, irreális, konstruált közösségképbe illeszkedik bele, s így az ő alakja is pusztán egy retorikai eszköz a tolmácsolni kívánt politikai üzenet meggyőző erejű megfogalmazásához. A kor sajtójában és művészetében a gyermek figurája nem másra szolgált ugyanis, mint a közvetíteni kívánt ideológiai tartalmak elfogadhatóvá és vonzóvá tételére (Kéri, 2002, 52.), mint ahogyan azt a vizsgált műveken is láthattuk.

(Vége)

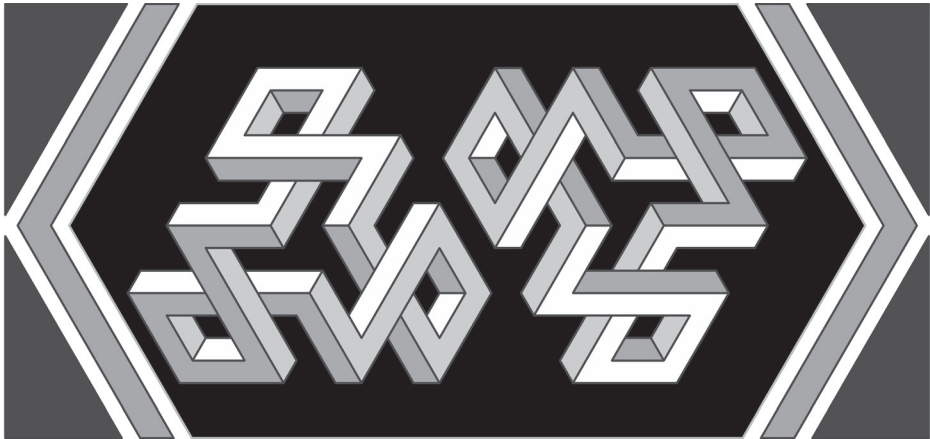
BIBLIOGRÁFIA

- A szovjet írók 1934 (1970): A szovjet írók szövetségének I. kongresszusa [1934]. In: Köpeczi Béla (szerk.): *A szocialista realizmus II.* Budapest, Gondolat. 149–171.
- Aradi Nóra (1974): *A szocialista képzőművészet jelképei.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó – Corvina Kiadó Vállalat.
- Balogh László Levente (2011): Totalitarizmus és politikai vallások. *Kommentár*, 2011. 6. évf. 1. szám. http://kommentar.info.hu/iras/2011_1/totalitarizmus_es_politikai_vallasok. [2020.04.25.]
- Baska Gabriella (2015): Rituális elemek a Rákosi-korszak pedagógiai sajtójának propaganda szövegeiben. In: Baska Gabriella és Hegedűs, Judit (szerk.): *Égi iskolák, földi műhelyek.* Budapest, ELTE PPK. 344–358.
- Bálint Alice (1941): *Anya és gyermek.* Budapest, Pantheon Kiadó.
- Bernáth Mária (2006): Múcsarnokok. *Ars Hungarica*, 2006/1. 445–456.
- Boehm, Gottfried (2006): A nyelven túli? Megjegyzések a képek logikájához. In: Nagy Edina (szerk.): *A kép a médiaművészet korában.* Budapest, L'Harmattan. 25–42.
- Bogdán Katalin (2018): Fényképalbumok Rákosi Mátyás születésnapjára. *Korall*, 2018/73. 145–170.
- Bolvári-Takács Gábor (2011): Művészetpolitika a Rákosi-korszakban. *Zempléni Múzsza*, 2011, 9. évf. 4. szám. 31–48.
- Brighton, Andrew (2003): Towards a command culture: New Labour's cultural policy and Soviet Socialist Realism. *Critical Quarterly*, 2003/3. 24–34.
- Donáth Péter (2008): *Oktatáspolitika és tanítóképzés Magyarországon 1945-1960.* Budapest, Trezor Kiadó.
- Ék Sándor (1950): *A szovjet festészet néhány tanulsága.* Budapest, Hungária.
- Endrődy-Nagy Orsolya (2010): Gyermekkép a 16. századi Németalföldön idősebb Pieter Brueghel művein. *Iskolakultúra*, 2010/7-8. 137–147.
- Endrődy-Nagy Orsolya (2013): Középkori gyermekkép-narratívák? In: Kozma Tamás és Perjés István (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban. A munka és nevelés világa a tudományban.* Budapest, MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság – Eötvös József Könyvkiadó. 267–288.
- Endrődy-Nagy Orsolya (2015): *A reneszánsz gyermekképe – a gyermekkép reneszánsza. 1455–1517 között Európában. Ikonográfiai elemzés.* Doktori disszertáció. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Fagyajev, A. (1970): A szocialista realizmus [1932]. In: Köpeczi Béla (szerk., 1970): *A szocialista realizmus II.* Budapest, Gondolat. 124–128.
- Fagyajev, A. (1970): Az irodalomelmélet és kritika feladatai [1948]. In: Köpeczi Béla (szerk.): *A szocialista realizmus II.* Budapest, Gondolat. 303–305.
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Fowkes, Reuben (2004): Az új férfi és az új nő a szocialista realista szobrászatban. *Art Limes*, 2004/2. *Diktatúra és művészet* 2. 35–42.
- Földes András (2008): Parancsra született művészet. *ArtMagazin*, 2008/4, 39–42. http://artmagazin.hu/artmagazin_hirek/parancsra_szuletett_m369veszet.304.html?pageid=119. [2020.06.19.]
- Frolova-Walker, Marina (2009): The Glib, the Bland, and the Corny: an Aesthetic of Socialist Realism. In: Illiano, Roberto és Sala, Massimiliano szerk.: *Music and Dictatorship in Europe and Latin America.* Turnhout, Brepols. 403–423.

- Géczi János (2010): *Sajtó, kép, neveléstörténet*. Veszprém – Budapest, Iskolakultúra.
- Golnhofer Erzsébet (2014): Pedagógia a tankönyvekben az ötvenes évek első felében. *Könyv és nevelés*, 2014/4. <https://folyoiratok.ofi.hu/konyv-es-neveles/pedagogia-a-tankonyvekben-az-otvenes-evek-elso-feleben>. [2020.06.24.]
- Golnhofer Erzsébet és Szabolcs Éva (2005): *Gyermekkor: nézőpontok, narratívák*. Budapest, Eötvös József Kiadó.
- Gyarmati György (2013): *A Rákosi-korszak*. Budapest, Rubicon-Ház Bt.
- György Péter (1992): *A mindennapok tükre, avagy a korstílus akarása*. In: György Péter és Turai Hedvig (szerk., 1992): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Budapest, Corvina. 12–23.
- Heller Ágnes (2008): A totalitarizmus festészete és szobrászata In: Széplaky Gerda (szerk.): *A zsarnokság szépsége. Tanulmányok a totalitarizmus művészetéről*. Budapest, Kalligram. 39–58.
- Hermann Veronika (2008): A kommunizmus anatómiája. Szocreal – Festészet a Rákosi-korban. *Balkon*, 2008. 1. évf. 11-12. szám. 49–51.
- Hofmann, Werner (1987): *A földi paradicsom*. Budapest, Képzőművészeti Kiadó.
- Horváth Attila (2013): *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Budapest, Médiatudományi Intézet.
- Horváth Attila (2016): A szovjet típusú diktatúra oktatáspolitikája Magyarországon. *Polgári Szemle*, 2016. 12. évf. 1-3. szám. <https://polgariszemle.hu/archivum/103-2016-augusztus-12-efvolyam-1-3-szam/allam-es-tarsadalompolitika/742-a-szovjet-tipusu-diktatura-oktataspolitikaja-magyarorszagon>. [2020.04.25.]
- James, Vaughan C. (1973): *Soviet Socialist Realism: Origins and Theory*. London and Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Kalpákcian, Varduì (2005): Art as a Political Means: Socialist Realism in the USSR in the Stalin Period. In: Roberts, G. szerk.: *Stalin, his time and ours. Yearbook of the Irish Association for Russian and East European Studies*. 97–109.
- Kardos József (2007): *Iskola a politika sodrásában 1945–1993*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kéri Katalin (2002): Gyermekképünk az ötvenes évek első felében. *Iskolakultúra*, 2002, 6. évf. 3. szám.
- Kéri Katalin (2008): Gyermekábrázolás az 1950-es években a Nők lapja címlapoldalain. In: Kozma Tamás és Perjés István (szerk.): *Új Kutatások a Neveléstudományokban. Hatékony tudomány, pedagógiai kultúra, sikeres iskola*. Budapest, MTA Pedagógiai Bizottsága. 203–211.
- Kéri Katalin és Varga Attila (2002): A pártideológia tükröződése az 1950–1953 között kiadott alsó tagozatos tankönyvekben. *Acta Paedagogica*, 2004/1–2. 23–34.
- Key Ellen (1976): *A gyermek évszázada*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Konrad, K. (1970): A szocialista realizmusról [1935]. In: Köpeczi Béla (szerk.): *A szocialista realizmus II*. Budapest, Gondolat. 205–211.
- Krén Emil és Marx Dániel (szerk., é. n.): *Képzőművészet Magyarországon*. <http://www.hung-art.hu/index.html>. [2020.06.01.]
- Kubány Erika (2012): Pedagógia és politika Magyarországon az 1950-es években. *Képzés és Gyakorlat*, 2012/3–4. 232–239.
- Lukács György (1970): Bírálat és önbírálat [1949]. In: Köpeczi Béla (szerk.): *A szocialista realizmus II*. Budapest, Gondolat. 308–318.
- Lunacsarszkij, A. (1970): A szocialista realizmusról [1933]. In: Köpeczi Béla (szerk., 1970): *A szocialista realizmus II*. Budapest, Gondolat. 129–134.
- Lyka Károly (1947): *Közönség és művészet a századvégen 1867–1896*. Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet Rt. (Singer és Wolfner).
- Moles, Abraham (1996): *A gicc, a boldogság művészete*. Budapest, Háttér Kiadó.
- Molnár Balázs, Pálfi Sándor, Szerepi Sándor és Vargéné Nagy Anikó (2015): Kisgyermekkorai nevelés Magyarországon. *Educatio*, 2015/3. 121–128.
- Morson, Gary Saul (1979): Socialist Realism and Literary Theory. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 1979/2. 121–133.
- Németh András (2002): Reformpedagógia és a századvég reformmozgalmai. In: Németh András (szerk.): *Reformpedagógia-történeti tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó. 25–43.
- Pál József és Újvári Edit (szerk., 2001): *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest, Balassi Kiadó. http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm. [2020.06.01.]
- Panofsky, Erwin (1955): Iconography and Iconology. An Introduction to the Study of Renaissance Art. In: Panofsky, Erwin: *Meaning in the Visual Arts*. Doubleday Anchor Books. New York, Doubleday & Company. 26–54.

- Pásztor Anita (2016): Női reprezentáció az 1950-es évek magyar propagandaplakátjain. *Társadalmi Nemek Tudomány Interdiszciplináris eFolyóirat*, 2016. 6. évf. 2. szám. 198–227.
- Pavlov, T. (1970): A szocialista realizmus nem koholmány, hanem történelmi szükségszerűség [1957]. In: Köpeczi Béla (szerk.): *A szocialista realizmus II*. Budapest, Gondolat. 367–368.
- Pogány Gábor (2004): Szocialista realizmus, szocreál. „Új Magyar Művészet” 1950–1955. *Art Limes, 2004/2. Diktatúra és művészet*. 2004/2. 5–17.
- Pólik József (2008): Az indoktrináció művészete. In: Széplaky Gerda (szerk.): *A zsarnokság szépsége. Tanulmányok a totalitarizmus művészetéről*. Budapest, Kalligram. 59–74.
- Prakfalvi Endre és Szücs György (2010): A szocreál Magyarországon. Budapest, Corvina.
- Pukánszky Béla (2001): Gyermekfelfogás a barokk korban. In: Dombi Józsefné és Maczelka Noémi (szerk.): *A barokk kor interdiszciplináris megközelítése a Bach évforduló jegyében – tanulmánykötet*. Szeged, JGYTF Tanárképző Főiskolai Kar Ének-zene Tanszék. 52–65.
- Pukánszky Béla (2004): A növekvés évezeidei. In: Németh András és Pukánszky Béla: *A pedagógia problémátörténete*. Budapest, Gondolat. 331–398.
- Pukánszky Béla (2005): *A gyermek a 19. századi neveléstani kézikönyvekben*. Pécs, Iskolakultúra.
- Pukánszky Béla: Gyermekideológiák a pedagógia eszmétörténetében. *Educatio* 2011/1. 37–47.
- Rainer M. János (1998): Magyarország a szovjet érdekszférában. In: Fokasz Nikosz és Örkény Antal (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete III. 1945–1989. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 31–36.
- Rényi András (1992): „Vihar előtt”. A történeti festészet mint a sztálinizmus képzőművészetének magyar paradigmája. In: György Péter és Turai Hedvig (szerk., 1992): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Budapest, Corvina. 34–43.
- Révész Emese és Molnár Aczél Eszter (szerk., 2016): *Gyerek/Kor/Kép. Gyermek a magyar képzőművészetben*. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum.
- Rieder Gábor (2008a): *Szocreál. Festészet a Rákosi-korban*. Debrecen, MODEM.
- Rieder Gábor (2008b): Pusztuló múlt – A szocreál utóélete. *ArtMagazin*, 2008/4. 43. http://artmagazin.hu/artmagazin_hirek/pusztulo_mult_a_szocrealt_utoelele.316.html?pageid=119. [2020.06.19.]
- Romsics Ignác (2010): Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_magyarország_tortenete/ch05.html. [2020.06.17.]
- Sadoveanu, M. (1970): Az irodalom és a politika [1950]. In: Köpeczi Béla (szerk.): *A szocialista realizmus II*. Budapest, Gondolat. 323–325.
- Sáska Géza (2009): Régi és új szövegek értelmezése az 1945 utáni pedagógiai kánonban. *Új Pedagógiai Szemle*, 2008. november-december. <http://ofi.hu/tudastar/saska-geza-regi-uj>. [2020.06.24.]
- Sáska Géza (2011): *Új társadalomhoz új embert és új pedagógiát! A XX. századi egyenlőségpárti és anti-kapitalista pedagógiákról*. Budapest, Gondolat.
- Sáska Géza (2015): A pedagógiai normák változása az 1920-as 30-as évek Szovjet-Oroszországában. *Pedagógiatörténeti szemle*, 2015/1. 31–52.
- Scheibner Tamás (2013): Variációk szocialista realizmusra. *Korunk*, 2013/2. 3–8.
- Scheibner Tamás (2018): Introducing Socialist Realism in Hungary, 1945–51: How Politics Made Aesthetics. In: Dobrenko, Evgeny és Jonsson-Skradol, Natalia szerk.: *Socialist Realism in Central and Eastern European Literatures under Stalin: Institutions, Dynamics, Discourses*. London, Anthem Press. 237–259.
- Solohov, M. (1970): Az élet igazságának művészete [1958]. In: Köpeczi Béla (szerk.): *A szocialista realizmus II*. Budapest, Gondolat. 382.
- Somlai Péter (1997): *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest, Corvina.
- Somogyvári Lajos (2015a): Az ifjúsági kultúra megjelenése a magyar pedagógiai sajtóban, 1960–1970. *Aetas*, 2015/2. 103–121.
- Somogyvári Lajos (2015b): *Ikonomográfia a neveléstörténet-írásban – Pedagógiai életképek a hatvanas évekből*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest.
- Standesky Éva (2005): *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Surányi István (2006): A szociális oktatáspolitikai Székesfehérvár általános iskolai oktatásában (1948–1990). *Neveléstörténet*, 2006/1–2. http://www.kodolanyi.hu/nevelestortenet/?act=menu_tart&rovat_mod=archiv&eid=33&rid=1&id=198 [2020.05.15.]
- Szabó Zsófia (2014): Lükurgosz kutya, avagy a 17. századi holland életképfestészet példázatai a nevelésről. *Képzés és Gyakorlat*, 2014/3–4. http://epa.oszk.hu/02600/02641/00008/pdf/EPA02641_kepzes_es_gyakorlat_2014_03-04_109-120.pdf. [2020.04.19.]
- Szolláth Dávid (2011): *A kommunista aszkétizmus esztétikája*. Budapest, Balassi Kiadó.

- Szovjet vita 1957–58 (1970): Szovjet vita a realizmusról [1957–58]. In: Köpeczi Béla (szerk.): *A szocialista realizmus II.* Budapest, Gondolat. 357–367.
- Szűcs György (1992): A „képfelség” elve. In: György Péter és Turai Hedvig (szerk., 1992): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra.* Budapest, Corvina. 44–57.
- Támba Renátó (2015): Kislány kakassal. Koszta József néhány leánygyermek-ábrázolásának gyermekkor-történeti ikonográfiai szempontú elemzése. *Zempléni Múza*, 2015/3. 55–67.
- Támba Renátó (2017a): Gyermek, kép, társadalom: A paraszti gyermekélet megjelenítése a műcsarnoki festők képein. *Valóság*, 2017/9. 64–91.
- Támba Renátó (2017b): Gyermekkor a vásznanon. *A dualizmuskori gyermekszemlélet az alföldi iskola festészetében.* Budapest, Storming Brain.
- Támba Renátó (2017c): A gyermek a természetben. A fürdés és a víz motívuma a 19. század második felének, illetve a Szolnoki Művésztelep néhány alkotójának gyermekábrázolásain. *Gyermekevelés*, 2017/1. 17–42.
- Tokaji András (1983): *Mozgalom és hivatal. Tömegdal Magyarországon 1945–1956.* Budapest, Zeneműkiadó.
- Václavék, B. (1970): Az alkotás helyzete [1936]. 149–171. In: Köpeczi Béla (szerk.): *A szocialista realizmus II.* Budapest, Gondolat. 239–242.
- Valuch Tibor (2011): Szigorúan ellenőrzött nyilvánosság. In: Rainer M. János (szerk.): *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 27–41.
- Valuch Tibor (2013): *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.* Budapest, Napvilág Kiadó.
- Wehner Tibor (2004): Kísérlet a Hála esztétikai minőségévé avatására. Kisfaludi Strobl Zsigmond alig ismert budapesti-moszkvai Hála-szobra. *Art Limes*, 2004/2. *Diktatúra és művészet* 2. 43–49.
- Zsdanov, A. (1970): *Beszámoló a „Zvezda” és a „Leningrád” című folyóiratokról [1946].* 149–171. In: Köpeczi Béla (szerk.): *A szocialista realizmus II.* Budapest, Gondola

Cenzurális megfontolások a kádári– aczéli könnyűzenei politikában

Zeneszámok betiltása és zenekarfelosztatás

A populáris zenei szcéna – mindazzal együtt, hogy a művészeti élet minden demokratikus országban önjáró módon, szabadon működik – a Kádár-rendszer idején számos hatalmi pressziót kellett, hogy elviseljen a „három T” (támogatás-tűrés-tiltás) elvének gyakorlatba ültetésekor, ennek egyik legkézzelfoghatóbb megnyilvánulása a cenzúra megjelenése volt. A pártállami kontroll a könnyűzenei életben meglehetősen szerteágazó volt, ugyanis számos, monopóliumot élvező intézmény foglalkozott vele, és az átfogó jellegű pártdekrétumok betartásán és betartatásán túlmenően az állami vállalatként vagy hivatalként kezelt és számontartott cégek mindegyikének volt saját elképzelése a cenzúra gyakorlása felől. Ezért fordulhattak elő anomáliák a cenzúra gyakorlása közben, és ezért fordulhatott elő, hogy alkalomadtán egymással nem megegyező, hovatovább ellentétes irányú tiltások is napvilágot láttak. Az erről szóló történetek széles spektrumon mozognak, ugyanakkor a különböző szempontrendszerek eltérő narratívákat alakítanak ki az utókor szemszögéből. A szövevényes ideológiai rendcsinálás egy-egy epizódját villantjuk most fel a hazai könnyűzenei életben, azt állítva, hogy különböző mértékben ugyan, de a kádári kulturális monopolcégek mindegyike foglalkozott a cenzúra gyakorlásával. A teljességre értelemserűen nem törekedhetünk, de igyekszünk minél eklatánsabb és jellemzőbb példákkal szolgálni a témáról a Táncdal- és Sanzonbizottság, a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat (MHV), valamint az állambiztonság részéről.

(Fragmentált cenzurális rendszer) Az MSZMP Központi Bizottságának (KB) 1958. július 25-én megfogalmazott művelődéspolitikai irányelvei között található a könnyűzeneire is vonatkozatható művészetpolitikai megállapítások. Többek között az, hogy „ha nincs párt- és állami irányítás, nincs szocialista kultúra sem”, ennek hiányából pedig az irányelveket megfogalmazók szerint levezethető a „szocialista tudat” meggyengülése, amelynek következtében a dokumentum szerint könnyebbé válik „a szocialista gazdasági-társadalmi alapnak a felszámolása is”.¹ Ebben az iratban világosan leszögezték a párt primátusát is ebben a témakörben, amikor azt írták, hogy „a munkásosztály forradalmi pártja [...] megszabja a kulturális fejlődés fő vonalát, állást foglal e fejlődés legfőbb elvi-ideológiai kérdéseiben [...], irányítja és ellenőrzi a megfelelő állami szervek munkáját. Az állami szervek pedig gondoskodnak az elvek gyakorlati megvalósításáról, a szervezeti feltételek biztosításáról, a rendelkezésre álló eszközök helyes felhasználásáról. De az állami szervek feladata a káros, negatív törekvések megfékezése, az ellenséges kísérletek megghiúsítása is. Ezért a romboló hatású művekkel, selejtes fércmunkákkal szemben szervezeti intézkedéseknek is helyük van”.² Jól látható ebből a szövegből, hogy már 1958-ban is konkrétan megnevezik a pártállami operatív beavatkozás szükségességét, ugyanakkor az, hogy mi minősült „romboló hatásúnak”, annak értelmezését rábízta a jogalkalmazókra, akiknek mozgástere elvileg nagyobb lett azáltal, hogy a dokumentum hozzátette: „Az irányítás módszereiben is messzemenően figyelembe kell venni az egyes kulturális területek sajátosságait, s harcolni kell az irányítás bürokratizmusa ellen. [...] fokozni kell a helyi kulturális szervek és intézmények, az alkotóműhelyek önállóságát és

felelősségét”. Ugyanakkor arról is szóltak, hogy „a kulturális élet kulcspozícióiba megfelelő emberek kerüljenek: olyan jellemes és párthű, szakmailag hozzáértő kommunisták és pártonkívüliek, akik merik vállalni a felelősséget a rájuk bízott területért, s készek harcolni a párt politikájának érvényre juttatásáért”.³

A párt politikájáért „küzdő” tisztviselők közül kerültek ki a könnyűzenei élet rendcsinálói, a cenzorok is. Annak ellenére, hogy Magyarországon a művészi szuverenitás ellenőrzésére hivatalosan nem állítottak fel központi hatalommal bíró cenzurahivaltalt – míg hazánkkal ellentétben volt efféle intézmény a keleti blokkban, többek között Lengyelországban és a Szovjetunióban –, a különböző magyar könnyűzenei intézmények külön-külön végrehajtották ezt a tevékenységet. A cenzurális hatalomgyakorlás metodikája azonban bonyolultabb volt annál, semmint hogy be lehetett volna skatulyázni a „betiltás-engedélyezés” kategóriába. Ez azért fordulhatott elő, mert különböző eszközökkel élt a rezsim, ami – a teljesség igénye nélkül – lehetett a fellépési lehetőségek megadása vagy megvonása, a külföldre utazások elősegítése vagy megakadályozása, a rádiófelvételek engedélyezése, illetve játszási gyakoriságuk befolyásolása, valamint a hagyományos táncdal előtérbe helyezése a progresszívebb stílusokhoz képest. Emellett persze az egyes pártállami intézmények is tudták jól, hol van az a határ, amelyen túl már nem ők voltak az illetékesek, bármennyire is rendszerellenesnek vagy rendszerkritikusnak ítélt meg egy-egy művészt az adott intézmény. Erre jó példa, hogy az Országos Rendező Iroda (ORI)⁴ természetesen nem tette azt meg, hogy akadályt gördít a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ)⁵ által szervezett koncertek elé, ahogy formális volt a Nemzetközi Koncert Igazgatóság (közkeletű nevén: Interkoncert)⁶ beleegyezése is a külföldre szánt KISZ-fellépésekbe is. Ez utóbbi rendezvényekre az akkori gyakorlatól merőben eltérően még csak el sem kísérték külföldre a delikvenseket az Interkoncert-alkalmazottak – ezeknek az alkalmaknak kimagasló típusa volt a Világ Ifjúsági Találkozóok sora, ahová nem az Interkoncert hivatalnokai, hanem leginkább az állambiztonságiak kísérték a delegációt, természetesen „legendákkal” átszőtt fedésben, valamely állami intézmény alkalmazottjaként –, amiben a döntő szerepet az játszotta, hogy a KISZ vezetése ha hivatalosan nem is, de informálisan mindenképpen feleltük állt a képzeletbeli ranglétrán.

Egyetlen hatalmi szegmens lehetett tehát, amelynek a koncertszervezés terén a KISZ nem mondhatott ellent: a Belügyminisztérium állambiztonsági főcsoportfőnökségének ügynökei jószerével mindenütt ott voltak, így ha akarták, adhattak utasítást még a KISZ-nek is, hogy bizonyos együtteseket tiltsanak be, vagy elméletileg épp ellenkezőleg, valamely zenekaroknak pedig adjanak fellépési lehetőséget. Erre informális úton akadt példa leginkább,⁷ ugyanakkor írásos nyoma mindössze azoknak az eseteknek volt, amelyek arról szóltak, hogy egyes zenészeket lehetetlenítsenek el. A Kádár-rendszer állambiztonsága ebből a szempontból tehát a törvény írott betűjénél jóval furfangosabban működött, ugyanis nem betiltottak, illetve betiltattak zenekarokat, hanem igyekeztek a lehető legjobban ellehetetleníteni őket, amivel egy idő után a pusztá létezésük is megkérdőjeleződött. A renitens vagy renitenskedőnek beállított együttesekkel szemben minden bizonnyal élt is az észak-amerikai telepek mondásának parafrázisával a hatalom: a feloszlott zenekar a jó zenekar. Azt pedig a hatalmi gépezet minden egyes eleme tudta jól, hogy melyek azok a zenészek, akik éppen aktuálisan nemkívánatosnak minősülnek akár a koncertszínpadokon, akár a rádiós vagy lemezgyári stúdiókban, így azokat meg sem hívták a maguk fórumaikra. Itt a különbség annyiban nyilvánult meg az egyéni karriertek illetően, hogy voltak, akik a hatalmi szféra egyik, mások egy másik szférájába nyertek bebocsátást ideig-óráig, és a későbbi sorsuk leginkább attól függött, hogy milyen mértékben tudtak azonosulni a rendszer ideológiai elvárásaival, illetve nem utolsósorban

mennyire tudtak a „slágercéh” képviselőinek kegyeibe férkőzni. Éppen ezért fordulhatott elő, hogy egy adott időpillanatban a Magyar Rádió nem szándékozott játszani egy előadót, míg az MHV⁸ kiadta nagylemezét. De természetesen a rendszer jellegéből fakadóan az is mindennapos volt, hogy a rádióadásokban vagy az ORI-műsorokban rendkívül népszerű énekest nem engedtek ki külföldre szerepelni, és az is sokszor előfordult, hogy a hazai ifjúsági sajtóban (*Ifjúsági Magazin*, *Magyar Ifjúság*) sztárolt zenészek ideig-óráig nem mehettek be a rádió- vagy a televízióstúdiókba, aminek egy adott szerzemény tiltólistára kerülése lehetett az egyik oka. De még az sem volt kizárt egyes vendéglátóipari együttesek esetében, hogy a hazai színpadokon nem örvendtek túl nagy népszerűségnek, egyéni ambícióikból fakadó önmenedzselésük folytán azonban kaptak olyan külföldi szerződésajánlatot, amelyre nem mondott nemet az Interkoncert. Tehát a valóságnak számtalan árnyalata alakulhatott ki, attól függően, hogy mely intézménynél próbálkozott az érvényesüléssel egy zeneművészeti csoportosulás, ráadásul ennek eredményessége is változhatott attól függően, hogy a Kádár-rendszer melyik periódusában tette mindezt. Minden érvényesülés alfája és omegája azonban a zenészek szempontjából a Táncdal- és Sanzonbizottság⁹ által kiadott játszási engedély volt, ez adott ugyanis lehetőséget arra, hogy megfelelő és meghatározott fizetség fejében – tehát a profivá válás útjára lépve – adhassák elő művészetüket, konkrétan pedig azt az egy adott számot, amire kérték az engedélyt.

(A Táncdal- és Sanzonbizottság áldásos tevékenysége) A szinte sub rosa, egy 1959-es művelődésügyi minisztériumi belső utasítással létrejött Táncdal- és Sanzonbizottság magában foglalta a legfontosabb pártállami könnyűzenei intézmények képviselőit. Tagjai voltak az MHV, az ORI, az Interkoncert, a vendéglátóipari zenészeket felügyelő monopolvállalat, az Országos Szórákoztatózenei Központ, a Magyar Rádió és Televízió, a Zeneműkiadó Vállalat, az Írószövetség (a dalszövegek miatt), valamint a Szerzői Jogvédő Hivatal képviselői, utóbbiak azért, hogy ha elismerték a dalt, akkor ötven, később hetven évre védetté váljon a mű. Minden második héten, általában szerdánként üléseztek, melynek során kimondták a verdiket az ötven forintos eljárási díj fejében kottán és szöveggel együtt benyújtott dalok minőségéről és ideológiai használhatóságáról. Jóváhagyásuk nélkül semmiféle publicitást nem kaphattak a dalok. A testület vezetője Romhányi József volt, aki a szövegeket ellenőrizte és hagyta jóvá vagy javíttatta ki a szerzőkkel. Neki volt érzéke ahhoz, hogy felismerje a tehetséget, így gyakran adott zöld lámpát az arra érdemeseknek még akkor is, ha időnként látott bennük rizikót a politikai felhangok miatt. Másik tagjuk, a Zeneműkiadót képviselő Fodor Ákos pedig kifejezetten segítette a költészettel eredményesen próbálkozókat, gyakran hívta baráti beszélgetésekre őket, amelyek során hasznos tanácsokkal látta el őket, sőt előfordult, hogy segített egy-egy szöveg javításában. Ebből tehát az látszik, hogy a cenzurát gyakorló testület tagjai és a hozzájuk engedélyért folyamodó zenészek között határozottan létezett az átjárás.

Körmendi Vilmos a beadott zenéket játszotta le a plénum tagjainak, akikkel együtt döntöttek a dalok sorsáról. Ő arról is híres volt, hogy amikor észrevett egy – valószínűleg nem is véletlen – egybeesést egy magyar és egy külföldi szám között, akkor rögtön elkezdte játszani az eredetit, hogy mutassa, honnan is „szerezték” az adott nótát. Ezekben az esetekben természetesen nem fogadta el a sanzonbizottság a dalt, így Körmendi Vilmos „plágium-cenzorként” is működött. Ezenkívül a grémium saját bevallása szerint a megfelelő színvonalra is ügyelt, azaz arra, hogy amatőrök ne kapjanak egykönnyen a számaik után játszási engedélyt, így meghúzódott e mögött egyfajta arisztokratikus elzárkózás az újonnan feltörekvőkkel szemben. Ezáltal benne volt a testület játékkerében

az is, hogy sokszor indokolatlanul szigorúan jártak el. Egy alkalommal Lerch István, a V' Moto-Rock billentyűse megtréfálta őket, és egy Elton John-szám kottáját adta be nekik saját neve alatt, ám az ítések nem ismerték fel a dalt és visszautasították, mondván, hogy jellegtelen alkotás.¹⁰

A sanzonbizottságban helyet foglaló MHV-igazgató, Fehérvári Jenő a populáris zenét megfelelőképpen lenézte a komolyzenéhez képest, minden bizonnyal a feletteseknek való megfelelési kényszer is közrejátszott ebben. 1961-ben az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának írt jelentésében egyértelműen a könnyűzene alsóbbrendűségét hirdette, miközben a sanzonbizottság pontos nevével sem volt tisztában: „Könnyűzenei felvételeink kiválogatása komoly gondot jelent. Ebben a műfajban rendkívül nehéz olyan színvonalat biztosítani, ami hiánytalanul megfelel a kultúrpolitikai szempontoknak. Tánczenei és magyarmóta-felvételeink anyagát a Tánczene és Magyar Nóta Bizottság (helyesen: Táncdal- és Sanzonbizottság, illetve Magyar Nóta- és Műdalbizottság) által engedélyezett művekből állítjuk össze.”¹¹ Ugyanebbe a vonalba illeszkedett Lakatos Éva ORI-igazgató kijelentése, amit a Művelődésügyi Minisztérium egyik 1960-as miniszterhelyettesi értekezletén tett. Az 1958 és 1960 közötti időszak eredményei között kiemelte, hogy az „ízlésromboló, káros számokat” sikerült egyre jobban kiszorítaniuk műsoraikból, ugyanakkor érzélgősnek ítélte meg a táncdalokat, még akkor is, ha azokkal a nyugati zenéket tudták távol tartani a magyar színpadoktól. Az igazgató hálálkodva említette a Táncdal- és Sanzonbizottságot, amely „megakadályozza a zeneileg és szövegeileg ízlésromboló táncdalok bemutatását”. A miniszterhelyettesi értekezlet a cenzúra hatékonyabb alkalmazását szorgalmazva kérte a sanzonbizottságtól, hogy politikailag fejlesszék a szerzőket, de ha ez nem működik néhányuk esetében, akkor őket fokozatosan cseréljék megfelelőbbekre.¹²

Lendvai Ildikó, aki a nyolcvanas évek elején a KISZ KB Kulturális Osztályát vezette, úgy véli, hogy az előcenzúra az államgépezetben leginkább a sanzonbizottság dolga volt. A sanzonbizottságba a KISZ ugyan nem delegált tagot, de azt így is jól tudták, hogy ott egyrészt ideológiai szűrés, másrészt „ízlésvédésnek” nevezett, „egészen ostoba tevékenység zajlott”. A KISZ sem volt azonban naiv, ők is kihallották a *Sárga rózsza* című Bródy-szerzeményből, hogy az kritizálta a rendszert, és pontosan tudták, hogy a *Ha én rózsza volnék* című dalban, amit ugyancsak Bródy János írt, a „Ha én zászló volnék” kezdetű versszak az 1968-as prágai bevonulásról szólt. Ez persze a másként gondolkodás, a morális rendszerkritika poétizált, általános formája volt, nagyon különböző világnézetű emberek egyaránt azonosulhattak vele. A KISZ korabeli vezető politikusa ezzel kapcsolatban megjegyezte: „Azt sem szabad azonban ezzel együtt elfelejteni, hogy amikor ezek a számok születtek, már túl voltunk Fejes Endre *Rozsdametőj*-jén, ami kegyetlenül szétverte a rendszer mítoszait a munkásöntudatról, s a hivatalos kritika kezdeti fenntartásai után a rezsím által is tudomásul vett kultuszregénnyé válhatott.”¹³

Beszédesek a sanzonbizottság működéséről vezetett statisztikák is. A Kádár-rendszer fénykorának, valamint a táncdalfesztiválok klasszikus korának számító 1971-es évben összesen 95 ülést tartottak, amelyből 48 alkalommal az éppen aktuális táncdalfesztivál és a *Made in Hungary* rádiós zenei vetélkedő anyagával foglalkoztak. Összességében egy év alatt 1725 dalt bíráltak el, amelyből csak 331-et engedélyeztek, 150 esetben zenei, illetve szövegbeli módosítást javasoltak. 1971-ben a felügyelőbizottságuk a szövegek bírálati mércéjének további emelését szorgalmazta – úgy látszik, nem voltak elégedettek ezzel a brutális cenzúrával sem. 1972. július 1-től a bírálati eljárás díja emelkedett, a táncdalokért 100, a külföldi számok magyar szövegének

bírálatáért 50 forintot kértek. Az infláció elhallgatása mellett azzal indokolták az emelést, hogy a pénzügyi cenzussal a színvonalat akarták növelni, ugyanis ettől azt várták, hogy kevesebb, de jobb minőségű dalt visznek majd eléjük.¹⁴

(Az *MHV a profit és az ideológia szorításában*) Az MHV mindig is végzett saját hatáskörben a sanzonbizottság működésén túl is cenzúrát, amit a kulturális tárca felé érzett proaktív megfelelési kényszer indukált, de sokszor ezek az intenciók valóban megnyilvánultak a kormányzat részéről. Erre jó példa Szörényi Levente *Utazás* című első szólóalbuma borítójának betiltása, amelynek kezdeményezője a hithű kommunista Barna Andrásné, a Művelődésügyi Minisztérium zene- és táncművészeti főosztályvezetője volt, aki nem mellesleg Biszku Béláné (Behringer Éva) barátja és a tárcánál paradox módon főnöke volt. Ebben az esetben az állam egyik vezető tisztségviselője döntötte el, hogy nem kerülhet ez a nagylemez ebben a formában a széles nagyközönség elé. Ez úgy működött, hogy létezett egy lista az MHV-nél, amelyen azoknak a párt- és állami vezetőknek a neve szerepelt, akiknek még a megjelenés előtt tiszteletpéldányt kellett küldeni. Miután ezek a potentátok megkapták az *Utazást*, annak borítóját Barna Andrásné betiltotta, mivel ő is részesült ebből, így meglátta, mit is ábrázol a borító. A letiltás nem követhető nyomon írásos dokumentumokon keresztül, de visszaemlékezések szerint ez úgy zajlott, hogy telefonált Bors Jenőnek, az MHV igazgatójának,¹⁵ hogy ezzel a drogos, hippi borítóval nem jelenhet meg a lemez. Nádori Péter, az MHV Kiadói Osztályának 1972–1980 közötti vezetője a lemezborító betiltása körüli hercehurcára és az újratervezésre így emlékezik: „A borító tervezetése az én feladatomból volt, és őszintén szólva édeskeveset tudtam a kábítószeres szimbolikáról, de a kollégáknak sem ébredt fel a veszélyérzetük, hiszen korábban hasonló beavatkozás nem történt. Nem sokkal karácsony előtt voltunk, mindenki szerette volna, hogy gyorsan megjelenjen a lemez. Szörényi Szabolcs apósa a honvédség térképészeti intézetében dolgozott, amelynek volt saját nyomdája. Elvállalták, hogy egy napon belül kinyomtatják, ha csak fekete-fehér grafikával kell dolgozniuk. Új, bár illedő lett volna, fel sem merülhetett, hogy az eredeti alkotók készítsenek új tervet, mert ők annak idején benyomult előkészítő munkát igénylő, fotót és grafikát kombináló tervet készítettek. Egy frissen végzett, nagy tehetségű grafikus kértünk fel, aki egy nap alatt remek portrét rajzolt Szörényi Leventéről. Amikor elkészült az új borító, aki csak elfért a raktárban, beleértve Borsot is, ott dolgozott szombat-vasárnap. Legalább húszezer lemezt kellett áttasakolnunk. Barnáné bizonyára nem hallgatta meg a lemezt, különben azon is találhatott volna tiltanivalót, például ezt: „A Szajna parti lépcsőn egy sráccal beszélgettem, ki bágyadtan mosolygott, és ajándékképpen egy dobozkat felém nyújtott.”¹⁶

Az MHV ugyanakkor szeretett volna kitörni az ideológiai szorítások okozta karámból annak érdekében, hogy profitjukat növelendő, minél több lemezt el tudjanak adni, mindazzal együtt persze, hogy a pártutasításoknak is meg kellett felelniük. Ez egyfajta gúzsba kötve táncolást vont maga után a cégnél, illetve azt, hogy igyekeztek a sanzonbizottság döntéseit minél jobban befolyásolni, amihez az is hozzátartozott, hogy magukhoz vonják a tiltás-engedélyezés jogkörét. Helyzetéből fakadóan az MHV összességében véve progresszívabb kultúrpolitikát tudott folytatni, mint a sanzonbizottság, nyitottak voltak az izgalmas, új szerzeményekre. A két vezető, Bors Jenő igazgató és a könnyűzenét irányító Erdős Péter¹⁷ ebből következően nyitottabbaknak mutatkoztak a beatnemzedék egyes zenekarai iránt. Erdős Péterben ugyanakkor égett a tettvágy, hogy bebizonyítsa, a Rákosi-rendszerben méltatlanul ítélték el, ahogy szerinte az 1956-os forradalom és szabadságharc megtorlásakor sem jogosan tartóztatták le, így kapott még egy esélyt a kádári rezsimtől, amivel tudott is élni. Ő lett a könnyűzenében az a szűrő, akin mindenképpen át

kellett kerülni, ha valaki lemezhez akart jutni. Az MHV monopóliumhelyzete miatt lehetett ő a „botfülü popcézár”, ahogy magát nevezte, hiszen mindről ő dönthetett, persze a legvégső szót Bors Jenővel egyeztetve, de az operatív aprómunkát a cenzúra tekintetében mégis magánál tartva. Erdős Péter személyes ízlése és meggyőződése lett ezáltal a mérce, amit át kellett ugrani, miközben számos művész leverte a lécet. Emellé azonban oda kell tenni azt is, hogy az MHV időnként a kritikusabb szövegekkel is kiadta az Illés számait, miközben a rádiósok „lehallgató” bizottságán sokan fennakadtak. A Magyar Rádió ugyanis nem volt érdekelt a hallgatottság növelésében, de úgyszintén igyekezett saját hatáskörbe vonni azt, hogy mely számokat vesznek fel, illetve adnak adásba. Ezt nevezték Z-sítésnek, azaz a zene műsorba való szerkeszthetőségének. Mivel az MHV jelentős befolyással bírt a szanzenbizottságban, és egyébként is az övék volt a felelősség a kiadott lemezekért, az idők folyamán egyre gyakrabban elintézték, hogy néhány kevésbé rendszerkonform dalt is elfogadjon a szanzenbizottság. Az MHV igyekezett minél többet eladni a lemezekből, emiatt folytathattak időnként megengedőbb kultúrpolitikát.

Ettől függetlenül azonban a lemezeket cenzurálniuk kellett, ezért született az a döntés a nevezetes *Jelbeszéd-ügy*¹⁸ után, hogy az Illés, majd a Fonográf nagylemezeinek szövegeit mindig be kell adni előzetesen engedélyeztetésre. Az MHV ugyanis hozott egy házi rendeletet, amelyben már a Bródy-szövegekből készült dalok stúdiófelvételeit is igazgatói beleegyezéshez kötötték. Bródy János szerint néhány dalszövegébe már csak azért is belekötöttek, hogy a banda tagjai érezzék a kontrollt. Erre a szituációra az volt Bródy válasza, hogy rendszerint írt néhány egyértelműen visszautasítandó szöveget, amihez még zenét sem rendeltek, mert tudták, hogy nem kerülhet fel a lemezre. Az MHV így el látta a cenzori szerepét, miközben elterelődött a figyelem a többi, egyébként nem sokkal kevésbé problematikusabb daláról. Ezt a rafinált eljárást aztán több szövegíró is átvette. Arra is akadt példa, hogy a már véglegesnek tekintett szövegét végül „felsőbb utasításra” mégis módosítania kellett. Ez történt *A tanárnő* és az *Elvonult a vihar* című számokkal is. Utóbbiban eredetileg az szerepelt, hogy „*De a zúgó vihar visszajöhet még*”, amit Bors Jenő nem engedett, helyére a „*De az én kedvesem nem jött vissza még*” került. Az eredeti szöveget könnyen lehetett értelmezni 1956-ra is, az Illés mégis saját magára vonatkoztatva, amikor az angliai BBC-nek adott nyilatkozatuk¹⁹ után szilenciumra ítélték őket. Ezzel a huszárvágással azonban ez a rész szerelmes témájúvá vált.

Az 1973-as kiadású utolsó, *Ne sírjatok, lányok!* című Illés-nagylemezen szintén vannak a cenzurát kikezdő szövegek. Az emblematikus, nemzedéki himnusszá vált *Miért hagytuk, hogy így legyen?* című zeneszám létrejötté *Az oroszlán ugrani készül* című filmhez kapcsolódik. A rendező, Révész György szabad kezet adott az Illésnek, aminek azért volt jelentősége, mert egy filmben elhangzó dalt más fórumokon már nem kellett engedélyeztetni, azért kizárólag a filmrendező vállalta a felelősséget. Révész György némi kockázatot vállalva elnézte nekik, amikor azt énekelték, hogy „*Azt hiszed, hogy mindig mindent megbocsátunk*” vagy „*El ne hidd, hogy megváltoztunk vezényszóra*”, mert úgy vélte, hogy ez ebben a krimi-komédiában elhangozhat. A filmben az Astoria bárjában vették fel ezt a dalt, miközben a jelenet szerint egy meztelen táncosnő lufikat lyukasztatgatott ki. A figyelmet sikerült elterelni a dalról a filmben, nem is sok köze volt a kettőnek egymáshoz, de arra jó volt, hogy a filmmel együtt megjelent, és ez volt az Illés célja. A dalt az MHV ezek után nyugodt szívvel kiadhatta 1969-ben kislemezen, mondván, hogy ezt a szöveget egyszer már cenzúrázták, de a biztonság kedvéért a kislemezre ráírták, hogy *Az oroszlán ugrani készül* című film betétdala. Persze egy ilyen elementáris erejű dal arra volt predesztinálva, hogy megálljon a maga lábán, ami meg is történt. A dalnak 1956-os áthallása egyértelmű, bár Bródy János állítja, hogy

az 1968-as prágai tavasz eltiprása ihlette őt, amikor koncertre menet látta a tankokat Veszprém térségében vonulni északra. Azóta a nóta természetesen folyamatosan újabb és újabb jelentéstartalmakat vett föl.

A Bródy első szólólemezén megjelent *Vásárhely* című számot is át kellett részben írni. Az „*Idegen földön ha jár / otthonára úgy talál*” sort meg kellett változtatni „*Idegen földön ha jár / otthonára nem talál*”-ra, mert Bors Jenő úgy érezte, hogy így kevésbé sérti az erdélyi magyarokkal kapcsolatos hivatalos álláspontot. Ugyanígy *A vén kardnyelő* című, Tolcsvay Lászlóval írt számát is egy az egyben visszautasították az MHV-ban, mondván, hogy nehogy valamelyik idősebb pártvezető magára vegye. A szöveg úgy hangzott, hogy „*A vén kardnyelő ma már mindent lenyel / Némi aprópénzért biztosítótűket tüntet el.*”²⁰

Szinte minden élvonalbeli zenekarnak vannak történetei a zeneszámaik körüli kontrollról az MHV-nál vagy a Magyar Rádiónál. Egészen extrém eset fordult azonban elő az Omegával, amikor a nekik Várszegi Gábor neve alatt titokban Bródy János által megírt dalba kötött bele a cenzúra. (Az Omegából csak Kóbor János és Benkő László intézte ezt az ügyletet, a sanzonbizottsági elfogadtatásokra is Kóbor János vitte be a szövegeket, és amely részeknél átírtatták velük a szöveget, azt ő intézte.) A *Gammapolis* című szám eredetileg úgy kezdődött, hogy „*Olyan hosszú volt a 33 év...*”. Mivel akkor 1978-at írtak, a 33 év visszaszámlálása 1945-höz vezetett, ami nem jött ki jól, mert egy szocialista országban nem lehet unatkozni és nem telhet lassan az idő, ezért át kellett írni azt. A 33-ból 23-lett, így végül felvehették a lemezt, a cenzúra figyelmét azonban elkerülte, hogy a hercehurca miatt csak 1979-ben kiadott lemez évszámából 23-at visszaszámolva éppen 1956-hoz jutottak. Ezt újfent nehezményezte az MHV, de a slendrián diktatúra sajtóságaként végül így maradhatott a szöveg.²¹

Ám még a nyolcvanas évek közepe táján sem volt mindegy a hatalomnak, hogy mit ad ki a gyártósorról az MHV, akár a zeneszámokat, akár a lemezborítókat illetően. A Fonográf 1984-es *Jelenkor* című lemezének eredeti borítótervét nem engedélyezték, csak annak lecsupaszított változata, mintegy a kerete jelenhetett meg. A lemezborítót eredetileg egy, a háttérben zöld völgyben álló kis házat, az előtérben vörös katonasisakot, alatta pedig jelzésszerű katonatestet ábrázoló borítóval adták volna ki, ehelyett mindössze egy nagy fehér négyzet jelezhette a Fonográf utolsó lemezét, amelyről le kellett venni az *Olvasás* című dalt, mert az a cenzorok szerint túlzottan egyértelműen utalt a lengyelországi Szolidaritás nevű érdekvédelmi szervezetre. Eredetileg egyébként *Áradás* címmel írták a dalt, ami még a változtatás után sem kerülhetett fel a lemezre.

(*Az állambiztonság mint a cenzúra egyik sarokköve*) A cenzúrát tágabban értelmezve eljuthatunk a kádári állambiztonsághoz, mint amely szervezet pusztán létében és munkásságában veszélyeztetett egyes együtteseket azzal, hogy folyamatosan ellenőrizte őket, információkat gyűjtött, rendszerezett és raktározott róluk, majd kellő pillanatban elővette a dehonasztáló adatokat, és ha kellett, úgy rakta azokat össze, hogy akár büntetőjogi következményük legyen. A belügyi adatgyűjtés legfőképpen a szocialista ideológiától távol eső előadókra volt veszélyes, a többiekre hiába próbálkoztak összerakni, hogy mikor mit mondtak, gondolataik feljegyzése ártatlan időöltés maradt csupán az állambiztonság számára. Viszonylag kevés olyan bírósági eljárásról tudunk, amelyek döntő módon befolyásolták a zenekarok életét,²² de általánosságban elmondható, hogy a könnyűzenei élet egésze érdekelte a kádári titkosrendőrséget, ugyanakkor természetesen voltak kiemelt célszemélyek. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött iratok tanúsága szerint a hatvanas-hetvenes évek fordulóján kiemelt figyelmet fordítottak a Baksa-Soós János által vezetett Kex együttesre, Radics Béla együtteseire (Sakk-Matt,

Tűzkerék, Taurus) és az Illésre.²³ utánuk, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján pedig Nagy Feró vitte a prímet.²⁴ Nehéz ugyanakkor teljesen egyértelmű rangsort felállítani a zenészek között annak alapján, hogy kit milyen sokszor figyeltek meg – talán nem is érdemes –, ugyanis egyrészt rengeteg ügynöki jelentést daráltak le a rendszerváltás hajnalán maguk a belügyészek, másrészt még mindig lehetnek lappangó dokumentumok, amelyek előkerülésére esetleg számíthatunk a későbbiekben.

Az Illés zenekar úgy értékeli, hogy az első balhéjuk, a hírhedt pécsi „kukarugdosási ügy” nem véletlenül az 1968-as prágai tavasz eltiprása után alig fél évvel történt. Az Illésből csak basszusgitárosuk, Szörényi Szabolcs volt jelen az eseménynél, a Tolcsvay-trió több tagjával és egyik technikusával.²⁵ Miután a pécsi bíróság felmentette a vádlottakat a garázdasági ügyben, a téma alkalmat adott az Illés zenekar elleni támadásra. Szabó László, az akkoriban igen népszerű bűnügyi magazin, a *Kék fény* szerkesztő-műsorvezetője, nyilván felkérésre, törvényességi óvást követelt a „megvédett rendbontókkal” szemben, és ezután már mindenki az Illés balhéjáról beszélt, ami egy kicsit megzavarta a zenekar egységét. Megpróbálták őket úgy beállítani, mintha közveszélyes huligánok lennének, ami persze nem volt igaz, de az idősebb generációk tájékozatlanabb része hajlamos volt elhinni. Ebben a dezinformálásban hatékony szerepe volt az állambiztonságnak, ami akkor még nem tűnhetett fel, mert természetesen fedésben végezték a feladatukat.

1973-ban a diósgyőri popfesztiválon kifejezetten Bródy János szavaiba kötött bele a rendőrség, amikor a koncert végén megköszönte a rendőrségnek, hogy előző este szállást biztosított a korábban érkező rajongóknak.²⁶ Ebben az esetben is joggal feltételezhetjük, hogy már titkosszolgálati eszközökkel biztosította magának a hatalom a rendezvényen való információgyűjtést, és kiélezett füllel figyeltek Bródy szavaira. Így is lett, államellenes izgatás gyanúja miatt házkutatást tartottak nála és lakhelyelhagyási tilalmat rendeltek el számára. A legnagyobb „bűnjel”, amit lefoglaltak, egy lengyel filozófus, Leszek Kolakowski utópista röpirata volt „*Mi nem lehet szocializmus*” címmel, ami a jugoszláviai *Új Szó* című folyóiratban jelent meg magyarul. (A cikk egyebek mellett arról szól, hogy az nem lehet szocializmus, ahol rossz cipőket és jó rakétákat gyártanak.)

Ezen a ponton adjuk át a szót Bródy Jánosnak! „A kihallgatások alkalmával gyorsan rájöttem, hogy a tisztt szeme az igazán fontos kérdések feltevésekor hirtelen összeszűkült, ilyenkor igyekeztem nagyon óvatosan válaszolni. Egyébként próbáltam barátságos arccal fesztelenül csevegni a zenei életről. Nemegyszer elemezni akarta a dalszövegeimet is, meg hogy például milyen szándékkal írtam Koncz Zsuzsának azt a dalt, hogy »*Én nem tudtam azt kérem*«. Arra volt kíváncsi, mit jelent az, hogy »*Én nem tudtam azt kérem, hogy sárga a rózsza / Akkor is, ha van még, ki vörösnek mondja / És azt sem tudtam, kérem, mert jól eltitkolták / Hogy a világon legszebb hely Magyarország*«. Ezek önmagukért beszélő sorok, de leginkább mégiscsak azt a versszakot feszegette, hogy »*És azt sem tudtam, kérem, hogy kocsiban ülve / A jobbról jövőnek van mindig előnye / De nem mondták meg azt sem, hogy balról is jönnek / Elromlott a fékjük és nekem is jöttek*«. Én persze adtam a hülyét, hogy fogalmam sincs, miért írtam ilyeneket, mondtam, hogy ez jött ki valahogy. Ő meg kötötte az ebet a karóhoz, hogy én biztos politikai oldalakat próbáltam megjeleníteni, ami persze részben igaz is volt.

Mindamellet a rendőrtiszt világosan látta és ezt nekem ki is fejtette, hogy a szövegeimet lehet jó- és rosszindulatúan is értelmezni. A rabosítás során a fényképezéskor kaptam egy 68-ra végződő sorszámot, mire megkérdeztem a rendőrtől, aki végezte a műveletet, hogy csak nem 1968 óta figyel meg engem a rendőrség? Erre kaptam egy félig tréfás választ, amiből azt szűrtem le, hogy ez valószínűleg így volt. A nyomozás végén, miután saját jól felfogott érdekemből fakadóan igyekeztem nem túlságosan renitens

magatartást tanúsítani, a rendőrtiszt – akiről kiderült, hogy korábban egy kicsit ő is zenélt egy amatőr bandában – némileg megenyhülve arról beszélt nekem, hogy eredetileg a letartóztatásomról volt aláírva a papír, de így nem államellenes izgatásért, hanem »csak« hatósági közeg elleni hangulatkeltésre alkalmas szöveg elmondásáért emelnek ellenem vádat. Ezért is kaphattam volna néhány év börtönbüntetést, de végül megúsztam egy ötezer forintos bírsággal.”²⁷

Ez az eset jól példázza, hogy a titkos és a nyílt nyomozás kart karba öltve járt a kádári állambiztonságban. Az Illés együttes ugyanis nemcsak a nyílt nyomozás során tapasztalhatta meg a kádári rendőrség intézkedéseit, hanem az állambiztonság is kivetette rájuk a hálóját, aminek végső célja az lehetett, hogy az Illés együttest megszüntessék. Ennek egyik megnyilvánulása volt, hogy Szőrényi Levente belügyi megfigyelésére ráállítottak néhány zenészt, akik vonzó, jól fizető nyugati fellépési ajánlatokat tettek neki, ám ezeket ő sorra visszautasította. Bródy Jánost a szintén hálózati jelentéseket tevő Fogarasi János, a Metro együttes billentyűse próbálta rávenni egy közös stúdió alapítására, bizonygatva, hogy az mennyire jövedelmező, ráadásul az ügynök szerint figyelembe kellett venni, hogy az Illés zenekarnak előbb-utóbb ügyis vége szakad. Ezek a próbálkozások ugyan nem értek célba, de az Illés tagjai között eleve meglévő feszültségekre ráerősítettek. A Bródyt 1973-ban kihallgató rendőrtiszt világossá is tette, hogy mindent tudnak az együttesről, és még a közvetlen környezetükben is vannak emberek.

Illés Lajos zenekarvezetőt már a hatvanas években állandóan meghallgatásokra hívták a hatóságok, hogy számoljon be a programjaikról. Ez nem azt jelentette, hogy a belügyel együttműködött volna, mert ezt neki így is, úgy is meg kellett tennie, és ezek után az alkalmak után sokszor Bródyt korholta, hogy miért beszél össze vissza a színpadon, amikor a csapat „csak” zenélni szeretne. Amikor pedig 1973-ban Bródyt hatóságilag is kiemelték az Illésből, Keszler Pál ORI-igazgató behívatta a többieket és megtiltotta nekik, hogy szolidaritást vállaljanak Bródyval, mondván, hogy ezzel nemcsak maguknak, hanem Bródynak is ártanak. Ennek megfelelően az Illés nélküle koncertezett 1973 nyarán-őszén. Minden előadáson bementék, hogy Bródy János éppen beteg, de a távolléte gyakorlatilag a kegyelemdőfést jelentette az Illésnek.

(Összegzés) A beat- és rocknemzedék több zeneműve generációs himnusszá nőtte ki magát, ezeket a fiatalabbak is szóról szóra ismerik, amivel a magyar kultúra szerves részeivé váltak. A dalszövegírást azonban nagyban nehezítették a Kádár-korszakban a cenzurális viszonyok, így sokszor kellett kiskapukat találni ahhoz, hogy a szerzemények publicitáshoz jussanak. Ez okozott fejtörést a könnyűzenei cenzúrának, mivel többen próbálkoztak – nem is sikertelenül – többértelmű mondatokat szőni, aminek azonban nem feltétlenül a kétértelműség szándéka volt az oka, hanem pusztán az a törekvés, hogy minél szélesebb körben lehessen értelmezni az adott alkotásokat. Ez a módszer egyébként a társművészetekben is előfordul, amely arra készíti a befogadót, hogy más aspektusból is szemlélni kezdje a művet. A cenzúra végül nem tudta vagy nem is igen akarta megállítani a dalok népszerűvé válását. A lázadó beat-, majd később a pop-rock-dalok mindenféle pártállami averzió ellenére egy új generáció szószólóivá váltak, és új szellemiséget terjesztettek a szórakoztatóipar technikai segítségével. A közönség pedig – hozzászokva a sorok között olvasáshoz – sokszor még a legkevésbé szókimondó számban is megtalálta az aktuális mondanivalót.

A Kádár-rendszerben a cenzúra igen összetett folyamat volt, intézményi széttagozottsága okán meglehetősen nehéz – nem is igazán lehet – általános működési és hatásmechanizmussal leírni. Az azonban megállapítható, hogy általános pártállami alapelvek

szolgáltak ideológiai alapul a cenzúra gyakorlására, amelynek sokféle változata, hatékonysága és eredménye lehetett, ami függött többek között a hatalomgyakorlók személyi agilitásától, a lokális politikai környezettől, a könnyűzenészek lavírozási képességeitől, és nem utolsósorban attól, hogy éppen keményvonalas vagy liberalizálni hajlandó szakaszában volt a rezsim. A cenzúrát különbözőképpen gyakorolták az országos hatáskörű könnyűzenei intézmények (MHV, ORI, NKI, MRTV, Táncdal- és Szanonzbizottság, Zeneműkiadó Vállalat, Szerzői Jogvédő Hivatal, Országos Szórákkoztatózenei Központ), amelyek azonban az őket felügyelő pártállami szervek, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya, valamint Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya intencióit voltak kötelesek végrehajtani. Attól függően azonban, hogy kik álltak az egyes intézmények élén, különböző lehetett a monopolszervezetek mozgásterét, volt, ahol igen széles lett, és volt, ahol egyfajta bólogatójánosként hajtották végre a hatalom elvárásait. Ezzel magyarázható, hogy a Bors Jenő és Erdős Péter vezette MHV-garnitúra meglehetősen pregnáns módon tudta irányítani a hazai lemezkiadást a pártállami időszakban, és viszonylag kevés „fentről” jött utasítást kellett végrehajtaniuk, mert a hatalom megbízott bennük, és tudták, hogy a cenzurális intézkedéseiket egyébként is végrehajjták. Ezért volt tehát indokolt a sokféle intézmény közül az ő tevékenységüket kiemelni jelen tanulmányban, ahogy a sanzonbizottság elemzését pedig az a tette indokolta, hogy ez a testület fogta össze a legjobban az összes populáris zenével foglalkozó intézményt, így óhatatlanul habitusok és koncepciók olvasztótégelyeként működött. A többi intézmény cenzurális hatását is érdemes azonban a továbbiakban vizsgálni, ahogy egyebek mellett az öncenzúra jelenségét vagy a Tájékoztatási Hivatal cenzurális szerepét az ifjúsági sajtó publikációs gyakorlatában, így ezek a megfontolások kijelölhetik a jövőbeli kutatások irányát a populáris zene kutatásában.

IRODALOMJEGYZÉK

- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962.* Szerk. SÁGVÁRI Ágnes – VASS Henrik, Bp., 1973, Kossuth Kiadó.
- CSATÁRI Bence: *A börtön és a szabad élet között libikókáztam.* Országút, 2021. május 1., <https://orszagut.com/eloadomuveszet/a-borton-es-a-szabad-élet-kozott-libikokaztam-1302> (utolsó letöltés: 2021. 05. 01.).
- CSATÁRI Bence: *Az ész a fontos, nem a haj. A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája.* Bp., 2015, Jaffa Kiadó.
- CSATÁRI Bence: *Nekem írod a dalt. A könnyűzenei cenzúra a Kádár-rendszerben.* Bp., 2017, Jaffa Kiadó.
- KISS Sándor – LERCH István: *30 év zene – Lerch István feketén-fehéren.* Bp., 2001, Brazil Bt.
- Magyar Kódex 6. Magyarok a XX. században. Magyarország művelődéstörténete 1918–2000.* Főszerk. SZENTPÉTERI József, Bp., 2001, Kossuth Kiadó.
- Magyar Közöny,* 1958. január 3., 13. évf., 1. sz.

JEGYZETEK

- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962.* Szerk. SÁGVÁRI Ágnes – VASS Henrik, Bp., 1973, Kossuth Kiadó, 307. o.
- SÁGVÁRI-VASS: *i. m.* 308. o.
- Uo. 308. o.
- Az ORI-t 1958-ban hozta létre a Művelődésügyi Minisztérium a belföldi könnyűzenei előadások szervezésére. Az Állami Hangverseny- és Műsorigazgatóság fennhatósága alatt korábban is működött az ORI az Országos Filharmóniával és a Nemzetközi Koncertigazgatósággal együtt. 1957-ben vetődött fel a minisztériumban a három szervezet különválasztásának gondolata, mert saját bevallásuk szerint átláthatatlan volt a működésük. Aczél György az 1957. november 8-i művelődésügyi minisztériumi értekezleten tájékoztatta a feleket a szervezeti különválasztásról, amelynek írásos nyoma 1958. január 3-án látott napvilágot a 3/1958 (I. 3.) számú törvényerejű rendelettel. *Magyar*

- Közöny*, 1958. január 3. 13. évf. 1. sz. 17. o. Ennek következtében az ORI hivatalosan 1958. február 1-én megalakult, a teljes önállóságukat pedig az 1964. december 31-én kelt 2035/1964. számú művelődésügyi miniszteri rendelettel nyerték el, amikor feloszlatták az Állami Hangverseny- és Műsorigazgatóságot. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-I-4-c 131. d. (ORI-iratok).
- 5 Az MSZMP Intéző Bizottságának 1957. január 25-én tartott ülésén határoztak a KISZ megalapításáról, amelyhez a szovjet testvérszervezet, a Komszomol segítségét és tanácsait kérték. MNL OL M-KS 288. f. 5/1957 12. ó. e. 6. (MSZMP KB IIB, majd PB iratai).
 - 6 A Külföldi Impresszálo Irodákent is emlegetett szervezet 1960. július 1-én vette fel a Nemzetközi Koncert Igazgatóság nevet, ténylegesen azonban csak 1961. január 1-től végzett önálló tevékenységet. MNL OL XIX-I-4-c 42. d. 94117-VI-1961. (Művelődésügyi Minisztérium Ellenőrzési Főosztály iratai).
 - 7 Ennek egyik ékes példája, amikor a 2021-ben Kossuth-díjjal kitüntetett Nagy Ferót négy évtizeddel korábban, 1981 augusztusában egyik kollégája, Presser Gábor arról tájékoztatta, hogy az akkoriban újonnan alakult könnyűzenei szakszervezet által az Óbudai Hajógyári-szigetre tervezett „szuperkoncert” megrendezését ahhoz a feltételhez kötötte az állambiztonsági rendőrség, hogy azon a Beatrice ne vegyen részt. A „kérésnek” a szervezők eleget tettek, amit Nagy Feró árulásként élt meg, és csalódottságában – ugyanakkor az érvényesülés felé tett lépésként is értékelhetően, előre megfontolt szándékkal – 1981. augusztus 28-án egy kiállítás megnyitón bejelentette zenekara feloszlását. CSATÁRI Bence: *A börtön és a szabad élet között libikókáztam = Országút*, 2021. május 1., <https://orszagut.com/eloadomuveszet/a-borton-es-a-szabad-élet-kozt-libikokasztam-1302> (utolsó letöltés: 2021. 05. 01.).
 - 8 Az MHV-t a 206/1951. sz. 1951. május 24-én kelt NT. (Népgazdasági Tanács) határozat hozta létre, miután a kommunista módszer szerint kártalanítás nélkül államosították az egészen addig működő kisebb, magánkézben lévő kiadóvállalatot. Az, hogy az 1945–1949 között lezajlott nagy államosítási hullámból kimaradtak, arra enged következtetni, hogy a Rákosi-rendszer nem tulajdonított túl nagy népgazdasági jelentőséget a lemezkiadásnak, holott kultúrpolitikai fontossága már abban az időszakban is kétségkívül nagy volt. MNL OL XIX-A-19-b 28. d. 206/1951 (Népgazdasági Tanács ülések jegyzőkönyvei, előterjesztések, határozatok) és MNL OL M-KS 288. f. 33/1962 9. ó. e. 181–195. (MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztály iratai); *Magyar Kódex 6. Magyarok a XX. században. Magyarország művelődéstörténete 1918–2000*. Főszerk. SZENTPÉTERI József, Bp., 2001, Kossuth Kiadó, 228. o.
 - 9 A sanzonbizottságot 1959. június 1-én hozta létre a Művelődésügyi Minisztérium fennhatósága alá tartozó Színházi és Zenei Főigazgatóság utasítása. Tagjait a kormányzat által felügyelt zenei intézmények esetében a művelődésügyi miniszter, a rádió és a televízió esetében pedig a Magyar Rádió és Televízió elnöke nevezte ki. A bizottságot az Állami Hangverseny Igazgatóság alá rendelték. MNL OL XIX-I-4-ff 50. d. 49936/1959. (Művelődésügyi Minisztérium Színházi és Zenei Főigazgatóság iratai) A sanzonbizottságba 1959. szeptember 1-től a zenei szakszervezet delegáltja is bekerült, ekkortól a tagok tiszteletdíját a Művészeti Szakszervezetek Szövetsége fedezte. MNL OL XIX-I-4-ff 12. d. 49962/1959.
 - 10 KISS Sándor – LERCH István: *30 év zene – Lerch István feketén-fehéren*. Bp., 2001, Brazil Bt., 36. o.
 - 11 MNL OL M-KS 288. f. 33/1962 9. ó. e. 181–195. o.
 - 12 MNL OL XIX-I-4-eee 4. d. 16. t. (művelődésügyi miniszterhelyettesi értekezlet iratai).
 - 13 CSATÁRI Bence: *Nekem irod a dal. A könnyűzenei cenzúra a Kádár-rendszerben*. Bp., 2017, Jaffa Kiadó, 90. o.
 - 14 MNL OL XIX-I-4-rr 39. d. 14. t. 114500/1972. (Művelődésügyi Minisztérium Zene- és Táncművészeti Főosztály iratai).
 - 15 Bors Jenő (1931–1999) 1965-től vezette igazgatóként az MHV-t egészen a rendszerváltásig. A moszkovita családban, Landler Jenő unokájaként felnőtt Bors Jenő Magyarországra hazatérve először a Demokratikus Ifjúsági Világszövetség aktivistája volt, majd a Külkereskedelmi Minisztérium Elvi-Távlati Tervek Osztályát vezette, innen került az MHV élére. CSATÁRI Bence: *Az ész a fontos, nem a haj. A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája*. Bp., 2015, Jaffa Kiadó, 107–108. o.
 - 16 Nádori Péter személyes közlése 2016. január 30-án.
 - 17 Erdős Péter (1925–1990) 1968-ban került az MHV-hoz. A holokauszt alatt megjárta a buchenwaldi koncentrációs tábort, utána pedig háromszor is bebörtönözték a kommunizmus alatt. Utolsó, 1958. augusztusi szabadulása után került a Szerzői Jogvédő Hivatalhoz, majd 1968-tól az MHV sajtóosztály-vezetője, illetve titkárságvezetője volt. Később az MHV popmenedzsereként élet-halál ura lett a lemezkiadó cég könnyűzenei politikájában. CSATÁRI: *i. m.* (2015), 108. o.
 - 18 A *Jelbeszéd*-ügy során 1973-ban Koncz Zsuzsa azonos című szólólemezt, rajta a címadó *Jelbeszéd* című Bródy János-szerzeménnyel, valamint az örökbecsű és nemzedéki himnusként is emlegetett *Ha én rózsá volnék* című dallal az MHV kiadta, ám a rádióban nem játszották, azaz nem Z-sítették, mert kimondva-kimondatlanul a cenzúrát és némi áthallással a szocialista jelszavakat kritizálták.

- Az MSZMP KB Tudományos, Képzési és Kulturális Osztályának egyik alkalmazottját, Kóháti Zsoltot keresték meg ez ügyben a rádióból, aki végül intézkedett a lemez betiltásáról. Az ügyet részletesen lásd: CSATÁRI: *i. m.* (2015), 15–16. o.
- 19 1970 márciusában a BBC-ben Bródy azt nyilatkozta Bobby Gordonnak – aki Pallai Péterként magyar származású volt –, hogy „Nehéz élni hosszú hajjal, ez egy nagy probléma nálunk, de hát ez egy hülyeség. [...] Egyszerűen csak nevetni tudok azokon az embereken, akik ezt problémának találják, mert ez egyszerűen az ő primitívségüket bizonyítja, semmi mást.” Ezek után a Művelődésügyi Minisztérium Zene- és Táncművészeti Főosztályának vezetője, Barna Andrásné raporra hívta be Bródyt, Szörényi Leventét és bátyját, Szörényi Szabolcsot. Megfenyegette őket, minek következtében az Illést kitiltották a nyilvánosságból, és ezzel együtt Budapestről is, az Illés Klubot bezárták, és csak az ORI-igazgató Keszler Pálnak köszönhették, hogy az ORI vidéki műsoraiban felléphettek. Erre mondta Tardos Péter, hogy 1970-ben az Illés volt „a vidék legjobb zenekara”. A BBC-interjú részlete hallható: <https://www.youtube.com/watch?v=RKIKieGByg> (utolsó letöltés: 2021. 05. 02.).
- 20 Bródy János személyes közlése 2016. június 6-án.
- 21 Kóbor János személyes közlése 2020. március 9-én.
- 22 De azért a nyolcvanas években is akadt ilyen, jellemzően a punkzenekarok között: a CPg-ről, a Mos-oi-ról, a Közellenségről és az Auróról rendszeresen jelentettek a belügyi szerveknek. Közülük a CPg tagjait bírósági perben el is ítélték, ami megpecsételte a zenészek további sorsát. A fennállásukat megőrzőkről nem meglepő módon egészen 1989-ig keletkeztek ügynökjelentések. ÁBTL O–19799/1, ÁBTL O–19799/2, ÁBTL V–164155/1, ÁBTL V–164155/2. A munka-, az objektum és a vizsgálati dossziékon kívül belügyi hálózati jelentések a Napi Operatív Információs Jelentésekben (NOIJ) is megtalálhatók a CPg-ről: ÁBTL NOIJ III/III–146–169/9/1983. augusztus 25. ÁBTL NOIJ BRFK–79, 1984. május 25. ÁBTL NOIJ III/III–100, 1984. május 28.
- 23 A belügyi hálózat tagjai sokszor egymásról is jelentve teljesítették kötelességeiket operatív tisztjeik felé. Az egyes zenészeket nem lehet rájuk állított ügynökök szerint szétválasztani, azaz egy hálózati tag több zenészről is jelentett, volt, amelyik mindhármukról, volt, aki hármuk közül kettejükéről. A teljesség igénye nélkül néhány ügynök, akik jelentettek az említett zenészekről: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) M–37864. „Farsangi” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–29275. „Kurucz Tibor” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–31717. „Tóth Zsuzsa” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–39271. „Husztli László” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–39755. „Papp Ferenc” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–37864. „Farsangi” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–30979. „Pincés” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–37720. „Pier” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–37332. „Gara” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–40723. „Forgó” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–38326. „Somlay György” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–36931. „Liliom” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–39011. „Romhányi” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–36282. „Gitáros” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–33681. „Filmes” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–36031. „Rátkai” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–36848. „Tompai” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–37759. „Énekes” fedőnevű ügynök munkadossziéja.
- 24 ÁBTL M–41158. „Dejko” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–41343. „Dalos” fedőnevű ügynök munkadossziéja. M–40245. „Dobos” fedőnevű ügynök munkadossziéja. A Napi Operatív Jelentések egyikében még az is előfordul, hogy megemlítik: preventív beszélgetést folytattak Nagy Feróval egy ős-Bikini-koncert előtt, hogy ne keltsen zavart a tömegben. NOIJ BRFK 221–64/156/1984.
- 25 1969. április 1-jén a zenészek és a technikus csak egy kis bődönt raktak arébb kirándulásuk során, ebbe kötött bele egy önkéntes rendőr, aminek rendőrségi, majd bírósági ügy lett a vége. A per első fokon felmentéssel zárult, ebbe nem tudott belenyugodni Szabó László, s emiatt kérte a perújrafelvételt, amelynek végén Tolcsvay Lászlót garázdaságért ezer forint bírsággal sújtották. Az esetről részletesen lásd: CSATÁRI: *i. m.* (2015), 127–128. o.
- 26 Bródy János büntetőeljárásáról lásd: CSATÁRI: *i. m.* (2015), 198–200. o.
- 27 CSATÁRI: *i. m.* (2017), 39–40. o.

A kézirat hatályba lép

A normasértő individuum

Hajnóczy Péter és Bereményi Géza prózájában

(1.) A művészet a romantika óta gyakran helyezkedik szembe a hivatalos valósággal; nemcsak alternatívát kínál a szemellenzős filiszterlét, a kisszerű alkalmazkodási kényszer, a vakbuzgó szabálykövetés korlátai között boldoguló és bukdácsoló egyénnek, hanem kihívóan szembeszáll az előírásokkal, párhuzamos ellenkultúrát épít. Ekként a művész egyre inkább a kívülálló szerepét ölti magára, aki már elsősorban nem éleslátó, megszállott, ihletett, hanem egyenesen lázadó; nem elvágyódik, hanem kivonul, nem álmodozik, hanem vétkezik. Ez a nonkonformizmus, a filozófusok, tudósok, művészek egyéniségkultusza az európai individuum kulturális archetipusát képviselő Szókratész, majd Jézus fellépésétől kezdve formálódik, végső alakváltozatát pedig a modernitás állította elé.¹ Stephen Greenblatt úgy véli, hogy „a gondolkodót a mai ember számára Descartes figurája testesíti meg, aki egy magányos parasztházban meditálva minden elméletet megkérdőjelezett, vagy a kiközösített Spinozáé, aki lencséit csiszolgatva csendben töprengett. Az intellektuális munka nyugati ideája annak az alapvető kulturális fordulatnak az eredménye, amely az ókeresztény remetékkel kezdődött”.² A sivatagba visszavonult Szent Antal vagy a pillér tetején üldögélő Oszlopos Szent Simeon szolgáltatóknak először példát arra az ősi ellentmondásra, hogy a gondolkodó izolálódik, mégis befolyásolja közössége életfelfogását. Korábban, az antik szokásoknak megfelelően az egyén társasági életet élt, napról napra élénk vitákba bocsátkozott másokkal; a magát a pásztoridill kellékeivel körülvevő költő sem határolódott el a többiekől eklogáiban, hát még a platóni dialógusok partnerei.

Ha meg akarjuk érteni a szocializmus garabonciáit³, akkor a modernitás ködlovagjait⁴ kell fölkeresnünk; ha pedig a modernitás eredetét kutatjuk, a kultúrtörténet és a magyar kulturális identitás mélyen gyökerező historiográfiai dilemmával szükséges számot vetnünk. Az itt tárgyalt garabonciások, búbajosok, szellemi vihart támasztó bajkeverők kivételessége ugyanis egyszerre fakad a művészi világnézetek kultúrkritikai attitűdjéből és a szocializmus kizökent idejének csalódott érzékeléséből – érzékcsalódásából –, rendkívüli jogrendjéből. Vajda Mihály Nietzsche nihilizmus fogalmára apellálva fejtette ki, hogy „A szocializmus mutatta meg a legvilágosabban és a legegységesebben a modernitásban bennerejlő nihilista tendenciát. Ha nincsen fülünk a tetszhalott szocializmus *logosz*ához, s pillanatnyilag sem a Nyugat, sem az európai Kelet nem látszik azzal a képességgel rendelkezni, hogy meghallja ennek *logos*zát, akkor ebből vagy egy ismétlés nélküli mozgás következik, ami maga a nihil [...], vagy valami rossz ismétlés, egy nem eleven, holt ismétlés”.⁵ A ködlovagok – ismeretes, hogy Hajnóczy Pétert az ő kései utódjuknak tartotta Mészöly Miklós –, a századelő novellistái a *fin de siècle* – a voltaképpeni XIX. század végének – gyermekei, akiknek nevéhez a polgári konvenciók megcsúfolása tapad.⁶ Csupa olyan jelenség, mint a dekadencia, a neuraszténia, az élvhajzás, a prostitúció, a kábítószer; egyúttal az a felfokozott életigenlés és hiperszenzitivitás, amely Krúdy, Bartók és Gulácsy (főként írók és festők) zsenijét is áthatotta.⁷ Az a bökkenő, hogy a művészet egyrészt a szekuritás korában kiteljesedett polgári társadalom berendezkedésének és az alkotmányosan, relatíve jól kormányzott politikai államnak, másrészt a diktatúra elnyomásának egyaránt nekifeszül;

pontosabban az a kérdés, hogy vajon mindkét esetben ugyanarról a *művészetről* van-e szó. Vajda Mihály és a posztmarxista kritika könnyűszerrel hozza ezeket közös nevezőre, morális fenntartásaink azonban indokoltak. Éppen az irodalmi művek társadalomfilozófiai vonatkozásai nem hagynak bennünket abban a hiszemben, hogy a hosszú XIX. század végén – nem csak a dualizmusban, de a nyugati világban is – kószáló ködlovagok és a kommunista tilalmak, retorziók, megfélemlítések és elhallgattatások cenzúrázott, szilenciumra ítélt, perifériára szorított – tiltott vagy túrt – garabonciásai *ugyanannak* szegültek ellen.

A kérdés korántsem magától értetődő. Vajon számít-e egyáltalán a műveken kívüli történelmi és életrajzi valóság? Nem elegendő-e az alkotásokban, illetve általuk létrejött valóság vizsgálata, ha mű és befogadó esztétikai viszonyát, utóbbi esztétikai tapasztalatát problematizáljuk? Hajnóczy Péter munkássága, különösen szociográfiája, *Az elkülönítő – a Jelentések a süllyesztőből* címmel kiadott könyv⁸ egyéb prózaszövegeivel, töredékeivel, irataival, leveleivel együtt –, valamint Bereményi Géza önéletrajza, a *Magyar Copperfield*⁹ más-más szempontból, ám egyaránt élesen vetik föl a valóságreferens olvasatok létjogosultságát. Maguk a műfajválasztások is megelőlegezik, hogy élet és mű szövevényes összefüggéseit érdemes fölfejtenuk, amiből általános tanulságok is levonhatók, még ha nem is terjeszthetők ki a két író prózaművészetének egészére. Az irodalmi műalkotások elemzése révén többet tudhatunk meg a szocializmus mibenlétéről, a szocializmus üzemmódjának ismerete segít eligazodni a szövegekben, és mind a politikai rendszer heteronómiája, mind a szövegszerűség autonómiája tudósítanak a normasértő vagy normakövető emberi viselkedésről, az univerzális (társas)lélektanról. Az okiratok ugyanúgy hatályba lépnek és durkheimi értelemben társadalmi ténnyé válnak, mint ahogy önéletrajzában az énelbeszélő identitása is létrejön.

(2.) Kanyarodjunk vissza a historiográfiához. Greenblatt felismerte a világszerűség és a szövegszerűség „rekurzív karakterét”, hogy a történelem és a diskurzus kölcsönösen hatnak egymásra. Nézetei szerint „az esztétika nem egy alternatív világ, hanem egy eljárás annak az egyetlen világnak [single realm] a felerősítésére, amelyben mindnyájan lakunk”.¹⁰ Az irodalom a valóság konstruálásának aktív résztvevője és passzív elszenvetője. Ez az újhistorizmus egyszerre szakít a régivel, amely a megismerő szubjektum kiküszöbölését tűzte célul, valamint a New Criticism vagy a dekonstrukció szövegcentrikusságára adott reakcióként is értelmezhető. Greenblatt elbeszélése a történelmet megszakítások sorozataként mutatja be, amelyet kivételes egyéniségek állítanak új és új pályára. Így ábrázolja a modernitás lényegeként azonosított szekularizációt és progressziót az *Egy reneszánsz könyvvadász* című kötetében. A középkori egyház skolasztikus gondolkodásmódja – melynek szellemi reprodukcióját mindazonáltal szintén a kolostorok magányába húzódba kódexeket másoló szerzetesi aszkézis végezte – kiiktatta az ókori görög Epikurosz és a latin Lucretius munkásságát. Azzal, hogy a XV. század elején egy bizonyos Poggio Bracciolini nevű firenzei humanista megtalálta Lucretius elveszettnek hitt főművét, a *De rerum naturát*, és a könyvben megverselt epikureista tanok – kivált az atomelmélet – futótűzként kezdtek terjedni a nyugati civilizációban, a történelem fordulatot vett, és a felforgató eszmék előkészítették az utat Galilei, Darwin, sőt a felvilágosodás számára. „[Poggio] a mű figyelmes elolvasása és alapos mérlegelése nélkül nem sejtette, hogy amit szabadon ereszt, egész mentális univerzumát megrengeti. [...] Poggiohoz is illettek Freud szavai, amelyeket állítólag Jungnak mondott, amikor befutottak a New York-i kikötőbe, és meglátta a köszöntésére összesereglett amerikaiakat: »Nem tudják, hogy a pestist hoztuk magunkkal?«”¹¹

A sokféle eszkatologikus feltételezés és narratív bizonyosság közül kétségtelenül ez az egyik – a keresztény üdvtörténettel konkuráló – változat, amely nagy karriert fut be. Modellértékű, ahogyan egy másik történész, a szellemtörténeti iskola képviselője, Johan Huizinga viszi színre ugyanezt a korszakváltást *A középkor alkonya – Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században* című monográfiájában¹². Huizinga a ciklikusság helyett a folytonosságot hangsúlyozza: az átmenet szinte észrevehetetlen, mert a középkori gondolkodásban is jelen volt a reneszánsz, és fordítva, a reneszánszban is markánsan tovább hatott a középkor. Az életideálok egymásba olvadnak a történelem során, nem tagadják és nem számolják föl egymás érvényességét; a különbség csupán a dominancián múlik, hogy melyikük kerül előtérbe. „Mi sem tévesebb elképzelés annál, mint hogy a klasszikus ókori ideál jelentkezésével a XV. századi Itáliában ráragyogott volna a nap az emberiségre. Az antikvitásnak egyfajta magasztos képe a középkor egész folyamán fennen ragyogott: csak mindvégig homályosan látták, és sohasem pillantották meg teljes egészében. [...] Amilyen kevésbé igaz, hogy először a reneszánszban született meg a klasszikus ideál, éppoly félrevezető az az elképzelés, hogy ekkor kiszorította volna a keresztény és lovagi középkori ideált.”¹³ Greenblatt kulcsfogalmai a clinamen, az őselemek (atomok) elhajlása, eltérése, mely képletesen a gondolkodási mintázatok retorikai eltérítését is kifejezi; továbbá a palimpszeszt, amikor valamely szöveg felülírja az előzőt. A középkori pergameneken, miként napjaink médiumaiban, az újhoz le kell törölni a régi kánont: ugyan nincsen teljes felejtés („Kézirat sosem ég el”¹⁴), mégis vagy az egyikük, vagy a másikuk határozza meg a szimbolikus interakciókat. Huizinga ezzel szemben a „great chain of being” lovejoy-i tételét¹⁵ parafrázálja történetbölcseletében, ezáltal elveti az egymást kizáró kánonokat, az egyéniséget pedig jobban aláveti a korszellem (uralkodó stílusirányzatok) uralmának.

Témánk szempontjából perdöntő ez a dichotómia. A megszakítottságelvű történelemszemlélet a *fin de siècle* alkotóiban a XIX. századi „liberális Ego”¹⁶, a liberális nemzetállam és a szabadversenyes kapitalizmus bírálóit vonlatta föl, akik az önpusztításba menekültek, a szecessziót választották, új borzongást hoztak, új hullámokat vetettek. Csakhogy a folytonosságelv jegyében is felfogható mindez. Ady kritizálta, sőt támadta ugyan a liberális egót – akár a homo oeconomicus, akár a petit bourgeoisie értelmében –, s ezzel egyidejűleg az uralkodó nemzeti középosztály ideológiáját, ám az a (kollektív) politikai identitás, amelyért síkra szállt, a mai napig kihívást intéz a kultúra totalitásához. Ennek nyomán költői beszédmódja, beállítódása is új stílusesszközöket honosított meg, de úgy, hogy – absztrahálva azok kifejezési repertoárját – a magyar nyelv archaikus, zsoltáros rétegeit hozta felszínre, vagyis nem felülírta a kánont, hanem újraírta. Bartók új zenei formanyelve is éppen a népiség eszméjét siklanta ki a nemzeti klasszicizmus rögzült nyomvonalából, s terelte másfelé; visszahajolt a tiszta forráshoz, hogy egyetemes dimenzióra váltsón. A ködlovagok azok az invenciózus alkotók lehettek, akik nem alkottak kontraprezentikus narratívát¹⁷; sem a kulturális, sem a politikai identitást nem forgatták föl fenekestül – visszahúzódva, afféle belső szellemi emigrációban teljesítették ki vagy hagyták torzón életművüket, mint *A máltai lázat* író Cholnoky Viktor vagy az *Ópiumot* szerző Csáth Géza. Az áthágás, a szubverzió válfajai így jobbára szervesültek a kulturális identitásba, integrálódtak a kollektív emlékezetbe; jellemzően példaadóvá, rendhagyóvá, hagyományteremtővé nemesedtek, mintegy klasszicizálódtak. Ködlovagjaink esete az a kivétel, ami erősíti a szabályt: műveik anélkül bírálnak, hogy szervesülnének. Nem egy új korszak előhírnökei, de nem is örökösei valami réginek. Aligha tehető fel, hogy a

greenblatti „single realm”-ot megragadhatjuk, vagy ha mégis, az szükségképpen romlott és javíthatatlan: a művész kritizálja, de nem robbant ki forradalmat saját művészetén kívül – így szólhat a folytonosságelv premisszája.

Ha mai kultúránkról akarunk tudomást venni, amelyet a multikulturális relativizmus szó át, a folytonosságelvet kövessük. Még a könyvnyomtatás technológiája is fenntartotta az emlékezésnek és felejtésnek azt a kényes egyensúlyát, amelyet a kódexmásolás, a pergamenek kezelése feltételezett. A kibertér viszont azáltal, hogy nem felejt, nem is emlékezik. Demonstrálja a régivel való radikális szakítást, leszámolást, mégsem hoz újat, mert régiségekkel rendezkedik be. Invencióival nem zaklat föl többé, de a kontinuitás sem érhető tetten bennük. Ekként a modernitás utáni korszak „nihilista tendenciái” a szocializmusban korukat meghazudtoló érettséggel – elvetemültséggel – kiütköztek. Egészen addig ugyanis az újat mindig a régi igazságaként, a felforgatót a megszokott szubsztanciájaként kezdték forgalmazni. Nem az volt a baj a régivel, hogy elavult, hanem az, hogy jó ideje nem a régi többé, csupán hamisítványa annak. Az új már csak azért is kompatibilis maradt a régivel, mert tagadása révén hirdette a régi győzelmét, vagyis abba épült be, amit meghaladott. A szocializmus garabonciásainak azonban föl kellett ismerniük, hogy erre a bizonyos integrációra végképp nem nyílik esély. Társaik, akik úgy nyújtottak feledhetetlen teljesítményt, hogy „kiegyeztek” a hivatalossággal, valójában ugyanúgy csak garabonciásokként, varázskönyvvel zsebükben járhatták a szellemi végeket. Alkotáslélektani, alkati motívumok játszottak közre abban, hogy ki milyen mértékben „garabonciásodott el”, ám a hivatalos hagyománytudat, az államideológia kultúrpolitikájának minden szférára kiterjedő múlthamisítása – amely szükségképpen a jelen helyzet tudatának megbomlását is eredményezi – végérvényesen marginalizálta a művészetben megfogalmazódó kulturális identitást. Végérvényesen, azóta is orvosolhatatlanul. Ennélfogva Hajnóczy Péter és Bereményi Géza munkássága – ettől persze lehetnek még olykor-olykor divatos különcök – pályatársaikéhoz hasonlóan csupán zárványként épülhet be *valamibe*, ami köztudatnak vagy történelemnek nem nevezhető többé. Az a két mű, amelyet itt elemzek, reflektálatlanul is ezt a jelenséget szemlélteti. Az irodalmi tudat drámája – és a legtöbben ezt keresztelik el posztmodernnek –, hogy körülményeink immár sem a megszakítottságelvű, sem a folytonosságelvű történelmi elbeszélést nem teszik lehetővé, miközben a történelem itt van, és a mi létezésünk lehetővé teszi érzékelését.

Sem Hajnóczy, sem Bereményi nem tapasztalhatták meg azt az értelmi világot, „single realm”-et, normatív univerzumot, amellyel – bináris logikát követve – szembeszállhattak volna. Ez a tény a fiktív szöveg univerzum keletkezését, ismérveit, belső törvényszerűségeit is meghatározta. Neveltetésüknél fogva mikrokörnyezetük – családjuk, illetőleg annak hiányában a törődés ideiglenes forrása – nem közvetített stabil, interiorizálható értékrendet; és ugyanez a kiszámíthatatlanság lett a szocializmus politikai rendszeréről szerzett alapélményük is, amikor hatósági intézkedések, bírósági eljárások vonták őket hatályuk alá. Jegyezzük meg, hogy mind a dualizmus, mind a Horthy-rendszer írói egy jól kivehető, körülhatárolható, sziklaszilárd és monolit hivatalos ideológia ellenfelei gyanánt ébredtek öntudatra, és a nyugati modernitás is világos elvek alapján állandósította intézményhálózatát. Ezzel ellentétben a szocializmus hatalomgyakorlása és – ami az elemzésben fontos szerepet játszik – beszédaktusai a megfélemlítéshez, a megalázáshoz és a megalkuváshoz adtak eszközöket; az egyén kiszolgáltatottá tételében voltak érdekeltek, abban, hogy orientációs zavart, traumát okozzanak, hiszen racionális legitimációra aligha számíthattak. Tágas értékvilág nevelte és képezte Juhász Ferenc szarvassá változott fiúját (*A szarvassá változott fiú kiáltozása a titkok kapujából*) vagy Oravecz Imre szajlai

vershősét (*Szajla*), de igaz ez az állítás például Simon Péterre, az *Egy családregény vége* című Nádas Péter-regény főszereplőjére is. Sem a paraszti kultúra, sem a zsidó tradíció átörökítése, megélése nem problémátlan – miként egyik hagyományé sem az –, a mitikus és a személyes, a szakrális és a hétköznapi, az archaikus és a jelenidejű identitásalakzatok sohasem egybevághóak, ám Juhász, Oravecz vagy Nádas mégiscsak egy adott értékbázisról indulnak akkor is, ha poétikai eszköztáruk az identitásképződés, az éntanúsítás ingatagságát, az individuum meghasonlottságát sugallja. Elszakadni attól lehet vagy attól akarhat valaki, ami van vagy volt, de legalábbis, aminek valamikor kellett lennie. (Tegyük hozzá, hogy az elnyomó uralom is mindhárom mű háttérében kirajzolódik.)

(3.) Hajnóczynak és Bereményinek már vezetékneve is a családi gyökértelességet, talajtalanságot, illetőleg azok kompenzálását jelzi. A lelencházban és nevelőszülőknél fölcseperedett Hajnóczy úgy vallotta magát a Vérmezőn kivégzett jakobinus hős leszármazottjának, hogy ez a biografikus státusz is stílusjegy; a nagyszülők gondjaira bízott, s jobbára náluk, majd egy nevelőapa bántalmazó közegében negatív énképével viaskodó Bereményi kötődését az anyai ághoz úgy vállalja, hogy az a világ sohasem volt, nem is lehetett volna az övé. Hajnóczy prózája úgy reflektál a morális fogódzók nélküli, anómiás társadalomra, hogy az intertextualitással való változatos játéka, a „szemantikai anómia” (Petri György) egyszerre modellálja, leleplezi és felülírja a hazugságokat újabb és újabb hazugságokkal tetéző közösség nyelvjátékait.¹⁸ Az irodalmi és a nem irodalmi, az eredeti és az átvett szövegek, a patetikus és az ironikus stílusminőségek, a különféle regiszterek közötti határátlépések, illetőleg a határmegvonások kiküszöbölése teszik érzékletessé, hogy mennyire összemosódik a morálisan helyes és helytelen; ugyanakkor fel is hívják a figyelmet erre a zürzavarra, és felkeltik az igényt ennek megszüntetésére vagy mérséklésére. A szocializmus jogrendjében és kommunikációs formáiban éppolyan reménytelennek látszott a jelentésképződés rögzítése – értsük ezen akár a hétköznapi és a hivatalos nyelvvalakítási stratégiákat, akár a múlthoz történő viszonyulás abnormalitását, sem megszakított, sem folytonos jellegét –, mint az elbeszélésekben.¹⁹ Nagy Tamás Hajnóczy egyik köztörvényes ügyét tanulmányozva állapítja meg – a Kinizsi utcai vörös zászló letétele miatt indult az író ellen nyomozás, majd elmarasztaló bírósági ítéletet is hoztak –, hogy „a magyar szocializmus joga és igazságszolgáltatása szövegvilágának, egyes dokumentumai nyelvhasználatának – stílusának, fordulatainak, mondatszerkesztésének, narratív technikáinak, struktúrájának stb. – a hatása Hajnóczy szövegkezelésére lényegesen erősebb, mint azt az életműre vonatkozó másodlagos irodalom eddig észlelte”²⁰. Bereményi a lélektani realizmus és az önéletírás klasszikus hagyományához folyamodik avégett, hogy az egyén egzisztenciális bizalmatlanságát, deprivációját, meggyőződéseinek kudarcát racionalizálja.²¹ Hajnóczy és Bereményi fiktív, illetve legalább részben fiktívnek tekinthető alakjai (alakmái) a szocializmus „kivételes állapotát”, a normatív erőre emelt normasértést az egyetemes értékpreferenciák, a józan ész és a tisztesség előírásai alapján, emberi méltóságukat, személyes autonómiájukat, cselekvési szabadságukat, önrendelkezési jogukat a végsőig őrizve veszlelik át.

Elveszett kéziratokat ma már nem kolostori könyvtárakban lehet felkutatni, ahogy a humanista Poggio tette. Nagy Tamás a szegedi Hajnóczy Péter Hagyatékgondozó Műhelyben fellelhető egyik doboz tartalmát böngészve *Az elkülönítő* című szociográfiához kapcsolódó dokumentumokat, paratextusokat találta meg.²² Ismeretes, hogy a szociográfiát 1975-ben a *Valóság* publikálta, ám a nyilvánosságra hozottnál jóval terjedelmesebb, 1980-ra elkészült változat már nem jelenhetett meg, habár a Magvető Kiadó közlésre elfogadta, és előleget is fizetett érte az írónak. Abban, hogy a kiadó később elállt

szándékától, minden bizonnyal közrejátszott a Valóság elleni bírósági eljárás, amelynek körülményeiről a dobozban sokáig érintetlenül őrzött levelek és beszélgetések is árulkodnak. Az *elkülönítő* témája a szentgotthárdi elmeszociális otthonba kényszerbeutalt Szépvölgyi Aliz jogfosztásának, valamint jogkeresése intézményesített reménytelenségének története. A dokumentumtípusok felettébb sokrétűek, ám a kollázból – melynek *non-fiction* textusaiból jócskán kölcsönözhetett az író fikciós prózájához nyelvi kliséket – egy nagy történet is kikerekedik. Akadnak közöttük levélváltások: Hajnóczy megkereste az egészségügyi minisztert, a *Valósághoz* beérkezett névtelen, illetve az újságban közzétett nyílt levelek, a gyógykezelt és az őt megmentő pszichiáter házaspár kommunikációja. Az utóbbiak, Dr. Kiss-Vámosi József és Konta Ildikó ellen folyó orvostikai eljárás iratai is olvashatók, valamint a korabeli egészségügy jogi szabályozásáról tudósító hírek, újságcikkek, orvosi igazolások, az egészségügyi minisztérium irányelve, az orvostikai tanács elvi állásfoglalása. Rádióriportok leiratai, feljegyzések (például a Balázs Béla Filmstúdió Vezetőségéhez az esetről forgatandó film ügyében), interjúk Szépvölgyi Alizzal. Ezen túlmenően a sajtóhelyreigazítási per beadványait, a bírósági határozatokat, idézéseket, a fellebbezést, a törvényességi óvást, valamint két, ekkortájt keletkezett elbeszélést is közread a kötet (*A nagy jogi légzés; Karosszék, két virággal*). A teljesség igénye nélküli felsorolásból is kiviláglik, hogy ebben a gyűjteményben a szépirodalmi fikció és a biografikus tényközlések, az elbeszélő és az elbeszélő én szenvedélyes igazságvágya szorosan összetartoznak. Relativizálódik a jogszerűség, a morálisan helyes, a szakmailag etikus a legkülönbözőbb médiumokban: a sajtóban, a rádióadásban, az orvosi és az orvosigazgatási testületek, kollégiumok döntéseiben, a jogszabály-előkészítésben, a jogalkalmazásban és – mindezek fölött – az irodalmi megnyilatkozásokban. Elmosódnak jó és rossz határai, hamis színben tűnik föl valamennyi társadalmi gyakorlat, miközben Hajnóczy – emlékeztetve *A fűtő* című elbeszélése, a Kleist-parafrázis hőségének elszántságára²³ – éppen a *lex aeterna* szerint üdvözítő jogegyenlőség, igazságosság és méltányosság, az aequitas és a iustitia helyreállításáért vívja szélmalomharcát.

A szocialista közrend itt feltárt skandalumának lényege, hogy az elmeszociális otthonokra nem vonatkoznak a pszichiátriai betegeket védő jogszabályok, őket szakorvosok alig vizsgálják, ehelyett rendszeresen dolgoztatják, „hálós ágyas” fenyítőintézkedést szabnak ki rájuk, vagyis a törvény betűje és szelleme sem terjed ki mindarra, ami velük történik. A kötetből és Hajnóczy megjegyzéseiből is az sejlik föl, hogy többnyire a gyógykezelték rokonai vagy közvetlenül a hatóságok juttatják ide a károsultakat, akiknek értékes lakására ily módon akarják rátenni a kezüket, hogy az ingatlant maguknak kiutaltassák, illetőleg másnak, az állam kedvezményezettjének kiutalják. Az író jogvédő küzdelme azonban nem teljesen hiábavaló; felemás eredménnyel zárult le. A folyóirat a jogorvoslatoknak köszönhetően megnyerte a pert, Aliz – orvos pártfogóinak hála – fővárosi lakáshoz jutott, ám a Magvető Kiadóból Kardos György – Hajnóczy halálát követően már özvegyének – visszaküldte a kéziratot, s a Balázs Béla Stúdió sem készítette el a dokumentumfilmet. Hajnóczyt alkoholbetegsége miatt többször utalták be, „írták ki” kényszergyógykezeltésre, ahol saját bőrén is érezhette, hogy a társadalmi periférián, a normalitás határhelyzetében a szocializmus valósága, ténylegessége mutatkozik meg elemi erővel. Az abszurd csakugyan ismeretelméleti, nem pedig esztétikai kategória, s a rendszer maga beteg, a köztudat beszűkült, a törvényesség deviáns, nem az individuum pszichés állapota kóros, nem az ő cselekedetei fogannak bűnben.

(4.) Bereményi egyik korábbi könyve is karakteresen vitte színre a törvényen kívüli alakját. A *Vadnai Bébi* (2013) egyik hőse a budapesti éjszakáknak az underground zenei összzejöveleken is rendre felbukkanó, legendás „szituacionista művészéről”, Gémes

Jánosról, alias Dixiről mintázott Doxa. Az automatikus verseléséről elhíresült Doxa létezéstechnikája kétségtelenül a betyárvilág illegalitásának hagyományát eleveníti fel, melyre a korban a Cseh Tamás-féle indiánhazafiság vagy a Kalef galerijének életérezése is rájátszik²⁴; ő a szabad, tiszta és tehetséges vagabund, aki tartózkodik a korrumpáló intézményektől, a bürokratikus részvételtől. A *Magyar Copperfield* főszereplője is folyamatosan konfrontálódik a felnőttek erkölcsével, a nevelőapa fegyelmező hatalmával és az állami erőszakmonopóliummal, a közerkölccsel, a családi elvárásokkal és a jogrenddel. Jóllehet az elbeszélő én fejlődő személyiség – a regény magáról a személyiségfejlődésről szól –, nem csak a gyerekkorára visszatekintő elbeszélő felnőtt perspektívájának tudható be, hogy a kisfiú autonóm viselkedése és vélekedése az az igazodási pont, amelyhez képest szinte mindenki más erkölcsileg fogyatékos, *moral insane*. Szó sincs arról, hogy együttérés, pozitív tulajdonságaik kidomborítása nélkül ábrázolná figuráit az elbeszélő, csak hogy a pozitívumok minduntalan anakronizmusok is, oda nem illő illendőségek és helytelen helyénvalóságok, mint az első világháborús hadirokkant, az 1849-es szabadságharc igézetében és a Kerepesi temető nemzeti halottjai között lézengő Nagy Zsigmond vagy a kiváló pedagógiai érzékkel megáldott, diákjaiért bátran kiálló, a főhóst a hatóság nyomására kirúgni nem hajlandó pápai iskolaigazgató.

A regény emblémaszerű jelenetében, az Erkel Színház előtti utcabálban a „jampecek” nemcsak sikert aratnak, s kiváltják a közönség tetszését, hanem szinte vallásos áhítatot keltenek, amiért a lefojtott indulatok kitörését, a leszorítottságból való szabadulást szimbolizálják. Ugyanígy élik át a szünidő rövid, kitüntetett idejére az emberhez méltó életmód örömét, közvetítik a balatoni nyüzsgés, a balhék, a csínyek vagy egyszerűen a tétnélküliség oldott életézését az egyik településtől a másikig portyázva bulizó fiatalok, a „fejek”. Bereményi regénye mindazonáltal a szocializmusnál szélesebb horizonton helyezi el az eseményeket; az áporodott légkör nem csupán a kornak, hanem magának a történelemnek a sajátja. Erre is szimbolikus kifejezést alkalmaz az író, a „kampány”. A kampány a közösség nagyszabású, kiszámíthatatlan manipulációs eljárása, a mechanizmus, amely túllép a piac – akár a Teleki teret, akár általában a szabadversenyt értjük ezen – normál üzletmenetének – a *business as usual* – manőverein. Bereményi Sándor, az anyai nagyapa magabiztosan mozog mikrovilágában, és ügyesen használja az embereket; unokáját, a kis Gézát is óvja attól, hogy a politika játszmáiba keveredjen, mert sohasem szállhat ki, előbb-utóbb pedig csak veszíthet. Megtanítja őt arra, hogy ami a kisstílusú hétköznapi üzelmeken túlmutat, minden politika, vagyis történelem, és jobb kimaradni belőle. „Sándor sohasem használta azt a szót, az emberi gondolkodás legalapvetőbb fogalmainak egyikét, hogy *történelem*, az én későbbi értelmezésemben mégis a történelemre tanított engem, hogy milyen is az. A fegyveres erőszak összevisszaságára, ami szakadatlanul új meg új kampányokba öltözik, ezért a túléléshez gyors eligazodás, állandó rögtönzés szükséges az élet labirintusában.”²⁵ Ez a megfontolás nem csak a szocializmusra érvényes; kivetíthető a modernitástapasztalatra, majd a posztmodern eszménytelenségére, illúzióvesztésére. *Copperfield* magára van hagyva személyiségfejlődése során, a *magyar Copperfield* pedig még inkább. Történelmünk fizikai, lelki, szellemi sérüléseket, sérelmeket okozott; következménye a roncsolt psziché és egy roncs társadalom.

Az öreg Bereményi – aki az *Eldorádó* című film főhőseként sokkal mitikusabb, egyúttal elnagyoltabb karakter –, ha nem is önfeláldozóan, de mindenképp odaadóan és szeretettel gondoskodik Gézáról; unokája diftériából való megmeneküléséért a számára legértékesebbel, aranytartalékával is kész fizetni, ám a Teleki tér kofája, a par excellence kucséber lenézi a hagyományos erkölcsi parancsok szerint viselkedőket. Géza

kifinomultságra hajlamosító lelki adottságait „baldóverségnek” tartja, kizárólag az árucserék alkulhelyzeteinek ügyfeleként közlekedik embertársai között, érzelmi viszonyaiban is lecsap a kínálkozó előnyös üzletekre, s főként azokban az átmeneti években tud nyerő pozíciót elfoglalni, amikor a vadkapitalizmus kontrollálatlansága megengedi, hogy a zavarosban halásszon. Bereményi Sándor kereskedői mentalitása becses portékaként könyvel el Gézát, ragaszkodása hozzá a vagyontárgyak kuporgatásához hasonló. Felesége, Róza, a nagyanya női ösztöneinek engedelmességgel óvja unokáját, ám buzgó vallásossága inkább félnótás istenfélelemnek hat, nem a mélyen átélt hit megnyilvánulásának. A biológiai apa, Vetró Géza nem tanúsít valódi érdeklődést fia iránt. A könyv egyik kulcsjelenetében a kis Géza véletlenül betoppanva lepi meg nagyapját és börtönből szabadult apját, amint előbbihez mintegy zálogoshoz ad be egy arany doxát az utóbbi, hogy szorult anyagi helyzetén így könnyítsen. Kihasználva az alkalmat kitagadott veje megalázására, megleckéztetésére, az öreg Bereményi unokáját ajándékozza meg a karórával, s az általa megrendezett jelenetben világossá teszi a kisfiú előtt, hogy Vetrónak rögtönöznie kell a teátrális gesztust, amikor apáról fiúra szálló családi kinscént aposztrofálja a drága holmit. Így találkozott először apa és fia. Évi, az édesanya, aki sokáig késlekedik, hogy fia életébe belépjen, úgyszintén nem képes követendő mintát adni. A Teleki téri piac eszméletű közegében csak mint „grófnót” emlegetik, aki úgyszólván úrhatnamságában hagyta maga mögött ezt a világot; új férjének, Rozner Istvánnak pedig teljesen kiszolgáltatja fiát, mihelyst hárman összeköltöznek. A patológiás értelemben is elmebeteg nevelőapa „Apukának” szólíttatja magát, ok nélkül dorgálja, veri és szégyeníti meg a kisfiút, aki pedig önkéntelenül is játsszani kezdi az engedetlen gyermek szerepét; annyiszor hazudtolják meg indokolatlanul, hogy végül megadja magát: kapják inkább igazi hazugságon. Rozner István – aki ráadásul osztályellenségként is bajt hoz annak fejére – nevelt fiával kizárólag verési szertartásokban képes kommunikálni. „Mukkanni sem akartam, mégis felnyögtem olykor, és ő olyankor mondta a csapások ütemére: »Fáj, fáj? Nekem még jobban fáj« – szokta tagolni ütemesen a szavakat, és már legelső alkalommal az a meggyőződésem támadt, hogy ezek nem az ő szavai, hanem valamiféle hagyományt követ.” A Rozner-család öröksége, a rituális ütlegetés az elbeszélő számára már normatív értelemben komikus, nem vehető komolyan, noha nyilvánvalóan traumatikus is egyúttal. Miként az osztályszempont, a piaci úzus, az iskolai minősítések, a rendőrségi megrovások is mind-mind diszfunkcionálisak. Géza egyetlen mentsvára: a könyvek, az underground irodalmi kánon.

A kis Vetró, majd Rozner, vagyis Bereményi Géza arra kényszerül, hogy védekezzen, majd családjából, amellyel nem tud azonosulni, kimeneküljön. Megveri az őt sorozatosan provokáló nevelőapját, ami önmaga vállalásának fordulópontja. Jellemző, hogy az erőszaktevőtől csak kvázi jogos védelmi helyzetben, erőszakos magatartással szökhet meg. De az iskola és a rendőri karhatalom a publikus szféra két fő színterén ugyanúgy megalázóan, méltánytalanul bánnak vele, amit e két esetben még a jog is kifejezetten eltűr, sőt megkövetel. Rossz káderlapja és talán amiatt, hogy megláthatják a forradalom napjaiban az utcán kóborogni – a Kossuth téri vérengzésnek is szemtanúja lesz –, Géza a pesti elitgimnáziumból, a Cukor utcából Pápára kerül; az oktatás intézményi környezete sem reálisan, valós teljesítményéhez mérten jutalmazza, hanem retorziókkal sújtja. Kis híján azonban a Türr István Gimnáziumból is kicsapják, amikor egy beépített ügynök – mai fogalmaink szerint – bagatell szabálysértések elkövetésére veszi rá, s emiatt összeütközésbe kerül a hatósággal: egy balatoni razzia során előállítják, majd körmönfont nyomozási praktikákkal, unfair bizonyítási eljárásban várják, hogy megtörjön. Bereményi Géza, legalábbis az a személy, akit memoárjában az író *önmagaként* ábrázol

és megalkot, a korszak normatív univerzumában mind a magán-, mind a közzsféra oldalán ugyanolyan normasértő individuum, mint Hajnóczy szociográfiájának és fikciós elbeszéléseinek hősei. *A halál kilovagolt Perzsiából* alkoholbeteg, hallucinációk gyötörte narrátora magánéletében, párkapcsolatában szembesül a bénító közösségi elvárásokkal, a harmincegy éves kazánfűtő, Kolhász Mihály munkahelyén, különféle jogorvoslati fórumokon hasztalan igyekszik igazának érvényt szerezni – *A fűtőt* is szerepeltető novelláskötetet „ellenforradalmi könyvnek” minősítve és az imprimálást elutasítva adta vissza Kardos György –, Szépvölgyi Aliz kálváriáján keresztül pedig az elmeszociális intézetek is állami erőszakgépezetekként válnak láthatóvá az irodalmi valóságban.

A kérdés csupán az, hogy vajon csakugyan kivételes, oxigénhiányos állapotként kell-e a szocializmusra tekintenünk, amely véget ért, és visszatérhettünk a történelem rendes kerékvágásába, a nemzeti léthez mint a „közösségi élet normálstílusához”²⁶, vagy pedig ez a korszak a „legvilágosabban” és a „legegyértelműbben” mutatta meg a mai kultúránkat – beleértve a posztmodern színtagmák valamennyi utótagját, az irodalmat, a politikát stb. – átható „nihilista tendenciákat”, amelyek irányultságában sem a megszakítottágelvet, sem a folytonosságelvet nem ismerhetjük föl többé. Elvégre a modernitásélmény is két ellentétes – egy pozitív és egy negatív élű – tendenciából, a szabadság emancipációt kiterjesztő üdvörtörténetéből és az egyén hagyományvesztéséből fakadt.

IRODALOMJEGYZÉK

- ASSMANN, Jan: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Ford. HIDAS Zoltán, Bp., 2013, Atlantisz.
- BEREMÉNYI Géza: *Magyar Copperfield*. Bp., 2020, Magvető.
- GREENBLATT, Stephen: Egy reneszánsz könyvvadász. Hogyan vált modernné a világunk? Ford. Zsuppán András, Bp., 2015, Typotex.
- GREENBLATT, Stephen; VEESER, H. Aram. Towards a Poetics of Culture, *The New Historicism*, New York, Routledge, 1989. 1–13. o.
<http://www.rlwclark.net/Theory/SourcesPrimary/GreenblattTowardsaPoeticsofCulture.pdf>
<https://litera.hu/magazin/kritika/ero-amely-lelkeme.html>
- HAJNÓCZY Péter: *Jelentések a süllyesztőből. Az elkülönítő és más írások*. Szerk. NAGY Tamás. Bp., 2013, Magvető.
- HANÁK Péter: *Miért a fin de siècle? = Café Babel*, 1993. 4. sz. 3–13. o.
- HUIZINGA, Johan: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században*. Ford. SZERB Antal, Bp., 1996, Európa.
- HUIZINGA, Johan: *Történelmi életideálok = Hogyan határozza meg a történelem a jelent? Válogatott írások (1915–1943)*. Ford. BALOGH Tamás. Bp., 2015, Typotex, 29. o.
- JANKÉLÉVITCH, Vladimir: *Az irónia*. Ford. MIHANCSIK Zsófia, Bp., 2018, Typotex.
- JÁNOSSY Lajos: „Erő, amely lelkemé” = *Litera*, 2020. március 21.
- Ködlövágok: irodalom és képzőművészet találkozása a századfordulón*. Szerk. BAUERNHUBER Enikő et al., Bp., 2012, PIM.
- LOVEJOY, Arthur Oncken: *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*. 1990, Harvard University Press. (Első megjelenése 1933-ban)
- NAGY Tamás: „Vörös zászló leng, lengeti a szél...” *A jog szövege Hajnóczy Péter A fűtő című elbeszéléseben = Iustitia modellül áll. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Szerk. FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István. Bp., 2011, Szent István Társulat, 105. o.
- NAGY Tamás: *Mintha Dániát ki lehetne szellőztetni. Előszó = HAJNÓCZY Péter: Jelentések a süllyesztőből. Az elkülönítő és más írások*. Szerk. NAGY Tamás. Bp., 2013, Magvető, 7–29. o.
- RABINOVSKY Máriusz: *Művészet és válság*. Bp., 1988, Corvina, 37. o.
- S. VARGA Pál: *A népnemzeti irodalom fogalma Gyulai Pálnál = Jelenkor*, 2002. 45. évf. 7–8. sz. 805–817. o.
- VAJDA Mihály: *Ilisszosz-parti beszélgetések*. Pécs, 2001, Jelenkor.

JEGYZETEK

- 1 Vö. a két modell összehasonlítását Vladimir Jankélévitch-nél. „De Jézus nem fogja legyőzni az álnokságot, amely a rosszakarat alapja, hacsak nem a halálával; Szókratész viszont, amikor rátámad a tréfamesterekre, rögtön leleplezi a földi lét felszínes önteltségét, amely végső soron nem más, mint rossz lelkiismeret.” JANKÉLÉVITCH, Vladimir: *Az irónia*. Ford. MIHANCSIK Zsófia, Bp., Typotex, 2018, 14. o.
- 2 GREENBLATT, Stephen: *Egy reneszánsz könyvvadász. Hogyan vált modernné a világunk?* Ford. ZSUPPÁN András, Bp., Typotex, 2015, 50.
- 3 A fogalomhasználatot *Az utolsó garabonciások – Műhelytalálkozó az 1960–2010 közötti idők jellegzetes alternatív alakjairól* című konferencia programjából merítem (2021. május 3., MMA MMKI). Az alternativitás ebben a kontextusban a második nyilvánosság és az underground szinonimájaként értelmezendő.
- 4 Vö. *Ködlövegok: irodalom és képzőművészet találkozási pontja a századfordulón*. Szerk. BAUERNHUBER Enikő et al., Bp., PIM, 2012. o.
- 5 VAJDA Mihály: *Illusztrációs-parti beszélgetések*. Pécs, Jelenkor, 2001, 14. Vajda Mihály tézisére, hogy korunk megértéséhez a szocializmus történetéből kell kiindulnunk, Nagy Tamás hívta föl a figyelmemet.
- 6 Vö. „Az a világvége-hangulat, ami a két világháború által határolt korszakban csúcsosodik, az érzékenyek művészetében már a múlt század végén a legkülönbözőbb formákban tetet ölt, hogy rohanva száguldjon a teljes nihilizmusig, ahová századunk második évtizedében meg is érkezik.” RABINOVSZKY Máriusz: *Művészet és válság*. Bp., Corvina, 1988, 37. o.
- 7 Vö. HANÁK Péter: *Miért a fin de siècle? = Café Babel*, 1993, 4. sz., 3–13. o.
- 8 HAJNÓCZY Péter: *Jelentések a sülyesztőből. Az elkülönítő és más írások*. Szerk. NAGY Tamás. Bp., Magvető, 2013.
- 9 BEREMÉNYI Géza: *Magyar Copperfield*. Bp., Magvető, 2020.
- 10 GREENBLATT, Stephen: *Towards a Poetics of Culture = The New Historicism*. Szerk. VEESER, H. Aram, New York, Routledge, 1989, 1–13. o. <http://www.r1wclarke.net/Theory/SourcesPrimary/GreenblattTowardsaPoeticsofCulture.pdf>
- 11 GREENBLATT: *i. m.* (2015), 127. o.
- 12 HUIZINGA, Johan: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században*. Ford. SZERB Antal, Bp., Európa, 1996.
- 13 HUIZINGA, Johan: *Történelmi életideálok = Hogyan határozza meg a történelem a jelenet? Válogatott írások (1915–1943)*. Ford. BALOGH Tamás, Bp., Typotex, 2015, 29. o.
- 14 Ezt a mondatot, amelyet Greenblatt Bulgakov *A Mester és Margarita* című regényéből kölcsönzött, a magyar kiadás a címlapra helyezte. Greenblatt könyvének eredeti címe kifejezőbb: *Clinamen*.
- 15 Vö. LOVEJOY, Arthur Oncken: *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*. Harvard University Press, 1990. (Első megjelenése 1933-ban.)
- 16 Vö. „S ami legalább ilyen fontos, akár korlátozta a szabadságot, akár nem, a rendszerteremtő burzsoázis mind a közéletben, mind a magánéletben válságosnak, a századvégi új nemzedék számára elfogadhatatlannak bizonyult. A rendszer válsága nem csupán antiszociálpolitikájában, értékrendjének elavulásában mutatkozott meg, hanem a családon és az egyénen belül is. Ennek sokkoló jele volt a polgári család kötelékeinek meglazulása és a »liberális Ego« bomlása.” HANÁK: *i. m.* (1993), 4. o.
- 17 Vö. ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2013, 85. o.
- 18 Lásd: NAGY Tamás: „Vörös zászló leng, lengeti a szél...” *A jog szövege Hajnóczy Péter A fűtő című elbeszélésében = Iustitia modellt áll. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Szerk. FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István, Bp., Szent István Társulat, 2011, 105. o.
- 19 Uo. 107. o.
- 20 Uo. 109. o.
- 21 A könyv Szent Ágoston konfesszionális megszólalásmódjával való rokonságára hívja fel a figyelmet Jánosy Lajos kritikája: JÁNOSSY Lajos: „Erő, amely lelkemé” = *Litera*, 2020. március 21., <https://litera.hu/magazin/kritika/ero-amely-lelkeme.html>
- 22 NAGY Tamás: *Mintha Dániát ki lehetne szelöltetni. Előszó = HAJNÓCZY: i. m.* (2013), 7–29. o.
- 23 Lásd: NAGY: *i. m.* (2009), 9–41. o.
- 24 Lásd a gangregény zsáneréhez Csörsz István (*Sírig tarsd a poszád*, 1971), Békés Pál (*Csikágó*, 2006), valamint Berta Zsolt (*Kalef*, 2014) műveit.
- 25 BEREMÉNYI: *i. m.* (2020), 151. o.
- 26 Husserl fogalmát S. Varga Pál használja ilyen értelemben: S. VARGA Pál: *A népnemzeti irodalom fogalma Gyulai Pálnál = Jelenkor*, 2002. 45. évf. 7–8. sz. 805–817. o.

Még egyszer a természetjogállamról Viszontválasz

Turgonyi Zoltán *Természetjogállam* című könyvéről írott, e folyóiratban megjelent kritikai megjegyzéseim¹ a szerzőt vitára készítették, s válaszcikke ugyanezen folyóirat kettővel későbbi számában jelent meg.² Ami a válaszcikkben szerepel, annak egy részét továbbra sem tartom elfogadhatónak. Más részek a korábban már mondtak ismétlése, esetenként megtoldva néhány megjegyzéssel, amire igyekszem (esetenként korábbi ellenérveimet kiegészítve) válaszolni. S mivel egyes ellenvetéseimre nem kaptam választ, néha én is ismétlésre kényszerülök. (Ennek lehetőség szerinti csökkentése miatt az olvasó figyelmébe ajánlom a fenti két cikket.)

Kritizáltam bizonyos terminológia-használatokat, szófordulatokat – az „objektíve kitüntetett” és a „valóságos” kifejezéseket – félrevezetőnek tartva azok alkalmazását. „Az emberiség léte mint érték abban az értelemben objektíve kitüntetett, hogy nélküle semmiféle egyéb érték nem állhatna fenn...”. Teljesen világos, hogy mit állít: az értékeknek feltétele az emberiség. Ha érték(tételezés)eket akarunk, akkor ahhoz szükség van emberekre. Ez az állítás igaz. Ez azonban nem azonos azzal, hogy az emberiség mint érték objektíve kitüntetett. Lehet, hogy más (nyelvi) intuíciónk vannak, de szerintem az, hogy valami valaminek a nélkülözhetetlen feltétele, nem teszi indokolttá, hogy önmagában a feltételt objektíve kitüntetettként jellemezzük. Egy képzeletbeli példával élve: ha az „emberiség léte értékes” mondatról bebizonyosodna, hogy objektív igazság, akkor az objektivitás rangjára igényt tartó egyéb rivális – és hamisnak bizonyuló – erkölcsi tézisekkel szemben adekvátan mondhatnánk: a tézisünk a rivális tézisekhez képest objektíve kitüntetett. *Ennek következtében* válna kitüntetetté – ennek *révén* nyerné el objektív kitüntetettséget – mindaz, ami az emberiség létének a feltétele. Nyilvánvaló, hogy a szövegben nem erről van szó. Legalábbis teoretikus tárgyalásmód esetén a félreérthetőség megelőzése érdekében következetesebb mellőzni a „valami valaminek a feltétele” szerkezetű állításban az objektivitásnak a feltétel jellemzésére való használatát. A feltétel olyasminek a feltétele, ami maga is csak szubjektív preferencia kérdése, ezért szerintem következetesebb lenne inkább a „szubjektíve kitüntetett” kifejezés használata. Úgy is mondhatnám, hogy a reláció (illetve az azt kifejező mondat) objektív, nem pedig a reláció egyik eleme.

Kritikai észrevételeimet a kevésbé jelentős, apróbb problémák felvázolásával kezdtem, s magam is hozzátettem, hogy „lehet, hogy mindezek csak formai apróságok, s a figyelmes olvasót nem vezetik félre.”

A „valóságos” szó használatát kifogásoló ellenvetéseimre adott válasz szerint „az erkölcsi normák egy része – akár tudatában vannak ennek az érintett emberek, akár nem – objektíve a társadalom működéséhez járul hozzá. Tehát igenis valóságos e második funkció.” (98. o.) Az állítás messze nem olyan evidens, mint amilyenek tűnik. Úgy hangzik, mintha az erkölcsi normák individualizálható, beazonosítható entitások lennének, amelyek objektíve ott vannak, függetlenül attól, hogy ezt ki tudja, és ki nem. Az úgynevezett erkölcs mint szubjektív preferencia társadalmi eseményekre történő hatásgyakorlása nagyon áttételes. Nem olyan módon hat, hogy azt mondhatnánk, hogy ezt és ezt a hatást *maga az* erkölcs váltotta ki. Amit mi erkölcs hatásnak hívunk, az (leírt és/vagy kimondott) mondatokon és viselkedésformákon átszűrődő, egyéb hatásokkal

keveredő komplex folyamat része.³ Legfeljebb annyit mondhatunk, hogy az összetett hatásmechanizmusok révén az események alakulásában az *is* játszott *valamennyi* szerepet, amit mi erkölcsként interpretálunk. Általam kritizált tézisében a szerző nem általában az erkölcs *valamely* részéről beszél (amikor úgy fogalmaz, hogy „a normák egy része”, hanem konkrétan az erkölcsnek a – saját elmélete szerint tételezett – úgynevezett második funkciójáról, azaz „a társadalom mint olyan tartós fennmaradásának biztosításá”-ról. Azonban az *is* csak hipotézis, hogy *már ezen a szinten*, azaz a népeség folyamatos reprodukciójában és bizonyos fajta szervezethez kereteinek kialakításában *egyáltalán* szerepet játszottak erkölcsi tényezők, s nem pusztán erkölcsi szempontból irreleváns, sokkal „prózaibb” vagy „zsigeribb” készletet – mint életösztön, nemi vágy, létbiztonságra való törekvés, kényelmi szempontok, emocionális tényezők stb. – alakították. Az erkölcs pedig nem e keretek kialakulásában játszik szerepet, hanem az ezen kereteket kitöltő belső működésmód mikéntjének alakulásában. Az előbbi feltevés nincs jobb helyzetben, mint ez utóbbi. Annak következtében tűnik ténynek, hogy „eddig az emberiség eszerint működött”, hogy ezen a módon beledefiniáljuk az erkölcsöt a társadalom működésmódjába. A társadalomnak csak az *egyik* lehetséges leírása az, amelynek működésében „szerepet játszik az erkölcs mint szabályozó”.

E kapcsán kerül elő egy olyan nézet, amelyet talán érdemes lett volna előző írásomban hangsúlyosabban kritizálnom.⁴ „Az értéktételezés feltételezi a tudatot ... s az így lehetségessé váló sajátos oksági kapcsolatok *radikális ontológiai újdonságot* jelentenek a világegyetemben.” (97. o.) Itt egy olyan folyamatról (feltehetően az evolúcióról) van szó, melynek során „létrejön a szervetlen világhoz és a bioszférához képest új, sajátos oksági kapcsolatrendszerrel bíró harmadik létforma” (98. o.) E megjegyzések leginkább az ontológiai emergentizmusra – és az emergens evolúció elméletére – emlékeztetnek (és a marxizmusnak a mennyiség–minőség viszonyára vonatkozó tézisére), amely a lehetséges álláspontok egyike. Magától értetődő természetességgel van felhasználva olyan tézis, amely bár képviselhető, de csak egy a többi között. Az ez iránti elkötelezettségnek a riválisokkal – pl. a (nem emergens) materialista/fizikalista ontológiákkal – szembeni megvédéséhez (nem kis feladat) egy fejezetet kellett volna szánni.⁵ Magam részéről az emergentizmusnak csak az episztemológiai értelmezését tartom védhetőnek, amely nem involválja a komplexebb szint ontológiai értelemben vett autonóm létezését, s így nincsenek a felsőbb szinteknek tulajdonítható *sajátos* oksági kapcsolatok sem (hanem csak fizikai jellegű hatások bonyolult összessége). A minden további nélkül, deklaratíve tételezett sajátos oksági viszonyokra hivatkozás is az egyik megnyilvánulása annak a szembetűnő eljárásnak, hogy figyelmen kívül marad az a kérdés, hogy egyáltalán mik között állhatnak fenn oksági relációk. Nem csupán események közötti viszonyra vannak vonatkoztatva, hanem minden fenntartás nélkül kauzális viszonyba kerül szinte bármi.

A kockázatos társadalmi tendenciákból a társadalom összeomlására következtető téziseket megalapozatlannak tartom (ta)m. Azt az ellenvetést tettem, hogy a szerző által követett eljárással – azaz ilyen csekély valószínűséggel megelégedve – számos alternatív forgatókönyv gyártható (végkövetkezésként a társadalom pusztulását szerepeltetve), melyeknek bekövetkezési valószínűségéhez képest az ő feltételezései igazolás (valószínűség) tekintetében nincsenek jobb helyzetben. Mint hangsúlyoztam, azon a módon, ahogy ő jár el, szinte bármilyen társadalmi jelenséggel kapcsolatban meg lehet tenni ugyanezt, épp annak következtében, hogy nem ad kritériumokat arra vonatkozóan, hogy milyen esetekben, milyen alapon nyilvánítható veszélyesnek egy társadalmi jelenség: a hipotetikus következmény-láncolatok milyen feltételeknek kell, hogy megfeleljenek; a csekély valószínűség *mennyire* lehet csekély; milyen

módon becsülhetjük fel egy tendencia jövőbeli irányának alakulását; s a többlépcsős következtetésben szereplő köztes lépéseknek sem mennyiségére, sem belső viszonyaira adott válasz szerint „ha fontos nekünk a társadalom sorsa, akkor a bizonytalanság éppen fokozott elővigyázatosságra készíthet, arra, hogy már viszonylag csekély valószínűség esetén is megtegyük a szükségesnek ítélt óvintézkedéseket.” (100. o.) Azonban a bizonytalanság mértéke és az óvintézkedések fokozása közti arányosság épp ellentétes. Minél bizonyosabb (valószínűbb) egy veszély, annál indokoltabb a fokozott óvatosság, és minél bizonytalanabb (kevésbé valószínű), annál kevésbé indokolt.

A válaszcikk szerint a fenyegető folyamatnak már nem az elején járunk, s – hivatkozva Raymond Aron hasonló korábbi figyelmeztetésére – azt állítja, hogy olyan stádiumban vagyunk, ami alátámasztja a konzervatív stratégia helyességét. Már a hetvenes években kellett volna megerősíteni a konzervatív családmódellet a népességszaporulat érdekében, s ennek elmulasztása miatt állt elő a jelenlegi helyzet: népességsökkenés és migráció. Még ha jelen helyzetet valaki annyira sötéten is látja, abból sem következik, hogy a Nyugat által követett stratégiával van baj, nem pedig alkalmazásának mikéntje, módja, azaz a kivitelezés belső részletei szorulnak módosításra. E pillanatban is mérlegelendő kérdéssről van szó, s a másodiknak nevezett stratégia *most is* képviselhető, szorgalmazható. Az előrejelzés szerint „jól látható jelei vannak annak, hogy ha semmit nem teszünk, [...] civilizációnk néhány emberöltő alatt eltűnik.” (101. o.) Félretéve a kérdést, hogy a jelek valóban ennek a jelei-e, elfogadható, hogy a „semmit nem teszünk” nem a legjobb megoldás. A jelenlegi helyzet kezelése – mint minden stratégia – komoly tervezést, szervezést, a foganatosítható intézkedések módjainak kidolgozását és elemzését, s a lehetséges megoldások valamelyikének végrehajtását igényli. A cikkben mondottak úgy hangzanak, mintha bebizonyosodott volna valami; mintha már legalábbis romokban állnának a civilizáció vívmányai, s a korábbi szervezett társadalmak helyén már csak barbár hordák maradtak volna, s a városok helyén kietlen pusztaságok lennének. (És még ebben az esetben is kétséges maradna, hogy mely tényezők milyen szerepet játszottak az események alakulásában.) Mint ahogy nem tudjuk azt sem, hogy más lenne-e a helyzet a „hagyományos házasság, család és a régi nemi erkölcs melletti kiállással.” (102. o.) Sejtelmünk sincs, hogy ez a bizonyos „kiállás” milyen befolyást gyakorolt volna az egyének döntéseire, az események alakulására. Nyilván a migráció felerősödésére nem lett volna kihatással. Ennek társadalmi problémákat eredményező jelenlétével kapcsolatban kifogásoltam azt az eljárást, hogy a valós nehézségekre csupán a *teljes* elutasítás lehetne a válasz. A kontrollálatlan befogadás tarthatatlansága – mint írtam – „nem jelenti azt, hogy még megfontolás tárgyává sem tegyünk olyan alternatívákat, amely a bevándorlást szigorú szabályokhoz és feltételekhez kötött módon tennék lehetővé, megpróbálva olyan kontroll-mechanismusokat kidolgozni, amellyel a nemkívánatos következmények elkerülhetők, vagy legalábbis bekövetkezésük valószínűsége minimalizálható.”⁶ Még csak próbálkozás sem történik a „mindenkit vagy senkit” dichotómia elkerülésére. A könyvben veszélyesnek minősített jelenségek közül a migráció az, amiről nem alaptalanul mondhatjuk, hogy valódi rizikófaktort jelent, s az ezáltal jelentkező nehézségek *valamilyen* kezelést igényelnek. Ezzel kapcsolatban érdemes tovább keresni a lehetséges racionális, realisztikus – de misztikus, babonás, vallásos hiedelmeket még instrumentumként sem tartalmazó – kezelésmódokat.

Még kevésbé találok meggyőzőnek az abortusz társadalmi veszélyességének ezután következő „bizonyítékát”. E szerint néhány évtizede még lehetett ebben kételkedni, „azóta viszont kiderült, hogy a félelem nem volt alaptalan: ma már ott tartunk, hogy

egyedek szakemberek például komolyan felvetik az újszülöttek megölésének lehetőségét.” (102. o.) Mi az, ami „kiderült”? Az, hogy egy szerzőpáros egy cikkben érvelt egy javaslat mellett. Ettől a helyzet egy jöttányit sem változott. Sőt, még az sem lenne nagy változás, ha javaslatuk már bevezetésre került volna. Apró behelyettesítéssel pontosan azt lehet mondani erre is, amit írtam korábban: ugyan miért eredményezne a mindennapi interperszonális viszonyulásokban szenvedés iránti érzéketlenséget az, hogy kórházak bizonyos osztályain olyan beavatkozást végeznek, amely *nem* jár szenvedéssel? Semmivel sem meggyőzőbb az a feltevés, hogy ennek következtében általános durvaság uralkodna el a világon, mint az, hogy – némi kezdeti idegenkedés, esetleges tiltakozások után – az emberek nagy többsége megbékélne a dologgal, s néhány generáció múlva az akkor élők számára már természetesnek fog tűnni. A hagyományos abortusz és e között csupán technikai különbség van. Olyan esetben lehet előnyös, ha például a terhesség folyamán még fennálltak az utód felnevelésének feltételei, de a születés idejére ez valamilyen okból megváltozott. Vagy ha egyszerűen az anyajelölt a terhesség folyamán alaposabban elgondolkodott a dologról, és elállt gyerekvállalási szándékától. (Ami mellett – mint az antinatalista David Benatar hangsúlyozza –, nem csupán a gyereknevelés terheitől visszariadva lehet döntenie, hanem a potenciális gyermek, illetve felnőtt életében felmerülő lehetséges/valószínű szenvedések elkerülése érdekében is.⁸) A cikk említésén túl Turgonyi nem részletezi, hogy pontosan mi miatt látja a kétféle technikai megoldás közötti különbséget olyan nagynak. Mivel a társadalom fenntartásában sem az újszülött, sem a magzat nem vesz részt, természetjogállami szempontból nincs jelentősége a művi életmegszakítások időpontbeli különbségének. Ezért ez a plusz érvnek szánt megjegyzés semmit nem tesz hozzá a korábban mondottakhoz.

Nézzük meg alaposabban a leggyakrabban emlegetett példát, a konzervatív családmódel megváltozását, ami annyira veszélyes, hogy fel kell ellene lépni, ha nem akarjuk kockáztatni a társadalom felbomlását (s hosszabb távon a kultúránk pusztulását). Nem fogadja el azt az érvemet, mely szerint semmivel sem valószínűbb az, hogy a hagyományos családmódel megváltozása a társadalom/emberiség pusztulásához vezet, mint annak, hogy az utódról való gondoskodásnak más – pl. a hagyományos házasság szokását mellőző – módjai terjednek el. Válasz: „vajon ésszerű dolog-e ezt feltételezve a családot veszni hagyni? Ha van a kezünkben egy létfontosságú feladat betöltésére egy évezredek óta létező, többé kevésbé jól működő eszköz, vessük el pusztán abban bízva, hogy talán lesz helyette egy másik?” (101. o.) Tévesnek tartom már azt is, hogy a hagyományos családmódel (és fő jellemzőjének vagy alkotórészének tekinthető házasság) egy létfontosságú feladat betöltésére szolgáló eszköz lenne, amelynek elvesztése esetén azt pótolni kellene. Ugyanis nem csak azt vonom kétségbe, hogy most vagy a jövőben szükség lenne a társadalmat alkotó egyedek reprodukciójához és a társadalmiság fennállásához házasságra, hanem azt is, hogy annak valaha is volt ilyen funkciója. Úgy gondolom, hogy a házasság soha nem is játszott létfontosságú szerepet a társadalom fennmaradásában. A házasság egy afféle társadalmi „epifenómén”, esetleges kísérőjelenség, járulékos firlefanz. Mi történik akkor, amikor valakik házasságot kötnek? Egy adminisztratív intézkedés. Beírják a neveket egy könyvbe, elmondanak néhány mondatot, s néha csinálnak még ilyen-olyan hókuszpókuszt. Semmi több nem történik ennél, legfeljebb néhány ember még szubjektíve asszociál ehhez (elhisz) ilyen-olyan (misztikus) elképzeléseket. Ma már viszonylag kevesebben, elmúlt korokban többen. Amit a házasság keretei között lehet csinálni, azt lehet anélkül is. Utódot nemzeni, szülni, táplálni és egyéb szükségleteit kielégíteni, a társadalmi jogrendszerhez illeszkedő készségeket kifejleszteni stb. – mindezeknek a megtételét egész biztosan nem teszi

lehetetlenné, hogy a szülők a coitus előtt nem mentek el valami hivatali épületbe bizonyos adminisztratív teendőket elvégezni, s az otthoni irattároló fiókaikban nincs egy házassági anyakönyvi kivonat elnevezésű papír fecni. Élhet valaki távkapcsolatban, bigámiában, lehet biszexuális, hódolhat akár a promiszkuítás gyönyöreinek is, mindamellett, hogy utód(ok)ról is gondoskodik. (Annak sincs jelentősége, hogy szülő nélkül maradt gyerekről azonos vagy különböző nemű örökbefogadók gondoskodnak.) Mint ahogy hagyományos család esetén is lehet olyan nevelést alkalmazni, amely a társadalmi életre való alkalmatlanságot eredményezi, vagy akár még súlyosabb módon is el lehet hanyagolni a leszármazottakat; vagy lehet a gyerektelenség mellett dönteni. Kétségbe vonható a megállapítás, hogy a hagyományos modell esetében „erősen valószínűsíthető, hogy valamilyen mértékben kedvezőek e cél [a társadalom fennmaradása] szempontjából” (105. o.) Szerintem pedig nincs szó szerves kapcsolatról. Inkább csak esetleges korreláció, semmint kauzalitás.

Nagyjából ugyanezt tartom érvényesnek a vallásra vonatkozóan is. Kritikámban a szerző egyik állítását kritizálva azt írtam: „ahhoz, hogy az emberiség ne pusztuljon ki, és társadalmilag szervezett formában működjön, egészen biztosan nem *szükséges* a vallás”. Egyrészt Turgonyi feltételezését – hogy szükséges hozzá, vagy a társadalomnak fennállásához akár mindig is szükség lesz rá – semmi nem támasztja alá. Amikor a társadalom fennállásának feltételeiről van szó, a könyv gondolatmenete nem áll meg a társadalom-fenntartáshoz szükséges cselekvéseknél, hanem továbblép ennek feltételezett mozgatórugóihoz (erények), noha konzekvencialista szempontból *nem a cselekvőknek* kell erkölcsöseknek lenniük, hanem a *cselekvéseknek*. Nincs olyan cselekedet, amelynek végrehajtásához *szükséges* lenne bármiféle vallásos hit. (Azaz ami nélkül a cselekvés lehetetlenné válna). Ha valaki – a könyv instrukcióinak megfelelően – a társadalom általa is preferált fennállásának elősegítésére törekedve végrehajtja az ehhez szükséges(nek vélt) *cselekedeteket*, akkor neki magának nem kell erényesnek, erkölcsösnek lennie, és nem kell hinnie transzcendens doktrínákban. A társadalmi berendezkedés jellemzőjének tekinthető törvénykövetés vonatkozásában is ez a helyzet. Mind a (tevéleges kötelezettségek végrehajtásához szükséges) cselekedetek elvégzése, mind a (törvényileg tiltott) tettektől való tartózkodás vonatkozásában triviális mindennapi tapasztalatunk, hogy mindez bármiféle misztikus hit nélkül is lehetséges. A vallási hit *nem szükséges* a társadalom fennállásához. A vallás szigorúan véve még a természetjogállami koncepción belül sem szükséges, hanem csak lehetséges – *többlet*motivációt adó – összetevő.

Theoretikus ellenfelem ellentmondást vél látni a szükségesség tagadása melletti érveim, és aközött, hogy nagyon bizonytalanak tekintem a társadalmi folyamatokkal kapcsolatos hosszú távú előrejelzést. A helyzet az, hogy a szükségesség kritizálásakor nem tettem ilyen előrejelzést. (Az övével szembeállított korábbi példám arra a célra szolgált, hogy arra mutassak rá, hogy a könyv érvelésének sok pontján alternatív behelyettesítések végezhetőek el, s az ennek révén kialakuló állításokhoz képest az ő tézisei nem megalapozottabbak, nem valószínűbbek. E közben nekem a behelyettesítést tartalmazó tézisek vonatkozásában nem kell elköteleznem magam az iránt, hogy igazak.) Azonban a szükségességgel kapcsolatos kifogásom *nem* ebben a sémában helyezkedik el, félrevezető ebbe a keretbe helyezni. Szóban forgó ellenvetésem általánosabb (inkább fogalmi-logikai jellegű), aminek semmi köze nincs semmiféle hosszú távú predikcióhoz. Amellett igyekeztem érvelni, hogy a szükségesség elvileg kizárt. (Ez az ellenvetésem csak a „szükséges” szó használatával képzett megfogalmazás ellen irányult, az „elősegítheti”, „hozzájárulhat” megfogalmazásokra nem vonatozik. Azzal más a probléma.) Turgonyi – *ad hoc* módon – abba a sémába helyezi el ellenvetésemet,

amely az általa adott valószínűségi tézisek, s az általam kontrasztként megfogalmazott alternatív állítások kereteit adják. Ebbe helyezi bele a társadalom életképességét mint okozatot, s az ateizmust mint okot, majd kimutatja, hogy én nem állíthatom az ateizmusról, hogy kimondottan az képes a társadalmat fenntartani. Ez igaz, viszont ilyen én nem állítottam, s eszembe sem jutna ilyen mondani. Többek közt azért sem, mert az ateizmus pusztá tagadás és semmi több. Kétlem, hogy egyáltalán tartalmas oksági állítást lehetne tenni vele. Ez ugyanolyan erősen problematikus lenne, mintha azt feltételeznénk, hogy bármely fiktív entitás létezésének tagadását illető hit a társadalom fennmaradásának oka lenne.⁹ Egy működő társadalom fennállása nem egy esemény, s nem egy bizonyos okozat, amelynek lenne egy bizonyos (vagy néhány) meghatározható oka. Kétlem, hogy lehetséges lenne olyan védhető okságelméletet kidolgozni, amelynek keretein belül kauzális relációt tudnánk megállapítani világnézet mint ok, és társadalom-fennállás mint okozat között.

A szükségességgel kapcsolatos érvelésem nem, de a vallási javaslat bírálatának részeként felhozott állításaim az említett érvelési sémába tartoznak, melyben a vallás propagálásának kockázati tényezői közül felsoroltam néhány történelmi példát. Erre az a válasz, hogy „nem bizonyítható, hogy kifejezetten a vallás mint olyan lényegéből fakadnak, nem pedig részben vagy egészében más történelmi tényezőkből.” (106. o.) Ez ugyanaz az érvelésmód, mint amit én alkalmaztam fentebb a vallásnak (és – a „valóságos” szó használata kapcsán – az erkölcsnek) a működő társadalom létrejöttében és fennállásában játszott szerepével kapcsolatban. Hogy az erkölcsnek (vagy a vallásnak) mekkora szerepe volt a társadalom fennállásában, másrészt a vallásnak az inkvizícióban és vallásháborúkban, az szigorúan véve egyik esetben sem bizonyítható. És ez igaz is. A nagy különbség az, hogy ez az érvelésmód releváns Turgonyi ellen, hiszen ő kategorikusan (és objektivitás-igénnyel) állította, hogy „igenis valóságos” a funkció, noha ez ugyanúgy nem bizonyítható, mint a másik esetben. Velem szemben viszont az érv nem releváns, mégpedig ismételten azért, mert egy szóval sem állítottam az ellenkezőjét. (Azaz azt, hogy bizonyítható.) Nincs is rá szükségem, hogy ezt állítsam. Ugyanis az, amit mondtam, a vallás veszélyességének mérlegelésében figyelembe veendő szempont. Az érvelés szerkezetében betöltött szerepét illetően ez pontosan ugyanaz, mint amikor a könyv szerzője az általa felsorolt jelenségek veszélyessége melletti gondolatait írja le. Amelyekről ő maga sem állítja, hogy bizonyosak, csak azt, hogy a társadalom fennállására nézve kockázatos, még ha bekövetkezésének csekély is a valószínűsége. Én ezzel állítom párhuzamba a vallást mint ugyanolyan szempontból veszélyes jelenséget, s én is – hozzá hasonlóan – sorolom azokat a megfontolásokat, amelyekkel alátámasztani igyekszem a feltételezés bizonyos fokú valószínűségét. Természetesen én sem lépek fel azzal az igénnyel, hogy a vallással kapcsolatos múltbeli – és ezek némelyike esetében még jelenünket is jellemző – jelenségek *bizonyíthatóan* a nemkívánatos következményekhez vezetnek. Érvelésünk párhuzamos: amikor azt mondjuk, hogy az adott társadalmi jelenség – egyik esetében a könyvben felsoroltak, az én esetemben az ebbe a sémába, az ezek helyére beilleszthető vallás – „azért veszélyes, mert ...”, akkor egyikünk sem mond bizonyosságokat. Hogy szerves kapcsolat van-e a konzervatív családmodell gyengülése és a népességfogyás között, az ugyanúgy nem bizonyos, mint ahogy szigorúan véve nem bizonyítható, hogy szerves kapcsolat van a vallás és a vallásháborúk között. (Bár szerintem az utóbbi valószínűbb, mint az előbbi.) A különböző tényezők események alakulásában játszott szerepének nagyságát illető bizonytalanság vonatkoztatható a fentebbi idézet után pár sorral lejjebb olvasható megfogalmazásra is, mely szerint „bizonyos

történelmi korokban [...] a vallás volt az egyik legfontosabb megtartó és identitásképző erő, amely nélkül legalább ott és akkor működésképtelen lett volna az adott társadalom. (106. o.) A fentebbi esetekhez hasonlóan itt is csak feltételezés, hogy az adott társadalmak fennmaradásában a vallás játszott volna főszerepet, hogy anélkül működésképtelen lett volna. Ennek a feltevésnek alternatívája az, hogy a vallás az akkori – és bármelyik más – társadalom fennállásának egy kontingens kísérőjelensége. Egyrészt van egy működő társadalom, amely jellemezhető többek között azzal is, hogy történetesen vallásos. És még persze nagyon sok minden mással is; a társadalmi életnek még sok más aspektusa, jellemzője is van/volt. Önkényes eljárás ezek közül kiragadni egyet, s aztán azt mondani: ez az egy önmagában olyan, hogy ha ez nem lett volna, akkor társadalom sem lett volna. A vallás szerepe érthető úgy is, mint ami nem a társadalom létét tette lehetővé, nem a fennállását biztosította, hanem a társadalom belső struktúráinak esetleges jellegzetességeit befolyásolta. Ebben a megközelítésben a vallás egy járulékos függelék, cikornyás dísz, vagy afféle társadalmi/eszmei contagium. Nem feltétele semminek, nem szükséges semmihez (kivéve persze a vallásosságot). Azt gondolom, hogy ez a hipotézis nincs rosszabb helyzetben, mint az, amelyik szerint egy társadalom sok jellegzetes vonása közül egyiknek a hiányában összeomlott volna az adott társadalom (vagy netán létre sem jön).

Szerző hangsúlyozza, hogy a vallásról nemcsak rosszat lehet mondani, hanem jót is: „az sem igaz, hogy csak a vallás negatív hatásainak megvalósult történelmi példáit lehet felsorolni.” (106. o.) Explicite ezt nem is állítottam. Amikor a könyvben a kockázatosnak tartott jelenségek veszélyességéről van szó – annak mérlegeléséről, hogy mennyire valószínű a nemkívánatos következmények bekövetkezése –, akkor nyomát sem látjuk annak, hogy a kockázatos jelenségek pozitívumai *is* fel lennének sorolva. Ugyan miért kell figyelembe venni a vallás kockázatossága kérdésének – azaz annak mérlegelésekor, hogy nem vezet-e a nemkívánatosnak tekintett irányba – végiggondolása során a vallás pozitívumait, és miért nem kell ugyanezt tenni akkor, amikor a könyvben sorra vett jelenségek veszélyességéről van szó? Az eutanázia, az abortusz, az öngyilkosság, a migráció és az összes többi veszélyesnek minősített tendencia esetén is lehetne sorolni pozitívumokat. Ha a veszélyesség mérlegelésekor a pozitívumok nem relevánsak, akkor a vallás esetében sem azok. Vagy ha úgy gondolja, hogy ezt is vegyük figyelembe, akkor ezt a kockázatosnak tekintett egyéb tendenciák esetében is meg kellene tenni. A vallásnak a feltételezett pozitív szerepére vonatkozó kategorikus állítással pontosan szembe-szegezhető Turgonyi saját, fentebbi megállapítása: „nem bizonyítható, hogy kifejezetten a vallás mint olyan lényegéből fakadnak, nem pedig részben vagy egészében más történelmi tényezőkből”. Tehát akkor hogy is van ez? A vallásnak a negatív jelenségekben játszott szerepét bizonyítani kell, a pozitívak esetén pedig bemondásra elhinni? Ami egy adott társadalomban szép és jó, az a vallás miatt van, a rossz dolgokért viszont más történelmi tényezők a felelősek?

Turgonyi az én figyelmetlenségemnek tulajdonítja, hogy amikor a kisebb létszámú társadalom lehetőségét vázolom, nem veszem észre, hogy ő maga is ugyanezt javasolja. „Hogyan lehetséges, hogy ezt nem vette észre?” – kérdezi. (99. o.) A figyelmetlenségem legfeljebb a szerkesztésre vonatkozhat, de nem arra, hogy valamit itt ne vettem volna észre. Megjegyzéseimet én nem pusztán azokra a területekre vonatkozóan mondtam, amelyeket ő is túlnépesedettnek tart, hanem arra is, ahol ő a népesség növekedését tartja szükségesnek. Az valóban tápot adhatott mondanivalóm félreértéséhez, hogy az adott szakaszban a Föld népességét is emlegetem, s talán jobban ki kellett volna hangsúlyoznom, hogy *nem* az általa is túlnépesedettnek tekintett országokra gondolok. Mindazonáltal szerintem nem lett volna indokolt azt hinni, hogy itt valamit nem vettem észre, hiszen

azt a bekezdést, melybe az általa idézett mondat is tartozik, azzal kezdem: „Bár elismeri azt, hogy a világ egyes részei túlnépesedettek, más részeire vonatkozóan Turgonyi a népességszám csökkenése miatt aggódik. Könyvében azonban nem sorol fel érveket a mellett, hogy miért ne működhetne egy kevesebb főből álló társadalom”¹⁰ Nyilvánvalóan nem a túlnépesedett területek vonatkozásában követelek érveket arra, hogy fennmaradhatnak kevesebben is (ennek semmi értelme sem volna, ha egyszer *túlnépesedettnek* tartjuk), hanem a csökkenés miatt aggodást a többi területre vonatkozóan tartom indokolatlannak.

A fenti mondatom közvetlenül azon szakaszt követi, amelyben a „sajátosan emberi szükségletekre” és az „ember lényegére”, az „emberi természetre” történő hivatkozást minősítem megalapozatlannak. Mint írtam, az embernek nincs semmiféle esszenciája, csak esetleges, felületes hasonlóságok vannak. Turgonyi mostani válasza szerint „már ezekből az általánosságokból is következik néhány meglehetősen világos norma”. (98. o.) Pont azt vitattam, hogy ezekből következne bármilyen világos norma. „A megfogalmazott sajátosságok nem »az« emberi természetet határozzák meg; ezek összeférnek több különböző – a szerző által kívánatosnak tartottól eltérő – társadalom-berendezkedéssel is.”¹¹ Válaszként a korábbiak pusztá megisméltése szerepel: továbbra is „emberi módon” működő, az „emberi természetnek megfelelő” társadalmat emleget, azaz továbbra is egyszerűen feltételezi a bizonyítandót. A válaszcikkben is szereplő trivialitás, hogy ha egy társadalom fenn akar maradni, akkor gondoskodnia kell a népesség újratermeléséről, számos eltérő berendezkedéssel összefér, amelyekről semmi alapunk azt állítani, hogy egyik „emberi módon” működik, a másik meg nem.

Az állítólagos emberi természetre való hivatkozás teremtené meg az alapot a természetjog legitímálásához, mely szerint léteznének egyetemes érvényű, ésszel felismerhető és az emberi természetnek megfelelő normák; másrészt ahhoz, hogy a társadalom „emberi módon” való fennállásához sok minden nélkülözhetetlennek minősüljön: tudomány, művészet, vallás, sajátosan emberi „szükségletek és tevékenységek készletének gazdagodása” (98. o.) Annyi igaz, hogy „a világ felett gyakorolt racionális ellenőrzés” kivitelezhetetlen lenne tudomány nélkül, de a társadalmilag szervezett életformához egyáltalán *nem* nélkülözhetetlen sem a művészet, sem a vallás, sem a szükséglet és tevékenység-készletek folyamatos gazdagodása. Semmi alapunk nincs pl. a művészetet a társadalmiság létfontosságú összetevőjének tekinteni. Felfogható úgy is, mint egyfajta szabadidős tevékenység. Egy idézettel szólva: „Számptalan ember élt és fog élni anélkül, hogy akár egy Dante-művet elolvasott volna, és sokaknak ezek a mesterművek nem egyszerűen nélkülözhetők, hanem valami többletnek, feleslegnek tartják, amire igazából nincs szükség.”¹² Ami ha van, az is jó, de ha nincs, az sem baj.

Egyértelmű a szövegből kiolvasható összefüggés: minél több mindent minősítünk a társadalmi létforma kellékének, annak működtetéséhez annál nagyobb gazdasági háttér szükséges, amelynek biztosítása annál több embert igényel. Az arányosság értelemszerűen meg is fordítható: minél kevesebb összetevőt tekintünk a társadalmiság kellékének, ahhoz annál szerényebb gazdasági háttér, annak kielégítéséhez annál kevesebb ember kell. Így a társadalmiság esetleges (nélkülözhető) komponenseinek csökkenésével kevesebb indok marad a népességfogyás miatti aggodásnak. Erre utaltam a fentebb tárgyalt szövegrészben. Épp azt állító(tta)m, hogy még azokon a területeken is, amelyeken a szerző a népesség növekedését tartja kívánatosnak, lehetséges a további csökkenés is a társadalmiság ellehetetlenülése nélkül. Ezért hangsúlyoztam – igaz, kicsit később – azt, hogy nem egyértelmű, „hogy mi a sajátosan emberi szükségletek minimuma [...], s egész másként képzelem ezt el pl. egy elkötelezett környezetvédő, aki feleslegesnek

és károsnak, ezért radikálisan leéptendőnek tekinti azt a fényűzést, ami a fejlett társadalmakban élő emberek többségét körülveszi...”¹³ A vallást, a sportot, a művészeteket (illetve ezek állami propagálását és dotálását) afféle társadalmi akcidienciának lehet tekinteni. (Ami nyilván nem jelentené ezek teljes eltűnését.) Sőt, akár ide sorolható a folyamatos tevékenység- és szükséglet-növekedés is. Így elesik az az érvmenet, amely a népességszökkenést a társadalmiság ellehetetlenülésére, az állítólagos emberi lényeknek való meg nem felelésre hivatkozva tekinti megállítandónak.

A válaszcikkben is találhatunk példát kifogásolható következtetésre: az érvelés szerint a liberálisok számára oly fontos szabad életmódváltásnak „a lehetséges tárgyai *fognak el* akkor, ha *csökken* a választható tevékenységek gazdagsága...” (94. o., kiem. tőlem). A csökkenés és az elfogyás nem szinonimák, a csökkenés lehetséges elfogyás nélkül is. (S a fentebbi tevékenységformák részleges leéptése esetén a kisebb létszámú társadalom kevésbé szorul rá arra, hogy az eltúlzott igények kielégítéséhez szükséges lakosságszám hiányát migrációval pótolja.) Némileg félrevezető az a beállítás, mintha épp a liberalizmushoz lenne szükség a tevékenység-készlet gazdagságára (folyamatos gazdagodására). A liberalizmusnak ez egyáltalán nem feltétele. Egy következetes liberális inkább arra tart igényt, hogy a *rendelkezésére álló* választási lehetőségekben minél kevésbé (pl. csak a kárelv szempontjából) legyen korlátozva, de nem arra, hogy minden (vagy minél többféle) elvileg lehetséges tevékenységformát végezhesen. Liberalizmussal kapcsolatos vitákban épp az az egyik sarkalatos kérdés, hogy egy szabadelvű társadalomban az állam támogathatja-e pl. a művészetet, a hitéletet, a sportot, vagy pedig ezek a magánszféra illetékességi területére tartoznak, melyek esetleges költségeit az ezen tevékenységformákra igényt tartók maguk kell fedezzék. Épp azért, mert az efféle tevékenységek egyáltalán *nem szükségesek* a társadalmi szervezethez kereteinek fenntartásához, nem az állítólagos emberi természet valamiféle misztikus lényegét fejezik ki, hanem csupán sajátos szubjektív izlésvilág megnyilvánulásai.

Az objektív tudás és bizonyos tévedések egyidejű hasznosnak nyilvánítását kifogásoló megjegyzésem ellenében Turgyoni arra hivatkozik, hogy „vallási ismereteink esetében közvetlen gyakorlati igazolás illetve cáfolat természetesen nem lehetséges”, ám „biztosan hamisnak tartott hitek is játszhatnak ... pozitívnak tartott szerepet.” (104. o.) Például a keresztény gondolhatja, hogy a lélekvándorlás téves hite hozzájárulhat egy társadalom stabilitásához. És egy ateista is gondolhatja ezt a kereszténységről.

Egyrészt igazolhatatlan és cáfolhatatlan hiteket semmi okunk nincs vallási *ismerteknek* nevezni, inkább csak hiedelmeknek (vagy misztikának, babonának). Másrészt a hasznosság nem a szóban forgó hamis hit tartalmának egyenes következménye, hanem más tényezők jelenléte, közreműködése révén eredményezhet kívánatosnak tekintett cselekvést. Soha nem maga a téves hit hasznos önmagában, hanem a hozzá társuló egyéb téves hit(ek) összjátéka révén eredményez bizonyos kimenetelt. Általában véve is mondhatjuk, hogy ha valamit valamilyen hatás ér, akkor az eredmény mindkét (vagy akárhány) komponens sajátságainak függvénye. Ha téves hit hatására végez valaki hasznosnak tekintett cselekedetet, akkor nem csak az a lehetőségünk van, hogy a kedvező kimenetel érdekében elfogadjuk (netán még szorgalmazzuk is) a hamis hit terjedését, hanem arra törekedve, hogy „minél jobban ismerjük ... az objektív valóságot, annak szerkezetét, elemeinek tulajdonságait, a közöttük fennálló oksági kapcsolatokat” (uo.), a cselekvő hamis hiteit kiküszöbölve, azokat igaz hitekkel felváltva igyekszünk elérni a kívánatosnak tekintett következményeket. Természetesen erre is igaz, hogy „mind az egyén életében, mind az emberiség története során folyamatszerűen valósul meg”. (Uo.) Nyilván nem megy egyik napról a másikra. A tudás növekedése egyrészt abban áll, hogy újabb

igazságokat fedezünk fel, de másrészt ehhez az is hozzátartozik, hogy eltakarítjuk a tudás útjában álló téves hiteket. Úgy gondolom, hogy a társadalom (történeti) fejlődésének fontosabb mozzanatai közé tartoznak azok a folyamatok is, amikor lassan, egymás után jövünk rá arra, hogy sok olyan norma, eszmény és hit, amiket korábban a társadalmi élethez szükségesnek hittünk, valójában csak esetleges és mellőzhető járulékok.

A cikk állítása szerint „nem szorul különösebb indoklásra, mekkora szükség volna napjainkban a relativizmus leküzdéséhez egy globális érvénytel bíró erkölcsi norma-rendszer elfogadására.” (93. o.) Ez ismételten egy evidensnek beállított nézet, noha nagyon is kétséges, hogy melyik a kisebbik rossz: az univerzális, feltétlenül követendő erkölcsi értékekben való hit, vagy annak hiánya? Kontextustól függően hasznos és káros is lehet mindkettő. Szerző preferenciája alapján „kézenfekvő ... az európai természetjogi hagyományhoz visszanyúlni.” E visszanyúlás úgy történik, hogy bár a jelen helyzetet diagnosztizálva a szerző lemond a vallási állítások bizonyosság-igényéről, de a helyzetet továbbra is *vallási nézőpontból* szemléli. A kényszerű gyakorlati agnoszticizmus magyarázata szerint az emberek elegendő idő és képzettség híján nem az érveket alapos megfontolás tárgyává téve döntenek, hanem egyéb tényezők által befolyásoltan. Ez teljesen igaz is, csak éppen azt sugallja, mintha ez akadályozná meg az átlagembert abban, hogy „a katolicizmust, esetleg a kereszténység más változatát válassa, vagy legalább valamilyen monoteizmushoz eljusson.” (93. o.) Sokkal inkább igaz az, hogy épp ennek az idő- és képzettséghiánynak a számlájára írható, hogy a vallás térnyerésének csökkenése még mindig ilyen lassú. Ha a (vallásos) emberek rászánák idejüket és energiájukat a vallási argumentációk lényegesebbjeinek, az istenérveknek a racionális elemzésére és értékelésére, és beleásnák magukat mondjuk az elmúlt száz év – vagy akár csak a kortárs – vallásra vonatkozó filozófiai, antropológiai, szociológiai és pszichológiai szakirodalomba, az inkább a vallásosság *ellen* hatna. Turgonyi egy szót se ejt arról, hogy az istenérvek és az azokról szóló jelentős mennyiségű filozófiai irodalom eredményei épp azt mutatják ki, hogy a vallási tézisek igazolásával próbálkozó érvek nem konkluzívak. Az istenérvekről már a megfogalmazóik sem gondolták, hogy bizonyítékok lennének. Legfőlegbb arra alkalmasak, hogy megerősítsék hitében azt, aki már amúgy is vallásos (vagy bizonytalan).

„A módszertani ateizmus egyszerűen azt jelenti, hogy nem számíthatunk *biztosan* Isten segítségére.” (15. o.) Már itt van egy feszültség a publikus jelleg és e módszertani ateizmus között. Hiszen ha ez csak annyit jelent, ami a fenti megfogalmazásban szerepel, akkor a kifejezés nem sokkal több, mint egy terminológiai trükk. Úgy *hangzik*, mintha a kiindulópont publikus lenne, mintha az erre épülő gondolatmenet nem is vallási alapállásból indítana. Holott épp ellenkezőleg. A kifejtés *erősen* vallási alapról indul, hiszen Turgonyi csupán egy apró változtatást tett. Semmi másról nem mondott le, *csak* a bizonyosság igényéről. Kimondottan félrevezető ezt módszertani ateizmusnak nevezni. Ha valamivel kapcsolatban módszertani alapon állunk, akkor úgy járunk el, mintha az adott elmélet (mondjuk, valamilyen “-izmus”) igaz lenne.¹⁴ A módszertani ateizmus az lenne, hogy úgy járunk el, mintha az ateizmus igaz lenne. Ez azonban nem azonos a meghatározással, hogy „nem számíthatunk *biztosan* Isten segítségére.” Azért nem, mert ez utóbbival összefér pl. az, hogy „isten létezése (erősen) valószínű”, az előbbivel pedig nem. Racionális és logikus, publikus érvmenet keretei között tökéletesen indokolatlan a vallást/istent *még csak zárójelbe téve is* szerepeltetni. Ez a zárójeles megtartás ágyaz meg annak, hogy aztán később ki lehessen nyitni a zárójelet, feltéve a magától értetődőnek tűnő kérdést, vajon a társadalom fennállásához szükségesnek ítélt normák követésének elősegítésére milyen *vallás* lehet alkalmas. Publikus alapról a vallás és társadalom viszonyát illetően egész máshogy – de felépítésében hasonló

módon – lehetne kezdeni az érvelést. Pl.: mivel az embereknek nincs elég idejük arra, hogy áttanulmányozzák az istenérveket, valamint a vallásra vonatkozó, különböző diszciplínákhoz tartozó szakirodalmat, ezért nem reménykedhetünk abban, hogy belátható időn belül mindenki mentesülni tudna ez efféle (tév)eszmék hatása alól, ezért kénytelenek vagyunk belátni, hogy – ez irányú pozitív tendenciák ellenére – továbbra is léteznek olyan emberek, akiknek valamely okból igényük van rá. Nincs alapunk arra, hogy társadalmilag akadályt gördítsünk az elé, hogy privát szférájukban efféle pszichikai technikákat alkalmazzanak mentális állapotuk komfortosabbá tétele érdekében. Főleg, ha figyelembe vesszük, hogy abszurd hitükre mentségeket is fel lehet hozni a valláspszichológiának (antropológiának, -szociológiának, vagy akár a neurofiziológiának) a vallás kialakulására és terjedésére vonatkozó elméletei felhasználásával.

Szerintem ez lenne a valódi módszertani ateizmusra alapuló gondolatmenet kiindulópontja, amely attól lenne módszertani, hogy meghagyná annak az elvi lehetőségét, hogy a jövőben bizonyítékok merülhetnek fel a vallási tézisek (pl. valamiféle istenség létezése) vonatkozásában.¹⁵ Mindaddig azonban, amíg ez nem történik meg, publikus szempontból a vallást pusztán annyira kellene számításba venni, mint bármilyen más esetleges szabadidős tevékenységet, kedélyjavító technikátsb., amelyet mindenki szabadon gyakorolhat akár odahaza, akár pl. egyesületi formában.

Turgonyi indoklása szerint „minden lehetséges oksági összefüggést (még ha valószínűsége messze van is a 100%-ostól) ki kell használnunk, ha olyan természetű, hogy segítheti céljaink elérését”. (104. o.) Minden lehetségest? Ez talán akkor szólhatna álláspontja mellett, ha már sok egyéb (a vallás alternatíváját jelentő) lehetőséget alaposan végiggondolt volna, de ezek egyike sem bizonyult volna kielégítőnek. Nem világos, hogy amikor arra hivatkozom, hogy még ha el is fogadjuk a vallási hit társadalomra gyakorolt hatását,¹⁶ akkor sincs alapunk azt mondani, hogy specifikusan *ez a hit* képes a kívánt hatás kiváltására, hiszen ugyanazt a hatást számtalan más hit is kiválthatja, akkor Turgonyi miért mondja erre, hogy az oksági hatás elismerése mellett „nem fogadható el Holovicz ellenérve”? (103. o.) Ha egy elméletalkotó azzal áll elő, hogy egy probléma megoldására az általa prezentált *X* elmélet a leginkább alkalmas, akkor alapvető teendő annak kimutatása (érvelni kell a mellett), hogy *X* elmélet *Y* és *Z* (és esetleges további) elméletekhez képest jobb helyzetben van (kitüntetett). (Persze többféle szempontból lehet jobb vagy rosszabb helyzetben, s nem könnyű feladat e szempontok összegző értékelése.) Egy társadalmi intézkedés bevezetésének teoretikus indoklásaként elégtelen *pusztán* annyit kimutatni, hogy *elvileg* akár ez az intézkedés is (sokféle egyéb kevésbé kiszámítható tényező együtállása esetén) maga után vonhat (okozhat) kívánatosnak tekintett következményeket. Nem csupán arról van szó, hogy lehetne *néhány* alternatívát sorolni, hanem arról, hogy a világ eszmei kínálatából – a könyvben szereplő teológiai eszmeifuttatás mintájára, kihasználva az értelmezések adta lehetőségeket – számszámra gyárthatnánk jelölteket, amelyek elvileg a könyvben felállított négy kritériumnak megfelelő lehetnének. Semmi nem szól amellett, hogy épp ezt – a vallásra támaszkodó – módszert kellene előnyben részesíteni. (S talán még inkább indokolt az alternatívák végiggondolása, ha – mint a könyv is – konzekvenciákban gondolkodunk.) Azt gondolom, ez nem az én speciális ellenvetésem, hanem egy ilyen elméleti kifejtés *alapvető* követelménye, ami nem valamiféle későbbre hagyható jelentéktelen részletkérdés.¹⁷

Bár e természetjogállami koncepció gondolatmenete publikus kiindulásának tűnik, ám annak következtében, hogy szerzője a vallást először zárójelben készenlétben tartva, majd – igaz, eszköz-szerű (mondhatnánk, ráségitő célzatú) használatra való hivatkozással

– újra beveti, eltávolodik a laikus államberendezkedéstől, melyben elmosódottá válik, s egészen elhalványul az a határ vonal, ami egy klerikális társadalomtól megkülönbözteti. Egyik különbség az, hogy a vallás elvileg csak a cél–eszköz reláció eleme. Azonban ez mi módon lenne jelen a társadalomban? Nyilván alkalmatlan lenne a célra, ha bevallottan e szerint találnák. (Higgy az istenben és parancsolataiban! Nem mintha az egész igaz lenne, hanem mert ha elhiszed, akkor nagyobb valószínűséggel fogsz a társadalom hosszú távú fennmaradása érdekében tevékenykedni.) Ha viszont nem bevallottan így, hanem mintha igaz volna, akkor hol mutatkozna meg a társadalomban az a sajátossága, hogy a vallás nem „önjogán”, hanem mint a társadalom fennmaradásának elősegítője szerepel. Ez a jellegzetesség a koncepcióban sarkalatos jelentőségű, hiszen ez az eszközszerűség legitimálja a vallásnak egy laikus társadalomban való jelenlétét. Kérdés, hogy ki és hogyan bírna tudomással arról, hogy a vallás (és propagálása) csupán egy társadalom–mérnöki technika egyik eszköze? Esetleg csak az állam vezetői lennének ennek tudatában?¹⁸

A természetjogállami koncepcióban a vallás alkalmazása mellett egyetlen szempont szolgálhat: a társadalom fenntartásának vonatkozásában feltételezett hatékonyság. A vallás erényességet és társadalom-fenntartást eredményező hatását azonban nem sok minden támasztja alá. Ez csupán egyfajta – vallási oldalról gyakran hangoztatott – toposz. Sem történetileg nem mutatható ki, hogy vallásosak erényesebb emberek lettek volna (ellenpéldákat annál inkább sorolhatnánk), sem jelenkori kutatások nem támasztják ezt alá. E folyóiratban jelent meg egy magyarországi ez irányú vizsgálódás eredménye, mely szerint „alig van különbség a vallásos és nem vallásos válaszadók körében a normaszegésekről alkotott vélemények tekintetében. [...] A különböző vallási dogmákhoz fűződő viszonyoknak sem volt lényeges szerepe az emberek értékválasztásában.¹⁹ „A [keresztény] értékeket a vallásosak maguk is másodlagosnak tekintik a társadalom szekuláris értékeihez képest.”²⁰ A cikk megállapítása szerint a keresztény politikai propaganda bár nem hatástalan, de nem pontosan a tervezett hatásokat eredményezi. Hozzáteszem, a propaganda útján sulykolt vallás esetén az is kétséges, milyen arányban eredményezne őszinte – és a társadalom fennmaradása szempontjából előnyös viselkedésre készítő – meggyőződést, illetve csupán – a társadalmi konvenciókhoz igazodva, esetleges hátrányoktól tartva – magukat vallásosnak *mondó* embereket. Úgy vélem, egyrészt ebből a megfontolásból, valamint a pronatalista paternalizmus jegyében (meglehetősen elhamarkodott módon) veszélyesnek nyilvánított tendenciákkal szembeni állami kiállítás (mellék)hatásai miatt lehet szimpatizálni a társadalom fenntartásának a könyvben vázolt módszertől eltérő társadalom-technikai eljárással, amely inkább felvilágosításra, s nem indoktrinációra törekszik.²¹ (Nevezhetnénk ezt metodológiai preferenciának.) Ha Turgonyi úgy véli, hogy az érvelés – azaz hogy a következtelen emberek nem veszik észre, hogy ha a társadalom hosszú távú fennállását akarják, akkor akarniuk kell azt is, ami ennek a feltétele – egy helytálló gondolatmenet (s ebben a megfogalmazásban valóban az), akkor miért nem tűzi ki célul azt – és csak azt –, hogy a szerinte veszélyben lévő társadalmak ezt – és csak ezt – a gondolatmenetet minden lehetséges módon terjesszék, minden kommunikációs csatornán eljuttassák a címzettekhez, ráirányítva a figyelmet eme összefüggés végiggondolásának fontosságára. (Függőben hagyva – és további mérlegelésre bízva – azt a kérdést, hogy ezek a feltételek valóban azok-e, amiket ő felsorol.) Ha mindaz igaz (lenne), amit Turgonyi ez irányú fejtegetéseiben a társadalom fennmaradásának feltételeiként szerepeltet, akkor ennek tudatosításán kívül semmi szükség nincs (nem lenne) arra, hogy „a népesség jelentős részét képező hívők világnézetüknek köszönhetően többletmotivációt kap[ja]nak a normák követéséhez.” (95. o.) Hasonló megfontolásból minősíthető szükségtelennek az evidens, megkérdőjelezhetetlen, feltétlenül tisztelendő értékek érdekében történő érzelmi nevelés.

Ha valaki preferálja az emberiség hosszú távú fennmaradását, és valamiről igaz módon állíthatjuk, hogy az e preferencia érvényesülésének a feltétele, akkor ennek elfogadásához elégséges az intellektuális belátás. (Persze csak akkor, ha a feltételről igazolni is tudjuk, hogy valóban feltétel.)

A koncepció szerint a teljesen klerikális társadalommá alakulás ellen elvileg az nyújtana védelmet, hogy a vallásosságra dresszírozott társadalom tagjainak el kellene fogadniuk, hogy egy világnézetileg pluralista társadalomban élnek, melyben elkülönül a politika és a vallás.²² Azonban a koncepcióba beépített eme gyenge korlát csak igen halvány reménykedésre szolgáltat alapot. Rendben van, adható egy, a könyvben vázolt katolicizmus-értelmezés is. De nyilván nem lehet azt mondani, hogy ez lenne „a” helyes teológiai értelmezés, hanem ez csak egy a sok lehetséges interpretáció között.²³ Nem hiszem, hogy egy ilyen eljárással a gyakorlatra nézve is ki lehetne húzni a vallás méregfogát; azaz a laikus államberendezkedéssel ütköző aspektusait. Képzeljük el, hogy a javasolt módszer – nevelés és propaganda révén – néhány generáció alatt teljes sikerrel jár. Ha a társadalom túlnyomó többsége vallásos lenne, akkor mi tartaná működésben ezt a féket? Miért akarnák ezt fenntartani egy vallásra kondicionált társadalom tagjai?²⁴ A vallás ilyen használata többek közt azért sem fogadható el egy ateista számára, mert a legkisebb oka sincs azt feltételezni, hogy egy ilyen koncepció gyakorlatba átültetése rá nézve csupán annyi és olyan következményekkel járna, ami a társadalom fenntartásához feltétlenül szükséges. Az, hogy ez így történjen, logikailag lehetséges, de egyébiránt a lehető legvalószínűtlenebb.²⁵ A vallás túlterjeszkedésének a fenyegetése azért fokozott, mert a keresztyén tanítás nyilvánvalóan nem csupán annyit tartalmaz, ami a társadalom fenntartását elősegítheti, hanem sok – sőt túlnyomórészt – olyasmit is, amelyek ebből a szempontból – ahogy korábban írtam – ballasztnak tekinthetők. Azaz a doktrínát annak egy (apró) része miatt elfogadva egyúttal a többi részének ódiúmat is nyakunkba vesszük. Ahogy már sokan elmondták, a vallással (az igazságtartalom hiányán kívül) az is a baj, hogy az egész személyiséget uralni, létezésének szinte minden aspektusát, minden mozzanatát felügyelni, irányítani akarja. Jellemző példa lehet a keresztyén szexualitika, amelynek előírásaiból egyedül a szaporulat biztosításához szükséges tevékenység – utódvállalás és gondozás – járul hozzá a társadalom-fenntartás mint cél megvalósulásához. Mindaz, aminek ehhez nincs köze, a cél szempontjából irreleváns. Ha valaki a népszaporulat biztosításának érdekében mindezt megteszi, onnan kezdve semmilyen szexuális kicsapongás, promiszkuitás, akár perverznek számító paráználkodás ellen sem emelhető semmi kifogás. A népszaporulatot a társadalmi létforma érdekében biztosítani akaró normának a szexualitásra vonatkozó aspektusa valami ilyesmi lehetne: nemzz, szülj, gondoskodj az utód(ok)ról, s ha ezt megtetted, élj olyan szexuális életet, amelyet csak jólesik. Nyilvánvalóan a hagyományos (keresztyén alapú) szexualitika nem ezt parancsolja, hanem sok olyasmit is tilt, amelyek az individuális szabadságnak a társadalmi fennállása szempontjából is indokolatlan korlátozását jelentik. Persze Turgonyi könyvében – és más írásaiban is – prezentál olyan gondolatmeneteket, melyekkel igyekszik hihetővé tenni bizonyos összefüggéseket. Rövidség kedvéért csak a premisszát és a konklúziót idézve: „Ha megengedett volna a házasság előtti nemi élet, [...] [az] megint csak a népesség csökkenéséhez vezethetne.”²⁶ „Ha a szexuális gyönyör keresését öncéllá tesszük, [...] elszakítva az utódnemzéstől, [...] tömeges elterjedésük esetén népességfogyást eredményezhetnek.” A szukcesszív eseményláncolatokat tartalmazó gondolatmenetek köztes elemei közötti kapcsolatok nagyon lazák, s eme esetlegesség miatt olyanok ezek a többlépéses gondolatmenetek is, mint a társadalom pusztulására vonatkozó többi hasonló: önkényes feltételezéseket, bizonytalan összefüggéseket tartalmaznak. Esetleges korrelációkból vannak úgy megfogalmazva, mintha azok valamiféle törvényszerűség

megnyilvánulásai lennének. Sok példát lehetne hasonló módon kiemelni a keresztény tanítások területéről, amelyeknek semmilyen *igazolható* kapcsolata nincs a társadalom fennmaradásával.

Azért sem elfogadható a vallás mint normakövetés-segítő eszköz, mert túlságosan sok hátulütője van. Egy grammnyi jó egy mázsányi rossz kíséretében kapható. A vallás mint társadalmi placebo azért rossz választás, mert túl sok a mellékhatása. S ami a vallásból esetleg jó, az sem vallási jellegéből fakadón jó. Megítélésem szerint nem szorul további magyarázatra az, ha egy ateista nem motivált arra, hogy támogassa a vallást, és alávesse magát az ebből eredő következményeknek, csupán csak azért, mert a teista konzervatívok – biztos, ami biztos alapon, afféle rásegítésképpen – túlzottan be akarják biztosítani magukat. Mindezeknek, s az előző kritikámban írottaknak (valamint a feltehetően a szerző által is ismert egyéb, köztük kortárs ateista érveknek) a fényében nehezen érthető, hogy kritikára adott válaszcikkének vége ismét felteszi a (számomra már groteszknak ható) kérdést: „Miért ne fogadhatná el, miért ne helyezelhetné a társadalmilag pozitív szerepet játszó vallást az ateista? [...] akár a történelem teljes hátralevő részében” (105. o.). Mintha a vallás *csak* pozitív szerepet játszana. Mintha nem is lenne mit mérlegelni. Ahhoz képest, hogy a szerző milyen hiperszenzitivitással képes sok társadalmi jelenség állítólagos veszélyességét jelezni, e „szenzor” a vallás esetében semmire nem rezonál. Eufemizmus, hogy miközben – pragmatikus célok eszközeként – épp a vallásnak, ennek az (avított, pusztulófélben levő) abszurd eszmerendszernek az alkalmazását javasolja, az egyéni szabadság *kisebb-nagyobb* és *némi* korlátozásáról beszél. (100. o.)

A vallás alkalmazásának szükségességét alátámasztani hivatott a következő gondolat. „Ha a gyarapodás ... egy bizonyos szinten túl az evilági élet esetlegességének, lezáratlanságának, értelmetlenségének érzését kelti az átlagemberben, akkor így mintegy maga a természetünk kívánja meg, hogy bízhassunk a halál utáni folytatásban.”²⁷ Ez egy bizonyos szempontból tipikus érv, amikor a vallás szükségességét az hivatott alátámasztani, hogy a hiánya valamilyen gondot okoz. Fenti problémának nem csak az lehet az orvoslása, ha a szóban forgó – illuzórikus elképzelések bizonytalan voltából fakadó – rossz érzések megszüntetése céljából megerősítjük ezeket az illúziókat, hanem inkább az, hogy megpróbáljuk megelőzni az efféle illúziók kialakulását. Azt gondolom, a tudatos félrevezetéssel operáló nevelés – én inkább idomításnak nevezném – maga generálja a fenti példához hasonló problémákat, amire aztán ismételten lehet hivatkozni a vallás szükségessége (jelen esetben az annak részét képező túlvilághit) érdekében.²⁸ Azonban racionális nevelést alkalmazva a probléma sokkal kisebb valószínűséggel merül fel. Ha valaki nem találkozik babonás/misztikus nézetekkel, hanem nevel(őd)ése során – tudományos ismereteknek birtokába jutva – tudomást szerez az élet végességéről és esetlegességéről, akkor valószínűleg alapvetőnek fogja tekinteni, hogy az élet véletlenszerű és semmilyen önmagán túlmutató célja nincs, s így kisebb eséllyel merülhetnek fel benne képtelen igények. (És egyetérthet pl. Axel Kahn nézetével: „A halál nem más, mint az élet vége, pont. Ha meghalok, elrohadok és kész.”²⁹) S ha valakinek ez az (egyébként akár felszabadító belátásnak is tekinthető) gondolat mégis problémát okoz, akkor lehet próbálkozni felvilágosítással kisegíteni őt az élet objektív értelmességének téveszméjéből, s nem kell – konzervatív módon – az egész társadalmat hozzábitítani. (Amikor szerzője a könyv elején azt írja, hogy „megpróbálok a valósággal való kíméletlen szembenézés jegyében eljárni”³⁰, ez akár egy társadalmi program része is lehetne. Vallási javaslatnál sokkal racionálisabb lenne *ezt* a szembenézést a társadalom egészének vonatkozásában szorgalmazni, ami által jó eséllyel megelőzhető lenne az efféle illúziók kialakulása.)

Magának a könyv egészének zavaró sajátossága, hogy műfajilag – vagy mondhatnánk, hogy stílusát tekintve – nagyon heterogén. Az etikai rész szakfilozófiai jellegű, az utána következő részek már „lazább”, esszéisztikusabb stílusúak, azután teológia következik, majd az erre építkező érvelés már az apologetikához közelít. Itt már végképp nem érvényesül a kezdetben deklarált hozzáállás: „mindkét oldal álláspontjához is lehetőség szerint tárgyilagosan közelíteni”.³¹ A vallási elkötelezettség ezt szembeütően felülírja. Mint ellenvetéseimből is kitűnik, a könyv tartalmát filozófiaként kezeltem. Minderre a szerző azon megjegyzései szolgáltattak alapot, mely szerint elkötelezett a racionális gondolatmenetek, a logikus érvelés, a következetes gondolkodás iránt, s mellőzi a nem racionális eljárásokat (mint az intuícóra vagy evidenciára való hivatkozás). Könyvében egyetértően vagy vitakozva hivatkozik filozófusok megállapításaira (is). Mindezek alapján a könyv olvasójában az a benyomás alakulhat ki, hogy egy valódi (társadalom) filozófiai munkát tart a kezében. A fejezetekben előrehaladva egyre bizonytalanabbá válhat, hogy akkor most (szak)filozófiai okfejtéssel áll szemben, vagy csak az olvasót meggyőzni, buzdítani akaró irománnyal. Van benne ez is, az is. Csakhogy a különböző műfajokhoz/stílusokhoz sorolható kijelentések más-más kritériumok szerint értékelhetők. Nem elégséges az egyikhez az, ami elmegy a másikhoz. Nincs a könyvben egyértelműen elkülönítve, hogy mely szakasz hova is tartozik. Ezzel függ össze az, hogy korábban tévedtem: Turgonyi nem a vallási tézisek objektivitásának igazol(hat)atlansága miatt mond le azok elfogadtatásáról, hanem annak várható gyakorlati sikertelensége miatt. Megítélésem szerint azonban ez nem egyszerűen annak a következménye, hogy félreértettem a szöveget, hanem szerepet játszik benne az is, hogy nincs egyértelműen jelezve, mikor lép át a szöveg a teoretikum területéről a pragmatikára. Mi az, ami a szövegben még filozófiai tézis, és honnantól manipuláció, meggyőzés, propaganda.³² A könyv azok közé a filozófiák munkák közé tartozik, ahol e kettő nem különül el; a szerző a társadalomról és annak működéséről nem pusztán (egy lehetséges) elméletet (leírást) akar adni, hanem alakulását egy bizonyos – preferenciájának megfelelő – irányba szeretné terelni.³³

Mivel egyetérték minden erkölcsi norma objektív értékességének hiányával, így elfogadom, hogy gyakorlati szempontból végül is bármit és bárminek az ellenkezőjét is ki lehet kényszeríteni. Azonban ezzel egy meglehetősen semmitmondó megállapításhoz jutunk. Egy álláspontot kifejtő argumentatív filozófiai munkában (beleértve jog-, a társadalom- és politikafilozófiát is) standard eljárás, hogy az író érvelése során – előrelátó módon – az álláspontjával szembeni súlyosabb ellenérvekkel ütközteti a sajátját, mérlegeli a pro és kontra érvek súlyát, igyekezve kimutatni, hogy elmélete valamely (pl. episztemikus) szempontból jobb helyzetben van, mint riválisa(i). A *Természetjogállam* szerzője mondandójának kifejtésekor ritkán indul el ezen az úton. Kritikai írásom vége felé szereplő, ellenvetéseimet összegző megállapításaimra reagálva terjedelmi korlátokra hivatkozik, és arra, hogy könyve egy elméleti vázlat, amelyben nem térhet ki minden részletkérdésre és minden lehetséges ellenvetés megválaszolására. Természetesen egyetlen elméletalkotó sem láthat előre minden részletkérdésben minden lehetséges ellenérvet, ezért egy bizonyos ponton túl egy kritikusra hárul a feladat, hogy az előre nem látott/tárgyalt (rész)problémákra rámutasson. Azonban amikor én az övétől eltérő, a társadalom megóvásának alternatív – vallás nélküli – megoldások módozatai mérlegelésének hiányát nehezményezem, akkor nem csak a részletkérdések kidolgozatlanágáról beszélek, hanem a könyv gondolatmenete szempontjából alapvetőnek tekinthető – jövőbeli események alakulására vonatkozó – tézisek, összefüggések megalapozottságát vitatom; illetve a vallással kapcsolatos érvelések szembeütően elfogult kezelését kifogásolom. (Sőt, publikus érvelés keretei

között még a vallás „játékba hozásának” indokoltsága is kétséges.) Ami a vallási javaslat alkalmazása ellen szól, arról a szerző hallgat (és meghallani is alig hajlandó). A társadalmi jelenségek és tendenciák veszélyességének vonatkozásában is erősen valószínűtlen, hogy további precizírozással megalapozottabbá tehetőek lennének.³⁴ A terjedelemre és vázlatosságra hivatkozó válasz akkor lenne adekvát, ha a kritika hangvétele az lenne, hogy alapvonalaiiban ez az elméleti vázlat rendben van, csupán a részletkérdések precízebb kidolgozása hiányzik. Nem erről van szó. (Egyébként pedig, ha az ellenvetéseim túl részletezőek lennének, akkor hivatkozhatok arra, hogy maga a szerző is elméleti vázlatának a szemben álló irányzatokkal való megvitatását szorgalmazta; ennek jegyében a magam részéről ez úton igyekszem ehhez hozzájárulni.)

Ami a liberális–konzervatív elméleti párbeszéd (én vitának mondanám) lehetőségét illeti, e paternalisztikus vázlat legfeljebb olyan liberálisok számára teremthet egyfajta vitaalapot, akik egyben vallásosak is. E publikusnak deklarált koncepciót – egyes résztől eltekintve – szinte végig áthatja a konzervativizmus és a vallás iránti elfogultság, a vallás társadalomban betöltött szerepének a támogatása. Magam részéről elképzelni sem tudom, hogy egy ateista a leírtakat ehhez elégségesnek tekintve megfontolt vallástámogatóvá váljon. Már-már mesébe illő elképzelés, hogy teisták és ateisták nagy egyetértésben munkálkodnak egy vallásra trenírozott polgárokból álló társadalom fenntartása érdekében. Megelégedve a szerző azon megjegyzésével, hogy egy ateistának ilyen körülmények között sem kell feladnia ateizmusát. Azonban ha ily csekély „vigasz” elégséges, ezzel én is tudok szolgálni: a teista is minden további nélkül megmaradhat hite mellett még egy teljességgel szekuláris, a vallást teljes mértékben a magánszférába utaló (közéletből száműző) társadalmi berendezkedés esetében is.

Ahogy korábban is írtam, a vallást is besorolhatjuk a kockázatot hordozó társadalmi jelenségek közé, és hipotetikus következménnyel érvelhetünk: „Akár még a rettegett végső következmény vízióját is keltheti az a megfontolás, hogy az abszolút igazságokra igényt bejelenteni hajlamos kereszténység (és a hasonló attitűddel jellemezhető egyes vallások) olyan konfliktusokat robbanthatnak ki, amelyek – mivel a régebbi korokkal ellentétben ma már sokkal hatékonyabb harci arzenál áll az emberiség rendelkezésére – az emberi faj (vagy akár a bioszféra) egészének a pusztulását eredményezhetik.” Azt nem állítom tételesen, hogy a fentebbiek biztos megtörténnének. De azt igen, hogy a vallás veszélyességének mérlegelésekor – érvelési komponensként, az előző írásomban felsorolt számos idézet és megjegyzés mellett, amit most nem akarok ismételni – mindez nagyon megfontolandó.

S ha mindezeket mérlegre tesszük, álláspontom szerint tartható a következő megállapítás: nincs olyan védhető és koherens publikus érvmenet – bármilyen arányban is tartalmazzon fogalmi elemzést, deduktív és induktív logikai következtetéseket, empirikus vizsgálatok, megfigyelések eredményeit, ezekből levezetett téziseket és különböző módon súlyozott tényezők összhatására vonatkozó hipotéziseket, valószínűség-számítási módokat stb. –, amellyel ki lehetne mutatni, hogy a könyvben kifogásolt jelenségek, tendenciák hosszú távon a társadalmi létforma ellehetetlenüléséhez vezetnek; a veszélyesség tézisének fenntartása esetén pedig a vallás is következetesen felvehető a kockázatot hordozó társadalmi jelenségek listájára. S ha netán egy vitapartner kételyeit fejezné ki annak kapcsán, hogy a vallás tudatos, propagandisztikus erősítése és terjesztése valóban a társadalomra nézve veszélyes következményekkel fognak-e járni, s hogy ennek a következtetésnek nincs nagyobb valószínűsége, mint annak, hogy az események máshogyan alakulnak, akkor – a korábbi érvelésmóddhoz hűen, elismerve az események illetően alakulásának lehetőségét – ellene vethető, hogy erre nincs semmi

garancia; a valószínűség csekély mértékére hivatkozó kifogásra pedig azt lehet válaszolni, hogy annyira fontos a társadalom, hogy megóvása érdekében csekély valószínűséggel beálló következményeket is meg kell előznünk. Az ennek jegyében működő államnak célszerű lenne folyamatosan monitoroznia a társadalmat annak érdekében, hogy a vallás esetleges erősödése, társadalmi befolyásának növekedése esetén megtegyék a szükséges óvintézkedéseket. Ezzel megelőzhetőek lennének a katolicizmus (és a hasonló attitűddel jellemezhető egyéb vallások) társadalomra veszélyes potenciális kártételei.

Internális kritika érdekében írásom nagy részében felretettem antinatalizmus iránti preferenciámat, s csupán csekély mértékben, jelzésszerűen szerepeltettem írásom eleje táján egy bekezdésnyit; illetve az utolsó néhány ide tartozó mondat zárta a cikket, mintegy keretét adva az írásnak. Amikor a kényszer kapcsán azt írom, hogy „e természetjogi koncepció velük [antinatalistákkal] szemben erős követelményeket támaszt”, erre nézve részben igaz, hogy „ez a vád bármely társadalommal szemben felhozható, beleértve a liberális demokráciákat is.” (108. o.) Elsősorban nem az volt a kifogás, hogy egyáltalán követelményeket támaszt (és ennek betartásához kényszert alkalmaz), hanem ennek a mértéke. Nem ugyanannyira erős követelményeket támaszt egy kárelvre alapozott társadalom-berendezkedés, mint a természetjogállami.

Mint korábban is elismertem, a hasonló alapfelfogású olvasó számára a könyv felhívja a figyelmet némi kockázatra, s egyes következtelen (vagy csak erre eddig még nem gondoló) ember valóban szembesíthető azzal, hogy *ha* a társadalom hosszú távú fennmaradását óhajtja, *akkor* annak kielégítendő feltételei is vannak (még ha ehhez szerintem messze nem kell annyi minden, mint amit szerző ehhez szükségesnek tart). Még azzal is egyetértek, hogy bizonyos értelemben hasznos lenne e dilemma kapcsán egy efféle széles körű társadalmi tudatosítás. Jelenlegi posztmodernnek nevezett korunkban egy ezzel a kérdéssel eddig még nem foglalkozó állampolgár így azzal a dilemmával kerül szembe, hogy vagy egy kárelvre alapozott posztmodern társadalomban élve vállalja fel antinatalisztikus következmények esetleges (kevésbé valószínű) bekövetkezésének lehetőségét; vagy pedig egy olyanban szeretne élni, melyben a természetjogállam érdekében történő érzelmi nevelés során az embereket gyermekkoruktól kezdve „rá kell hangolni arra, hogy evidens legyen a számukra az emberi civilizáció önértéke és az ezzel kapcsolatos legalapvetőbb normák érvényessége”³⁵; amelyben a nevelés és az állami propaganda örökdió a szorgalom, a kitartás, a munkaszeretet és a fegyelem „erényeinek” kialakítása és folyamatos fenntartása felett, ennek érdekében bevetve a „isteni tekintéllyel való alátámasztás és a túlvilági szankciókról való tanítás” (95. o.) hiedelmeit mint erre alkalmas(nak vélt) eszközöket. Tehát egy olyan (fél)klerikális – igaz, teológiaiilag szelidebbre kozmetikázott – társadalomban (amelyben azonban e máz a gyakorlati alkalmazás során valószínűleg gyorsan elillanna), melyben a fokozott elővigyázatosság jelszavával a szabadságjogokat igencsak megnyirbálva aggatja rá a természetjogállam a társadalomra a vallásos konzervativizmus béklyóinak – ha nem is az egész, de jelentékeny – készletét. Úgyhogy ha a könyv szerzője komolyan azt gondolja, hogy a (nyugati) társadalmak fennmaradásához (egyes megfogalmazásaiban az emberiség túléléséhez) mindegy valóban szükség van, akkor egyet tudok érteni vele abban, hogy hasznos lenne minél szélesebb körben tudatosítani e gondolatmenetet. S ezzel együtt felkínálni a megfontolt, tudatos választás lehetőségét.³⁶ Noha jelenleg többségben vannak a pronatalisták, de a preferenciák – mint a cikk is említi – nem változhatatlanok, hanem képlékenyek. A fentebbi dilemmával való szembesülés akár az antinatalizmus vonzóbbá válását is eredményezheti.

JEGYZETEK

- 1 Holovicz Attila: *A Természetjogállamról*. Kritikai megjegyzések Turgyoni Zoltán könyve kapcsán. *Világosság*, 2022/6. 96-110. o.
- 2 Turgyoni Zoltán: Erkölcs Isten halála után. *Világosság*, 2022/8. 92-106. o. (Ebből a cikkből származó idézeteknek az oldalszámát a szövegben zárójelben közlöm.)
- 3 Némileg olyan a fenti kép, mintha „egy az egyhez” típusú kauzális viszonyról lenne szó. Mintha a hit valamiféle dolog lenne, ami bekerül az illető agyába/elméjébe, s azután változatlan – mondjuk 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 556
 557
 558
 559
 560
 561
 562
 563
 564
 565
 566
 567
 568
 569
 570
 571
 572
 573
 574
 575
 576
 577
 578
 579
 580
 581
 582
 583
 584
 585
 586
 587
 588
 589
 590
 591
 592
 593
 594
 595
 596
 597
 598
 599
 600
 601
 602
 603
 604
 605
 606
 607
 608
 609
 610
 611
 612
 613
 614
 615
 616
 617
 618
 619
 620
 621
 622
 623
 624
 625
 626
 627
 628
 629
 630
 631
 632
 633
 634
 635
 636
 637
 638
 639
 640
 641
 642
 643
 644
 645
 646
 647
 648
 649
 650
 651
 652
 653
 654
 655
 656
 657
 658
 659
 660
 661
 662
 663
 664
 665
 666
 667
 668
 669
 670
 671
 672
 673
 674
 675
 676
 677
 678
 679
 680
 681
 682
 683
 684
 685
 686
 687
 688
 689
 690
 691
 692
 693
 694
 695
 696
 697
 698
 699
 700
 701
 702
 703
 704
 705
 706
 707
 708
 709
 710
 711
 712
 713
 714
 715
 716
 717
 718
 719
 720
 721
 722
 723
 724
 725
 726
 727
 728
 729
 730
 731
 732
 733
 734
 735
 736
 737
 738
 739
 740
 741
 742
 743
 744
 745
 746
 747
 748
 749
 750
 751
 752
 753
 754
 755
 756
 757
 758
 759
 760
 761
 762
 763
 764
 765
 766
 767
 768
 769
 770
 771
 772
 773
 774
 775
 776
 777
 778
 779
 780
 781
 782
 783
 784
 785
 786
 787
 788
 789
 790
 791
 792
 793
 794
 795
 796
 797
 798
 799
 800
 801
 802
 803
 804
 805
 806
 807
 808
 809
 810
 811
 812
 813
 814
 815
 816
 817
 818
 819
 820
 821
 822
 823
 824
 825
 826
 827
 828
 829
 830
 831
 832
 833
 834
 835
 836
 837
 838
 839
 840
 841
 842
 843
 844
 845
 846
 847
 848
 849
 850
 851
 852
 853
 854
 855
 856
 857
 858
 859
 860
 861
 862
 863
 864
 865
 866
 867
 868
 869
 870
 871
 872
 873
 874
 875
 876
 877
 878
 879
 880
 881
 882
 883
 884
 885
 886
 887
 888
 889
 890
 891
 892
 893
 894
 895
 896
 897
 898
 899
 900
 901
 902
 903
 904
 905
 906
 907
 908
 909
 910
 911
 912
 913
 914
 915
 916
 917
 918
 919
 920
 921
 922
 923
 924
 925
 926
 927
 928
 929
 930
 931
 932
 933
 934
 935
 936
 937
 938
 939
 940
 941
 942
 943
 944
 945
 946
 947
 948
 949
 950
 951
 952
 953
 954
 955
 956
 957
 958
 959
 960
 961
 962
 963
 964
 965
 966
 967
 968
 969
 970
 971
 972
 973
 974
 975
 976
 977
 978
 979
 980
 981
 982
 983
 984
 985
 986
 987
 988
 989
 990
 991
 992
 993
 994
 995
 996
 997
 998
 999
 1000

- okoznak viselkedést, némelyikkel nem. De még ha elfogadjuk is ily oksági reláció lehetőségét, akkor sem kell elfogadnunk, hogy maga a válás *mint vallás* gyakorol oksági hatást; hanem csak annyit, hogy a kibogozhatatlan összfonódó hatasegyüttesek összetevőinek részét képezik azok is, amelyeket vallási jellegüként szoktunk értelmezni. (Hasonlóan az erkölshöz.)
- 17 Mint ahogy pl. utilitarista fejtegetésiben Mill hangsúlyozza azon kérdés mérlegelésének fontosságát, hogy egy intézkedés bevezetése vajon nagyobb boldogságot eredményez-e, mint alternatíváinak alkalmazása, vagy épp a szóban forgó terület szabályozatlanul hagyása.
- 18 Vagy arról lenne szó, hogy – mint az erkölcsi normák és a civilizáció önértéke esetében (*Természetjogállam*, 114. o.) – gyermekkorban ezt kell elhitetni, aztán valamikor felnőtt korukban megtudhatják, hogy ez hazugság volt? Turgonyi javaslata egy verziója az olyan eljárásoknak, mellyel a társadalom tagjait a kiskorúság állapotában lehet tartani. Mint amikor egy szülő nem azt mondja a kisgyerekeknek, hogy ne menjen ki a kapun, mert baleset érheti, hanem azért ne tegye, mert elviszi a mumus. Ugyanilyen funkciót tölthet be az „isteni tekintéllyel való alátámasztás és a túlvilági szankciókról való tanítás” (95. o.) Episztemológiailag tökéletesen egy szinten vannak: mindkettő dajkamese. Mindkettővel szembeszegezhető ugyanaz a metodológiai (nem erkölcsi) ellenvetés: mi szól amellett, hogy a célt csak szándékos félrevezetéssel lehet elérni?
- 19 Bognár Bulcsu: Vezérekultusz és szekularizált hitek. *Valóság*, 2022/9. 57. o.
- 20 Id. cikk 72. o.
- 21 Amelyben nem indokolt, hogy gyakorlati szinten közömbösnek nyilvánítsuk a vallási tézisek episztemikus státusát. „Amikor ezek igazolhatatlanságáról beszélek, akkor csak azt aényt írom le, hogy a mai társadalomban nem tekinthetem általánosan elfogadottnak a vallást...” (106. o.) Csakhogy a (vallási) tézisek igazolhatatlansága alapvetően nem ezt jelenti. A vallási tézisek nem lennének igazoltak akkor sem, ha a túlnyomó többség (vagy akár mindenki) elfogadná (mondjuk a navelés és propaganda hatására). Ez utóbbi esetben mindenki igazolatlan hitekkel rendelkezne. Természetesen ettől még – mivel erkölcsi normák ebben nem akadályoznak – lehet egy társadalomszervezés számára közömbös a társadalom működtetésének eszközeként szolgáló hitek/eszmék státusa. Valóban lehet a társadalmat manipulálni hamis hitek felhasználásával is, azonban ennek a módszernek a választása is izlésjellelű gyakorlati döntés, ami nem kitétetett más – pl. az elméleti megfontolásokat a gyakorlat szintjén (annak minden vonatkozásában) is relevánsnak tekintő – eljárásokkal szemben.
- 22 A könyv harmadik részét úgy kommentáltam, mint ami kimutatja azt, hogy a katolicizmus tanítása összefér a „társadalom fennmaradásának kívánatosságával”. Szerző szerint ennek nem ez volt a legfontosabb mondanivalója, hanem „arról szól, hogyan felel meg a katolicizmus annak a négy kritériumnak, [...] amelyek alkalmassá teszik arra, hogy a természetjogállam szövetsége legyen.” A fenti megfogalmazásom abban az értelemben nem teljes, hogy nem részletező, hanem összefoglaló. Valóban említés nélkül hagytam, hogy ez a rész bemutatja a katolicizmusnak egy olyan értelmezését, amely kompatibilis a módszertani ateizmussal. Azonban a szerzőnek ez a plusz teendője (a katolicizmusnak az átértelmezés révén történő, a természetjogállammal való kompatibilitás tétele) csak annak következménye volt, hogy a társadalom-fenntartás erősítésére olyan jelöltet választott, amelynek a standard értelmezése ellentmondásban van a természetjogállam elveivel. A másik két kritérium arra való, hogy a katolicizmus e célra való alkalmasságát biztosítsa, ezért szerintem – bár felületes, de – nem inadekvát az az összefoglaló jellegű megfogalmazásom, hogy a teológiai rész azzal a sajátosságával lép be a könyv gondolatmenetébe, hogy „a keresztény vallási tanításról sikerül kimutatni, hogy adható róluk olyan értelmezés, amely koherens az emberiség/társadalom fennállása kívánatosságának erkölcsi tézisével”. (Holovicz 104-105. o.)
- 23 Úgy gondolom, ez még akkor is így van, ha a szerző esetenként úgy fogalmaz, hogy „a helyesen értelmezett kereszténység...” (*Természetjogállam*. 9. o.)
- 24 Pláne egy ilyen társadalom vezetői, akiket valószínűleg kevésbé akadályozna az (állam)vallás egyeduralkodásának útjában álló harmatgyenge teológiai korlátozás. A többség teljes egyetértésével. S miért is ne értenének egyet? Semmi nem motíválná őket arra, hogy a katolicizmusnak egy, a természetjogállam számára átdolgozott nem-standard interpretációját tartsák érvényben. Sőt, kétséges, hogy egyáltalán érvényre jutna-e. A katolicizmus Turgonyi által javasolt propagálásának jegyében vajon milyen úton-módon lehetne biztosítani azt, hogy a könyvben adott értelmezést tegyék magukévá egyrészt a hagyományosabb (a kereszténység *kizárólagos* igazságát valló) hívők és a terjesztést végzők (teológusok, hittantanárok, egyéb propagátorok)? Esetleg a hittantanárok egy hírlevélben vagy munkaköri leírásuk módosításaként kapnák meg csatoltnak a *Természetjogállam* egy példányát? Vajon hány százalékuk (vagy inkább ezrelékük) lenne az, aki magáévá tenné a benne foglaltakat, s a továbbiakban következetesen ehhez is tartaná magát? Csak tündérmesebe illő gyermeki naivitással le-

- hetne abban reménykedni, hogy a vallási propaganda-tevékenység résztvevői (köztük egyházi vezetők és politikusok) a társadalom túlnyomó többségének támogatását bírva önként ilyen önkorlátozást fognak tanúsítani. S ha maradna is néhány állampolgár, akiből nem sikerülne kiirtani a kritikai gondolkodás és a vallással szembeni szkepszis képességét, nagyon kevés esélyük lenne arra, hogy útját állják a (teljes) klerikalizálódásnak. Egy lehetőségük maradna: a *Természetjogállam* egy példányát lobogtatva reklamálhatnának, hogy nem erről volt szó.
- 25 Egy lehetséges ellenvetést megelőzendő, megjegyzem, hogy bár teljes bizonyossággal ezt sem lehet kiszámítani, de ez a feltételezés messze nem olyan elrugaszkodott (nem *any-nyira* közvetett és időben távoli), mint azok, melyekkel kapcsolatban Turgonyi a társadalom pusztulására következtet.
- 26 Turgonyi Zoltán: Tabuk nélkül arról, hogy meglehetünk-e tabuk nélkül. In. Balásházy Imre, Major Gyöngyi, Farkas Péter (szerk.): Boldogabb családokért és ifjúságért. I. kötet. L'Harmattan, Budapest, 2018.
- 27 Turgonyi Zoltán: *Természetjogállam*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2021. 212. o.
- 28 Annyiban hasonlít ez a helyzet a történeti példákra, hogy egy (korábbi) társadalom azon esetleges ténye miatt, hogy történetesen vallásos, a vallás szükségesnek tűnik a fennmaradásához.
- 29 Albert Jacquard–Axel Kahn: *A jövő nincs megírva*. Budapest, Jósözveg kiadó, 2003. 41. o.
- 30 Turgonyi Zoltán: *Természetjogállam*. Kairosz Kiadó, Budapest. 2021. 11. o.
- 31 Uo.
- 32 Nem teljesen világos, hogy vajon csak fogalmazás-könnyítő eljárás-e, avagy preferenciája gyakorlati érdekérvényesítése céljából művelt retorikai eljárás, hogy a pronatalista többségre hivatkozva szerző a könyvének egy pontján áttér a többes szám első személyre, s továbbiakban már mindenütt a *mi* választott értékünkről, a *mi* szubjektív preferenciáinkról beszél.
- 33 Hasonló ellenvetés tehető a könyvben is említett Rorty (kései) filozófiájával szemben is.
- 34 Bár a priori módon nem zárhatom ki a lehetőséget, de erős kétségeim vannak azzal kapcsolatban, hogy esetleg valamely valószínűség-elmélet (valamely verziója) segítségével megalapozottabbá tehetőek lennének a szóban forgó előrejelzések.
- 35 *Természetjogállam*, 114. o.
- 36 Ami nem utolsósorban azért is kívánatos lenne, mert – s ezért is kifogásoltam az ide tartozó megfontolások ismertetésének teljes mellőzését –, az antinatalistáknak *vannak* érveik, s nem pusztán deklarálják szubjektív elkötelezettségüket. A pronatalizmus minden további nélkül minősíthető *hóbortos* preferenciának. Azért hóbortos, mert a preferencia tartalma – pl. a szerző egyik megfogalmazása szerint az emberiségnek a történelem teljes hátralevő részében való fennmaradása – olyasmire vonatkozik, ami magát az ezt preferálót nem is érinti, rá már nem lehet kihatással.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. Csatári Bence PhD, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának tudományos főmunkatársa, Budapest
Falusi Márton író, költő, kultúrakutató, a Magyar Művészet főszerkesztője, Budapest
Farkas Attila PhD, Dr. habil, filozófus, egyetemi docens, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Budapest

Holovicz Attila filozófia PhD, Miskolc
Paár Ádám történész (PhD), politológus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest
Szegedi László régész, Rimaszombat
Dr. Tamba Renátó író, költő, neveléstörténész, Ózd

Amerikai-magyar filmtörténet

A metodista farmer Wilcox házaspár nem sejtette, milyen hosszú távú következményekkel jár a puritán kolóniaként elképzelt falucska, Hollywood megalapítása. Wilcoxék morális okból költöztek el a „fertő” Los Angelesből, és remélték, hogy az új kor vívmányai nem teszik be a lábukat az édeni Hollywoodba. Nem így lett! 1908-ban a *Monte Cristo gróffa* forgatásakor a New York-i filmesek fölfedezték Hollywoodot. Nem telt bele negyven év, és Hollywood uralta az álmokat. Mint annyi mindenben, a globalizáció folyamata e tekintetben is jelzett visszarendeződést: idővel más földrészek, régiók filmipara felnőtt Hollywood mellé, sőt mára Nigéria leütötte a koronát az indiai Bollywoodról az évente elkészült filmek mennyiségét (és nem színvonalát!) tekintve. A globalizáció más irányban is hatott: a francia film megerősödése az 1990-es években, a skandináv és lengyel filmes drámák 2000-es évekbeli reneszánsza együttesen jelezték, hogy az 1950-es években magát amerikai szex- és krimidömping nyomása alatt érző európai filmipar egyenrangú versenytársa a tengerentúli álomgyárnak.

Ám az 1940-es években még mind a nyugat-európai filmesek, mind a Szovjetunió filmiparának irányítói és propagandistái rettegetek az amerikai filmtől: előbbiek részben nemzeti, részben üzleti, utóbbiak ideológiai okból. Takács Róbert, a Politikatörténeti Intézet munkatársa, a *Múltunk* folyóirat szerkesztője 2022-ben megjelent könyvében kiváló stílusban, évtizedre, majdnem évekre lebontva adatolja az amerikai film „hosszú menetelését” a II. világháború utáni Magyarországon. E menetelés stációi: az elutasítás, a lassú elfogadás, majd a totális áttörés, végül pedig az 1980-as években az elsöprő fölény.

A cím kevesebbet ígér, mint amit a könyv tartalmaz, és amit a borító ígér (amelyen egyébként az amerikai filmtörténet egyik konzervatív, hírhedten antikommunista ikonja, John Wayne ékeskedik, méghozzá – finom iróniaként – félig rózsaszínben). Hiszen nemcsak Hollywood és Magyarország (v)iszonyáról olvashatunk, hanem egyebek mellett az 1945-48-as koalíciós időszak pártjainak eltérő viszonyulásáról az amerikai filmhez. Az eltérő attitűdök mögött az Egyesült Államokhoz fűződő eltérő politikai-ideológiai érzelmek álltak. A Hollywood-hoz való viszony lakmuspapírja volt az amerikai politika meg- és elítélésének, habár nem egyszerűsíthetjük le a kapcsolatenszert a baloldali-jobboldali törésvonalra. Hiszen Hollywood elítélésében katolikus értelmiségiek a kommunistákkal és parasztpártiakkal kerültek egy oldalra. A Nemzeti Parasztpárt politikusai utasították el a legélesebben az amerikai filmes kultúrát. Ami valójában az amerikai filmnek, és nem általában a filmnek szólt. Hiszen a Parasztpárt több neves személyisége (Kovács Imre, Veres Péter) dicsérően szólt korábban a mozirol, a művészet eme ágában sejtve a demokratizálási erőt. A baloldal támaszkodhatott bizonyos eszmei előzményekre, hiszen a két háború között megfogalmazódott Hollywood bírálata, elsősorban konzervatív és kormánypárti részről (24-25.) Sajnos Takács nem hangsúlyozza eléggé a kultúrkritikai attitűd vonatkozásában a Horthy-korszak és a szocialista rendszer közös metszetét. Az eszmetörténeti mondanivaló elsikkad a könyvben az adatok, dátumok tengerében.

A vasfüggöny lassú leereszkedése magával hozta azt, hogy az amerikai filmek kikerültek a magyarországi mozikból. Ezekben az években (és sokáig még utána is) csak elítélően illetett szólni az amerikai filmről a szovjet és rákosista magyar sajtóban. A filmes

együttműködések a két világrendszer között „befagytak”, amit a szovjet blokk államainak az 1949-es Cannes-i Filmfesztivál elleni bojkottja jelzett. (49.) Mint annyi mindenben, Sztálin halála jelzett lassú változást. A magyar kritikusok kezdték fölfedezni Hollywood emberibb arcát. Az 1956-os forradalom után a szovjet filmek – érthetően – elvesztették presztízsüket, és a Kádár-kormány óvatosságából kivonta őket a mozikból. Hogy a nyugati filmek milyen mértékben nyertek teret, azt jelzi, hogy egy 1956. november 29-i moziműsor 169 filmjéből 107 volt nyugati, azaz a filmkínálat 63 százaléka. (66.) 1958-ig kellett várni arra, hogy az első három film megérkezzen Hollywoodból. (72.)

Az enyhülés éveiben a magyar kultúrpolitika egyre megengedőbb lett az amerikai filmekkel szemben, bár ez nem vonatkozott minden műfajra. A magyar kritikusok például nehezen nyelték le a western műfaját (113-117.) A „legamerikaibb” műfajjal szembeni szigorúság oka alighanem inkább az irodalmi előzményeknek szólt. A Horthy-korszakban a western virágzott, elsősorban ifjúsági regényként, vagy ponyvaként. A szocialista kultúrpolitika nem nagyon akart különbséget tenni a Karl May- és Friedrich Gerstäcker-féle, az Andy Adams- és Zane Grey-féle western között.

A rendszer elutasította a melodramákat is, mint a „kispolgári giccs” kielégítésére szolgáló termékeket. Takács azzal magyarítja a melodramák nagyobb elutasíthatóságát, mint az akciófilmekét, hogy az előbbieket által sugallt „kispolgári giccsnek” voltak előzményei (pl. operett-melódiák), míg az akciófilmnek nem. Dehogynem! A szocialista kalandfilmek, mint a Tanácsköztársaság 50. évfordulójára készült *Bors* sorozat vagy a szocialista krimik megfeleltethetőek az akciófilmnek. Más kérdés, hogy eszmei tekintetben az akciófilmeknek volt egy olyan eszmei és társadalmi háttere az Egyesült Államokban, amely hiányzott Magyarországon: a vadon meghódítása, és ezzel összefüggő függetlenség-vágy. Továbbá az amerikai akciófilmekben gyakori, hogy a rendőr/kommandós főhősnek egy darabig harcolnia kell a saját kormányával, annak erőszak-szervezeteivel. A kisemberi heroizmus a saját kormánnyal szemben nem fért bele a Kádár-rendszer hivatalos szemléletébe, tekintettel Kádárék félelmére egy újabb 1956-tól. Érthető tehát, ha a magyar kultúrpolitika igyekezett redukálni az akciófilm lényegét a látványfilmre, ezzel nagy károkat okozva a filmtörténetnek.

Az 1980-as években aztán a vasfüggöny végleg fölhúzódott, legalábbis a film terén. 1987 volt az első olyan év, amikor több amerikai filmet mutattak be a magyar mozikban, mint szovjetet. 34 amerikai film jutott 30 szovjet alkotásra. (216.)

A monográfia gazdagon él statisztikákkal, bemutatva a filmek hazai sorsát. Azonban mégis lehet hiányérzetünk. Takács keveset ír a másik oldalról: hogyan vélekedtek az amerikaiak a filmátvételi rendszerrel, és általában a szocialista Magyarország filmes politikájáról. Nincs mélyen összekötve a filmpolitika és a Kádár-korszak eszmei útkeresése. Érdeemes lett volna foglalkozni azzal, miként vélekedett az ellenzék az amerikai filmről. Az ellenzék vajon a szabadság fuvalatát érezte bele az amerikai film térhódításába, vagy osztotta a Kádár-korszak és a háború előtti időszak árnyalatlan krimi-, horror- és szex-film-ellenességét. Ami utóbbi logikus lehetne: hiszen az amerikai film – sajátos módon – betöltötte az 1970-es évek második felétől a rendszer levezető szelepeinek funkcióját. Azért is fontos lett volna e kérdés tisztázása, mert mai napig él az egynemű hatalom és egynemű ellenzék mítosza. Mindenesetre Takács monográfiája jó alap. Későbbi tanulmányoknak kell válaszolniuk a Kádár-rendszer filmes politikának mélyebb eszmei összefüggéseire.

(Takács Róbert: Hollywood a vasfüggönyön túl. Bp., 2022, Napvilág Kiadó)

Kimberley Nicholas

Hogyan szabadíthatjuk meg városainkat az autóktól? – 12 módszer egy új kutatás szerint rangsorolva

Kérdés: Mi a közös az alábbi statisztikákban?

- A környezetszennyezés második legnagyobb (és egyre növekvő) forrása Európában
- A gyermek halálának első számú okozója az Egyesült Államokban és Európában egyaránt
- A stresszkeltő zajszennyezés és életet megrövidítő légszennyezés alapvető oka az európai városokban
- A gazdag és szegény városlakók közti, egyre szélesedő szakadék mélyítője

Válasz: az utcáinkon található járművek, legfőképpen a nem is annyira szerény küllemű személygépkocsi.

Az elektromos autókra való (lassú) átállás ellenére a fogyasztói tendenciák miatt még nagyobb pazarlás és egyenlőtlenség van kialakulóban az autózás terén. Egy közelmúltbeli elemzés szerint az elektromos autók megspórolt károsanyag-kibocsátás nemigen tudja ellensúlyozni a megszorodott benzinfaló sportterepjárókat (SUV-okat). Világszerte csak a sportterepjárók több szén-dioxidot bocsátanak ki, mint Kanada vagy Németország, és nagyobb mértékben növelik a környezetszennyezést, mint a nehézipar.

Míg az autók szükségesek néha ahhoz, hogy eljussunk valahová, vagy, hogy ne érezzük magunkat kirekesztve a társadalomból – nem beszélve a fogyatékkal élőkéről – az autóközpontú nagyvárosokban nem kevés hátrányt szenvednek el a már eleve peremre szorult emberek. Az Egyesült Királyságban a nők, fiatalok és idősek, a kisebbségi közösségekben élők és a fogyatékkal élők nagy része él a legalacsonyabb

jövedelmű háztartásokban, amelyeknek a 40 százalékában nincs autó. Ezzel szemben a legmagasabb jövedelmű háztartások közel 90 százaléka legalább egy autóval rendelkezik.

Így tehát egy kisebb csoport vezetési szokásai magas költségeket rónak a társadalomra, és ez különösen igaz a nagyvárosokban. Koppenhágában például kiszámították, hogy míg minden egyes kerékpárral megtett kilométer 0,64 euró (260 forint) összegű hasznot hoz a társadalomnak, addig minden egyes autóval megtett kilométer -0,71 euró (-283 forint) nettó veszteséget okoz, ha figyelembe vesszük az egyéni jólétre (fizikai és mentális egészség, balesetek, közlekedés) és a környezetre (éghajlat, levegő- és zajszennyezés) gyakorolt hatásokat. Tehát minden egyes megtett kilométer, ahol autóról biciklire váltanak, 1,35 euró (539 forint) társadalmi hasznot hoz – amelyből az elemzés szerint csak néhány cent megtakarítást jelentene, ha a fosszilis üzemanyaggal működő autóról elektromos meghajtására állnának át.

Csökkenő autóhasználat a nagyvárosokban

Fél évszázaddal ezelőtt még az autók uralták a dán fővárost. Alulról szerveződő, a politikát és az utcákat megváltoztató kampányok nyomán, ideértve az autóparkolók biztonságos, elválasztott biciklisávokkal helyettesítését, Koppenhága a biciklik 1970-ben mért 10 százalékos arányát mára 35 százalékra növelte az összes utazáson belül. 2016-ban először fordult elő, hogy abban az évben több bicikli közlekedett a városban, mint autó.

Míg azonban sok más, autózást korlátozó kezdeményezés történt világszerte, a városi tisztviselők, tervezők és polgárok még mindig nem rendelkeznek egyértelmű, bizonyítékokon alapuló megoldással a városi autózás csökkentésére. Legújabb kutatásunk, amelyet Paula Kuss végzett a Lund Egyetem Fenntarthatósági tanulmányok központjában, és amely *Case Studies on Transport Policy (Közlekedéspolitikai esettanulmányok)* című szakfolyóiratban

jelent meg, ezt a problémát igyekszik orvosolni azáltal, hogy számszerűsíti a nagyvárosi autóhasználatot csökkenteni célzó különböző kezdeményezések hatékonyságát.

Tanulmányunk a 12 leghatékonyabb módszert rangsorolja, amelyeket az európai nagyvárosok vezettek be az utóbbi évtizedekben olyan valós környezetben keletkezett adatokra (RWD) alapozva, amelyek a biciklizés és a gyalogszerrel történő munkába járás „jutalmazó” projektjeitől az ingyenes parkolás „büntető jellegű” eltörléséig terjedő innovációkról szólnak. A rangsorolás nemcsak az autóhasználat mérhető csökkenése terén elért sikereket tükrözi, hanem lakosainak jobb életminősége és fenntartható mobilitása vonatkozásában elérteteket is.

Összesen közel 800, szakértők által felülvizsgált – 2010 óta közzétett – jelentést és esettanulmányt néztünk át Európa-szerte, azok után kutatva, amelyek számszerűen rámutattak, hogy hol és hogyan sikerült a városoknak ténylegesen csökkenteni az autóhasználatot. Értékeléseink szerint a leghatékonyabb intézkedések a nagyvárosi autózást akár 12-33 százalék közötti mértékben csökkentő dugódíj, valamint az autómentes utcák és az elkülönített kerékpársávok létrehozása, amely a vizsgálatok alapján akár 20 százalékkal mérsékelheti a városközpontokban az autóhasználatot.

Az autóhasználat miatti egyenlőtlenség

Az autók eredendően nem hatékonyan, továbbá igazságtalan módon használják ki a földterületet és az erőforrásokat. Leparkolt állapotban töltik idejük átlagosan 96 százalékát, és értékes városi területet foglalnak el, amelyet hasznosabb célokra, például lakások és közparkok létesítésére lehetne felhasználni. Berlinben az autósok átlagosan 3,5-szer annyi közterületet foglalnak el, elsősorban az utcai parkolás miatt, mint azok, akik nem használnak autót.

Túlnyomórészt a gazdagabb emberek ülnek legtöbbit a volán mögött: Európában a jövedelem szerinti felső egy százalék közel négyszer annyit autózik, mint a közepes jövedelmű autósok, és az előbbi csoport tagjai egyéni ökológiai lábnyomuk nagyjából 21 százalékáért felelősek. A legtöbb károsanyagot kibocsátók

számára a vezetésből származó klímakárosítás csak másodlagos a repüléshez képest (amely átlagosan kétszer annyi kibocsátásért felelős).

Az autó, mint közlekedési eszköz előtérbe helyezése kedvez a városzétfolyásnak is. A nagyvárosokban rendszerint nagyobb házak találhatóak, amelyeket általában magasabb szintű fogyasztás és energiafelhasználás jellemez. Az észak-amerikai városkörnyéki háztartások szinte mind nagyobb ökológiai lábnyommal rendelkeznek, mint a városiak: egy torontói tanulmány szerint a városkörnyékiek szén-dioxid-kibocsátása kétszer magasabb.

Az is egyértelmű, hogy a közúti közlekedés olyan szintre duzzad, hogy betöltse a megépült utakat – mégis a közlekedés-tervezés rendszerint figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy ez a „gerjesztett igény” eltúlozza a további utak építésének előnyeit és alábecsüli a költségeit.

Az elektromos járművekre szükség van, de nem szabad egyfajta csodaszerként tekinteni rájuk. Mivel az autók még sokáig ott lesznek az utakon, nagyon lassú az átállás az elektromos járművekre. Elterjedésük eredményeként egyes tanulmányok szerint viszonylag csekély mértékű csökkenés várható a károsanyag-kibocsátásban az elkövetkező évtized során. S még ha semmilyen káros anyag nem is hagyja el az elektromos autók kipufogócsövét, a fékek és autógumik kopása szintén mérgező port és mikroműanyag-szennyezést engednek a levegőbe. Bármilyen meghajtású is legyen egy autó, az erőforrások és a tér hatékony kihasználásának fog-e számítani valaha, ha ennek az energiának a 95 százalékát magának a jármű súlyának a mozgatására fordítjuk, a benne ülők és az áru helyett?

Covid-19: elszalasztott lehetőség?

Tanulmányunk a világjárvány kihirdetése előtt bevezetett innovációkat és kísérleteket értékeli a nagyvárosi mobilitás terén. A Covid-19-re adott válaszként drámai módon megváltoztak az utazási szokások (legalábbis kezdetben). Miután azonban 2020 tavaszán nagymértékben csökkent az autózás, az úthasználat és az ehhez kapcsolódó környezetszennyezés mértéke újra a járvány előtti szintre ugrott vissza.

Svédországban például, míg a tömegközlekedés igénybevétele körülbelül 42 százalékkal csökkent a pandémia első évében, az autóhasználat csak 7 százalékkal esett vissza ugyanabban az időszakban, ami összességében az utóbbi arányának emelkedéséhez vezetett.

Míg az olyan meggyökeresedett szokások, mint az autós ingázás lassan módosulnak, nehezű kiváló alkalmat kínálhatnak mobilitási magatartásunk megváltoztatására – részben azért, mert az új szokás kialakítására rákényszerült emberek felfedezhetik, hogy annak nem várt előnyei is vannak. Az ilyen magatartás tartóssá válásához mindenesetre arra is szükség van, hogy a városok fizikai infrastruktúrája megváltozzon. Miközben elképesztő módon 11-48 százalékkal növelték a kerékpározás arányát azok az európai városok, amelyek ideiglenes bicikliutakat hoztak létre a pandémia alatt, jelenleg sajnos az autóközpontú városokhoz való visszatérésnek vagyunk a tanúi, amikor ismét újabb autósávok és parkolók foglalják el a biciklisávokat és a gyalogosok számára fenntartott helyet.

Általánosságban elmondható, hogy nagyrészt elszalasztottuk annak lehetőségét, hogy a világvárvány utáni helyreállítást célzó intézkedéseket összehangoljuk az éghajlat-politikai céltérvekkel. A világvárvány elleni intézkedésekre fordított kormányzati kiadások kevesebb, mint 20 százalékról mondható el világszerte, hogy valószínűleg az üvegházhatású gázok kibocsátását is csökkentette.

A nagyvárosi autózás jövőjét meghatározó másik kulcsfontosságú kérdés, hogy milyen arányban ültek vissza a volán mögé a munkavállalók. A szükségtelen utazásokat csökkentő átgondolt közlekedéspolitikai, és azok a lehetőségek, amelyek távoli résztvevők számára teljes körű részvételt kínálnak értekezleteken és konferenciákon, akár 94 százalékkal is lefaraghatják a károsanyag-kibocsátást – és ráadásul időt takarítunk meg. Azok, akik hetente három vagy több napot vannak távmunkában, összességében kevesebbet utaznak, mint más munkatársaik. A messziről ingázók azonban gyorsan törlik ezt a [CO₂-]kibocsátás-megtakarítást, ezért még mindig az a legjobb lehetőség, ha közel lakunk munkahelyünkhöz.

Nincs mindenre ráhúzható jó megoldás

A kutatás egyértelműen kimondja: az egészségügyi eredmények javítása, a klímapolitikai célok elérése és élhetőbb városok létrehozása érdekében elsőrendű feladatnak kellene lennie az autóhasználat csökkentésének. Mégis az Amerikai Egyesült Államokban és Európában sok kormány továbbra is nagy összegekkel támogatja az autózást olyan ösztönzők kombinációjával, mint a fosszilis tüzelőanyag-termelés támogatása, az autóval történő ingázás adókedvezményei, illetve a céges autóknak nyújtott ösztönzők, amelyek az autózást helyezik előtérbe minden más közlekedési eszközzel szemben. Alapvetően az ilyen intézkedések a szennyezést okozóknak fizetnek, miközben a társadalmi költségeket a tágabb közösségre hárítják.

A nagyvárosi vezetők rendelkezésére álló politikai eszközök palettája sokkal szélesebb, mint azt egyesek gondolnák – a díjak és támogatások gazdasági eszközeitől egészen a magatartást befolyásolóig, mint például visszajelzés nyújtása az egyéni utazási döntések összehasonlításáról korcsoportokon belül. Tanulmányunk szerint az autózást sikeresen csökkentő nagyvárosi innovációk több mint 75 százaléka helyi önkormányzatok vezetése alatt valósult meg – mindenekelőtt azok, amelyek a leghatékonyabbnak bizonyultak, mint például a dugódíjak, a parkolás és a forgalomszabályozás, valamint a korlátozott forgalmú övezetek.

Tanulmányunk fontos felismerése azonban az, hogy szűk hatókörű intézkedések nem bizonyulnak hatékonyak – nincs mindenre ráhúzható jó megoldás. A legsikeresebb nagyvárosok jellemző módon néhány különböző intézkedést kombinálnak, köztük a fenntarthatóbb utazási lehetőségeket ösztönző „jutalmazó”, illetve az autózás és parkolás korlátozását célzó „büntető” jellegű eszközöket.

1. Dugódíj

A kutatásaink szerinti leghatékonyabb intézkedés az autósokat arra készíti, hogy fizessenek a városközpontba történő belépéskor, az ebből származó bevételeket pedig a fenntartható közlekedés alternatív eszközeire fordítják. A stratégia korai úttörőjének számító London

hatalmas mértékben, 33 százalékkal csökkentette a városközpont forgalmát, mióta a város első megválasztott polgármestere, Ken Livingstone 2003 februárjában bevezette a díjat. A rögzített áru díj (bizonyos csoportok és járművek esetében mentességekkel) már többször emelkedett az idők folyamán a kezdeti napi 5 fontról 2020 júniusa óta 15 fontra. Fontos megjegyezni, hogy a bevételek 80 százalékát a tömegközlekedési beruházásokra szánják.

Más európai városok követték a példát, és hasonló tervezeteket vezettek be népszavazás után Milánóban, Stockholmban és Gothenburgban – a svéd városok napok és napszak szerint eltérő díj-szabást alkalmaztak. Annak ellenére azonban, hogy a dugódíjaktól egyértelműen jelentős mértékben és fenntartható módon csökkent az autózás és a forgalom, ezek önmagukban nem képesek teljesen megszüntetni a torlódás problémáját, amely állandósul, amíg fennmaradnak az autóhasználatnak kedvező ösztönzők és infrastruktúrák.

2. Parkolás és forgalomszabályozás

Számos európai városban nagyon sikeresnek bizonyultak azok a rendelkezések, amelyek felszámolják a parkolókat és megváltoztatták a közlekedési útvonalakat – sok esetben a korábban autóknak fenntartott területet autómentes utcákkal, bicikliutakkal és sétányokkal helyettesítették. Például, amikor Oslóban a parkolókat gyalogosközlekedésre alkalmas autómentes utcák és kerékpár-utak váltották fel, ez 19 százalékkal csökkentette az autóhasználatot a norvég fővárosban.

3. Korlátozott forgalmú övezetek

Róma, amelyet hagyományosan Európa egyik legzsúfoltabb városaként tartanak számon, az egyensúlyt tömegközlekedés irányába billentte azáltal, hogy bizonyos időszakokban csak a lakosok, illetve egy éves díjat fizetők számára engedélyezte az autózást a belvárosban. Ez az intézkedés 20 százalékot faragott le az olasz főváros autóforgalmából a tiltott órákban, sőt 10 százalékot azokban az órákban, amikor valamennyi autó korlátozás nélkül hajthatott be a városközpontba. A szabálysértési bírságok Róma tömegközlekedési rendszerének finanszírozását szolgálják.

4. Mobilitási szolgáltatások ingázók számára

A leghatékonyabb, kizárólag jutalmazásra építő intézkedés vizsgálódásaink szerint egy ingázók számára mobilitási szolgáltatásokat nyújtó kampány a hollandiai Utrecht városában. A helyi kormány és magáncégek közösen dolgoztak azon, hogy ingyenes, tömegközlekedésben használható bérleteket biztosítsanak a munkavállalók részére ingajáratban közlekedő magánbuszokkal együtt a buszmegállóknak a munkahelyekkel való összekötésére. Ez a marketing és kommunikációs tervvel támogatott program 37 százalékos csökkenést tudott elérni a városközpontba autóval ingázók arányában.

5. Fizetős munkahelyi parkolás

Egy másik hatékony módszer az autóval ingázók számának csökkentésére, ha fizetőssé tesszük a munkahelyi parkolást. Például, Rotterdam kikötőváros hatalmas orvosi központja 20-25 százalékot tudott lefaragni a munkavállalók ingázásából egy olyan tervezet segítségével, amelyben az alkalmazottaknak fizetniük kellett az irodájuk melletti parkolásért, miközben annak lehetőségét is felajánlották számukra, hogy „késpénzre válthatják” parkolóhelyeiket és tömegközlekedést használhatnak helyette. Ez a tervezet közel háromszor hatékonyabbnak bizonyult annál az átfogóbb programnál az egyesült királyságbeli Nottingham városában, amely fizetős munkahelyi parkolást alkalmazott minden nagyobb városi munkáltató esetében, akik tíznél több parkolóhellyel rendelkeztek. A befolyt összegek a város tömegközlekedési hálózatának fejlesztésére fordították, beleértve egy villamosvonal bővítését is.

6. Munkahelyi közlekedési terv

Európa városaiban széles körben használnak olyan programokat, amelyek teljes cégekre kiterjedő utazási stratégiákat és tanácsokat tartalmaznak, hogy véget vessenek a munkavállalók autós ingázásának. Egy 2010-ben közzétett nagyszabású tanulmány, amely az Egyesült Királyság 20 nagyvárosát vizsgálja, rámutatott, hogy átlagosan az ingázók 18 százaléka váltott autóról más közlekedési módra,

miután intézkedések egész sorát – ideértve céges transzferbuszokat, tömegközlekedési engedményeket és feljavított bicikliút-hálózatot – kombinálták, illetve csökkentették a parkolóhelyeket. Egy másik programban Norwich szinte azonos arányokat ért el egy átfogó terv alkalmazásával a tömegközlekedési engedményeket leszámítva. Ezek a jutalmazó és büntető jellegű törekvések hatékonyabbnak tűnnek, mint a Brighton & Hove önkormányzat „csak jutalom jellegű” megközelítése: olyan tervekkel és infrastruktúrával álltak elő, mint például a munkahelyi biciklitárolók biztosításával, amely mindössze 3 százalékos elmozdulással járt a gépkocsi-használatot illetően.

7. Egyetemi utazási tervezés

Hasonlóan, az egyetemi utazási programok gyakran a tömegközlekedés és az ún. „active travel”, azaz a testmozgást jelentő utazás, mint a gyaloglás és biciklizés jutalmazó jellegű előmozdítását egyesítik a kampuszon parkolás szigorúbb szabályozásával. A vizsgálódásainkban kiemelt legsikeresebb példát a Bristoli Egyetem adta, amely 27 százalékkal csökkentette a személygépkocsi-használatot alkalmazottai körében, miközben jobb kerékpáros infrastruktúrát és tömegközlekedési kedvezményeket biztosított számukra. San Sebastián spanyol városban egy nagyratörőbb program az alkalmazottakat és a diákokat egyaránt célba vette a Baszkföldi Egyetemen. Bár szerényebb, mindössze 7,2 százalékos csökkenést ért el, még mindig jelentős volt az abszolút csökkenés az autózásban az egyetemi ingázók teljes populációját tekintve.

8. Mobilitási szolgáltatások egyetemek számára

Catania szicíliai város jutalmazó jellegű intézkedéseket használt diákjai számára. Azáltal, hogy ingyenes tömegközlekedési bérletet kínált nekik és ingajáratokat a kampuszhoz, a város 24 százalékos csökkenést ért el az autóval közlekedő egyetemisták számában.

9. Telekocsi

Talán meglepően hangzik, de analízisünk szerint a közös gépkocsi-használat némiképp megosztó intézkedésnek bizonyult a nagyvárosi

autóforgalom csökkentésére. Az ilyen tervezetek, ahol a résztvevők könnyűszerrel bérelhetnek egy közelben lévő járművet pár óra erejéig, ígéretes eredményekkel járt a németországi Brémában és az olaszországi Genovában, mivel minden egyes közösen használt autó átlagosan 12-15 magánjárművet váltott ki. Megközelítésük része volt, hogy növelték a telekocsik és az állomások számát, és integrálták őket a lakóövezetekkel, a tömegközlekedéssel és a kerékpár-infrastruktúrával.

A két tervezet továbbá munkavállalók számára is biztosított közös gépkocsi-használatot, és figyelemfelkeltő kampányokat folytatott. Más tanulmányok azonban annak veszélyére mutatnak rá, hogy a telekocsi voltaképpen a korábban nem autózó lakosokat arra indítja, hogy többet üljenek kocsiba. Ezért azt ajánljuk, hogy még több kutatás szükséges az ügyben, hogy miként lehet az általános autóhasználatot ténylegesen csökkentő telekocsi-programokat kialakítani.

10. Iskolai utazási terv

Két angol nagyváros, Brighton & Hove és Norwich az iskolai utazási tervek csak jutalmazó jellegű intézkedéseit használta (és értékelte): útvonal-tervezési tanácsadást, tervezést biztosítottak, sőt még diákoknak és a szülőknek szólórendezvényekről is gondoskodtak, hogy rávegyék őket, hogy gyalog, biciklivel vagy közösen használt autóval jöjjenek az iskolába, továbbá feljavították városaik kerékpár-infrastruktúráját. Ezzel a megközelítéssel Norwich 10,9 százalékkal volt képes csökkenteni az autóhasználat arányát, míg a brightoni elemzés körülbelül feleekkorának találta a hatást.

11. Személyre szabott utazási tervek

Sok nagyváros kísérletezett személyre szabott utazási elemzéssel és egyéni lakosoknak szóló tervekkel, köztük Marseille Franciaországban, München Németországban, Maastricht Hollandiában és San Sebastian Spanyolországban. Ezekkel a programokkal – amelyek a városlakók számára utazási tanácsadást és tervezést biztosítanak a gyalogláshoz, kerékpározáshoz vagy a (néha kedvezményes) tömegközlekedés

használatához – szerényen hangzó 6-12 százalékos csökkenést tudtak elérni. Ugyanakkor, mivel egy város összes lakosát érintik, szemben az iskolába vagy a munkahelyre ingázók kisebb csoportjával, ezek a megközelítések mégiscsak értékes szerepet játszhatnak az autóhasználat általános csökkentésében. (San Sebastian párhuzamosan vezette be az egyetemi és a személyre szabott utazási terveket, amely valószínűleg tovább csökkenti az autóhasználatot, mint bármelyik csak önmagában.)

12. A fenntartható mobilitást segítő applikációk

A mobiltelefon-technológiának növekvő szerepe van az autózás csökkentését célzó stratégiákban. Az olaszországi Bologna például kifejlesztett egy applikációt, hogy a résztvevő cégeknél dolgozó munkaerő egyéni és csoportos mobilitását tudja nyomon követni. A résztvevők azért versenyeztek, hogy pontokat kapjanak gyaloglásért, biciklizésért és a tömegközlekedés használatáért, miközben a helyi vállalkozások jutalmakat ajánlottak fel az appok használóinak bizonyos pontszám eléréséért.

Nagy az érdeklődés a fenntartható mobilitás játékos tétele iránt – első pillantásra meglepőnek tűnnek a bolognai applikációról szóló adatok. A felhasználók igen szép számmal – 73 százalékban – azt közölték, hogy „kevesebbet” használják autóikat. Eltérően azonban más tanulmányoktól, amelyek mérik az autóval megtett utak számát vagy távolságát, ezekből az adatokból nem lehetséges kiszámítani a megtett távolság vagy a kibocsátott [károsanyagok] csökkenését, ezért nem világos általános hatékonysága. Például, egyaránt „kevesebb” autózásnak számít egy rövid autótú kihagyása és egy évi, hosszabb autós ingázás feladása is.

Míg az applikációkból származó mobiladatok értékes eszközei lehetnek a jobb közlekedéstervezés és szolgáltatások szempontjából, átgondolt tervezés szükséges annak biztosításához, hogy az „okos” megoldások ténylegesen csökkentsék a kibocsátást és előmozdítsák a fenntartható közlekedést, mivel jelenleg vegyesen állnak rendelkezésre a bizonyítékok. Például, egy 2021-es tanulmány szerint miután egy utazásmegosztó személyszállítási szolgáltatás,

mint például az Uber vagy a Lyft megjelenik a nagyvárosi piacon, – különösen autós közlekedésre épülő városokban – megnő a járműtulajdonosok száma, és a tehetősebbek lakta részeken kevesebben veszik igénybe a tömegközlekedést.

A nagyvárosoknak újra kell gondolniuk magukat

Az autóktól való függőségünk csökkentése nem pusztán szép elképzelés. Nélkülözhetetlen az emberek és világ megmaradásához, amely – mint az Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (IPCC) legutóbbi éghajlati jelentése világossá teszi – azon múlik, hogy a világ miként tudja a globális felmelegedést 1,5 °C-hoz közelítve korlátozni. A visszafordíthatatlan károk elkerülése és a Párizsi Megállapodásban vállalt kötelezettségeik teljesítése arra kötelezi az iparosodott nemzeteket, mint például az Egyesült Királyságot és Svédországot, hogy évente 10-12 százalékkal – havonta körülbelül egy százalékkal – csökkentsék kibocsátásukat.

A világhajrány kitöréséig azonban a közlekedésből származó kibocsátás folyamatosan növekedett Európában. Az előrejelzések szerint a jelenlegi szakpolitika 2040-ben olyan kibocsátást fog eredményezni, hogy az szinte változatlan marad az 50 évvel korábbihoz képest. A bolygó egészséget és éghajlatot érintő céljainak eléréséhez a nagyvárosi önkormányzatoknak meg kell tenniük a szükséges lépéseket egy fenntartható mobilitás felé; először is azért, hogy lemondunk a mobilitás iránti igényről; másodsor, amikor csak lehetséges, megmaradó mobilitási igényünket az autóktól az aktív – gyaloglásos, biciklizős – és a tömegközlekedési módok felé irányítjuk; s végül, a megmaradó autótól zéró kibocsátásúra fejlesztjük.

Az átállásnak gyorsnak és igazságosnak kell lennie: a városi vezetőknek és a polgári társadalomnak be kell vonniuk a polgárokat, hogy politikai legitimitást és lendületet adjanak ezeknek a változásoknak. Az autózás csökkentésének széleskörű lakossági támogatása nélkül csak távoli lehetőség marad az Európai Unió kötelezettségvállalása, melynek értelmében 2030-ig száz klíma-semleges város létrehozását tervezi Európában.

Az autók számának nagymértékű csökkenése élhetőbb helyekké teszi a városokat – és ez meg is valósítható. Egy 2020-as tanulmány rámutatott, hogy képesek vagyunk tisztességes életkörülményeket biztosítani a bolygó előreláthatóan 10 milliárd lakójának a mainál 60 százalékkal kevesebb energia felhasználásával is. Ennek érdekében azonban a gazdag országoknak a jelenleg rendelkezésre álló tömegközlekedési infrastruktúra háromszorosát kell kiépíteniük, és minden egyes embernek – sűrűn lakott városokban – 5000, illetve – távolabbi területeken – 15 000 kilométer közé kell korlátoznia éves utazását.

A nagyvárosokból eltűnedező autómennyiség pozitív hatását mindenki érezni fogja majd, aki ott él és dolgozik, mégpedig az élhetőbb terek formájában. Ahogy egy újságíró mondta, amikor 2020-ban meglátogatta Ghentet, az újonnan autómentessé vált belga várost: „Még a levegőnek is jobb íze van... Az emberek nappalivá és kertekké alakítják utcáikat”.

A nagyvárosoknak újra kell gondolniuk magukat azáltal, hogy újraalkossák, ami lehetséges, hogy az megfeleljen a szükségesnek. Ebben pedig – működőképes megoldások jó bizonyítékai által vezérelve – központi szerepet kell kapnia annak, hogy a jövőben igyekezzünk még inkább függetlenedni autóinktól.

(The Conversation)

Brigit Katz

A 18. századi cipődivat a felvilágosodás korának ellentmondásaira mutat rá

A torontói Bata cipőmúzeum azt vizsgálja, hogy a divat milyen szerepet játszott azoknak a társadalmi hierarchiáknak a megtámogatásában, amelyek a mérföldkönek számító szellemi mozgalom idején alakultak ki.

Egy karcsú üvegszekrényben még mintegy 300 év után is pazarul csillog egy pár cipő, miután Indiában egy felsőbb osztálybeli nő lábát

díszítette. A juttiként ismert cipőnek kecesesen hegyes orra van, és bonyolult virágmintába font fehér és smaragdszínű gyöngyökkel van kivarva. Szívróvárszínű bogarak szárnyai-ból készült zöld flitterek csillámló ragyogással pettyezik tele a mintát.

Ezek a táncos kis cipellők a 18. századi indiai mesterművesség cikornyás kifinomultságát tesztelik meg. Van azonban bennük valami szokatlan. A rendszerint lapos stílusú lábbeliként ismert juttinak az 1790-es években leszedték a talpát és sarokra cserélték – ez olyan változtatást jelentett, amely a cipőket az Angliában népszerű divathoz igazította a felvilágosodás – a 17. és 18. századi nyugati világot átható és felvillanyozó szellemi mozgalom – korának utolsó éveiben.

Közel ugyanebben az időben a Kelet-Indiai Társaság néven elhíresült angol kereskedelmi vállalat hatalmas területeket birtokolt Indiában, és katonai erő támogatását élvezve „de facto” uralkodóként működött, írja Emily Erikson szociológus. A kanadai Torontóban lévő Bata Shoe Museum (BSM) kicsi, de figyelemfelkeltően gazdag kiállítása azt mutatja be, hogy a jutti – egy hódító hatalom ízléséhez igazodva – az európai gyarmatosítást átható kapzsiságról árulkodik a felvilágosodás időszakában. *A Nagy szakadék: Lábbelik a felvilágosodás korában* című kiállítás mintegy 50 műtárgy segítségével meséli el a felvilágosodás korának bonyolult történetét, amely egyszerre volt a reformok csillogó korszaka és a mindent átható, gyakran erőszakos elnyomás időszaka.

(Mesés lábbelik és a felvilágosodás) Az Európából induló felvilágosodás egy erőteljes mozgalom volt, amely a tudományos forradalomból bontakozott ki, és a hangsúlyt a logikára és az értelemre helyezte. Bár a felvilágosodás filozófusai heterogén csoportot alkottak, egyesítette őket az a meggyőződésük, hogy az észérveken alapuló gondolkodás jelent kulcsot a világ megértéséhez és az emberi állapot jobbításához. E filozófusok szerint az értelem képessége minden ember veleszületett képessége, továbbá minden lény veleszületett jogokkal rendelkezik, mint például az élethez, a szabadsághoz és

a tulajdonhoz való jog. A felvilágosodás alapelveiből radikális eszmék ágaztak ki, többek között az a gondolat, hogy a politikai hatalomnak a népakaratból kell fakadnia, nem pedig a vallás, az uralkodó vagy az arisztokrácia megingathatatlan tekintélyéből.

A felvilágosodás-kori filozófiák nyomában forradalmak jártak, és olyan alapvető nyugati értékek születtek meg, mint a demokrácia és a személyes szabadság. „Nagyon-nagyon bonyolult” volt azonban az arról szóló valóság, hogy a gyakorlatban ki juthatott hozzá a természetes jogokhoz – mondja Elizabeth Semmelhack, a cipőmúzeum igazgatója és vezető kurátora. A *Nagy szakadék* azt vizsgálja, hogy a felvilágosodás idején előtérbe kerülő eszmék egyidejűleg miképpen lényegtelenítették el és erősítették meg a társadalmi hierarchiákat, különösen a nemek és a faji hovatartozás tekintetében.

A Bata Shoe Museum Toronto belvárosának egy forgalmas sarkán található; hatalmas, impozáns mézskőépület, amelyet úgy terveztek, hogy egy kissé nyitott fedelű cipősdobozra hasonlítson. Ezt a cipőszentélyt 1995-ben alapította a filantróp hajlamokkal megáldott néhai Sonja Bata, aki gyűjtő volt és a férje, Thomas Bata által irányított Bata Shoe Organization cipőgyártó és -forgalmazó cég igazgatótanácsának tagja. Miközben Sonja Bata üzleti ügyekben utazott a világban, lassacskán lábbelik több mint 13 000 darabból álló tárházát halmozta fel, egyiptomi szarkofágokból származó festett szandáloktól Viktória királynő bálí topánkáján át Elton John ezüst platformcipőjéig. A múzeum nemcsak a különböző korok lábbelinek szépségével és szédítő változatosságával gyönyörködtet, hanem annak bemutatására is törekszik, hogy az emberi történelemről, kultúráról és társadalomról szóló létfontosságú történetek miként szövődnek bele akár a legyszerényebb küllemű cipő anyagába is. „Mélyen hiszek abban, hogy a divat jóval többet jelent annál, hogy jól kicicomázzuk magunkat” – mondja Semmelhack.

(A nemek közti kölcsönhatások) Mivel a *Nagy szakadék* a múzeum óriási 18. századi cipőkollekciójából merít, az alapoktól kezdve elmélkedik

a felvilágosodásról, bíráló tekintettel szemlélve a „hatalmi struktúrákat, amelyeket a divat és a lábbelik voltak hivatottak támogatni” – mondja Semmelhack. Ez a történelmi korszak továbbra is rendkívül fontos, teszi hozzá, mert „sok elképzelést, amely a 18. század folyamán alakult ki, ma is fontolóra veszünk, megkérdőjelezünk vagy viaskodunk velünk”.

A kiállítást férficipők sora nyitja, és azt mutatják be, hogy a férfiaság felvilágosodás-kori ideáljai hogyan hagytak kitörölhetetlen nyomot az eljövendő évszázadok férfidivatján. A becsületes munka megítélése egyre kedvezőbbé vált ebben az időszakban, részint az arisztokrácia örökletes hatalmát erő egyre több kritika és a középosztály növekvő befolyása miatt. A férfiaság a termelékenységgel kapcsolódott össze; még a nemesek felé is, akik nem szorultak rá, hogy dolgozzanak a megélhetésükért, elvárás volt, hogy részt vegyenek a politikában, igazgassák a birtokaikat és vadásszanak. „Az egyik legmélyrehatóbb [a férfiaságról kialakuló] elképzelés, hogy a kiváltságos férfiaknak nem kell tétlen gazdagoknak lenniük – mondja Semmelhack. – Ténylegesen valamilyen tevékenységet kell folytatniuk.”

Ahogy megjelent a tettek embere és vele együtt az értelmes lények közti természetes egyenlőség eszméje, úgy adott utat az arisztokratikus ruházat cicomás hivalkodó jellege a józanabb öltözködési stílusoknak. Ez a „letompítás” különösképpen eluralkodott Angliában és gyarmatain, jegyzi meg Semmelhack, de végül Nyugat-szerzte elterjedt. Az élenk színekben pompázó bársonyt és szatént sötétebb anyagok váltották fel. Városi környezetben is népszerű lett a vidéki viselet, mint például a lovaglócsizma és a vadászzeke. Továbbá – jelentősen eltávolodva a múlt századtól – a férfiak felhagytak a magas sarkú cipő viselésével, amely most már férfiatlannak számított.

A kiállításon egy pár hétköznapi férficipő, amely a 18. századi Angliából származott, ennek megfelelően sima fekete bőrből készült, sima fekete csattal, és alacsony, vastag sarokkal volt ellátva. Még egy angol ünnepi cipő is, amely még igencsak díszesnek számít mintás selymével és virágos rózsaszín masnijával –

lapos sarkú. (A vörös katonai viselet lágyabb változatának számító rózsaszín akkoriiban nem tekintették nőies színnek.)

Ahogy a férficipők egyre alacsonyabbak lettek, a női cipők sarka magasabb és keskenyebb lett – nem azért, hogy viselőjük magasnak tűnjön, hanem hogy a kicsiség illúzióját keltse. „A magas sarkú cipők célja nem az volt, hogy meghosszabbítsák a lábukat; senki sem látta a nők lábát – magyarázza Semmelhack. – Az volt a cél, hogy a nagyméretű lábat elrejtsek a nők szoknyája alá, így csak az apró kis cipőorrok kandikáltak ki.” A kurátorasszony rámutat egy pár 18. század eleji, zöld és ezüst tücsipkével díszített cipőre. A cipők orra hegyes csúcsban végződik, hogy a hosszú ruha alól is kilátszódnak; a magas sarkak a lábfej alá kerültek, hogy viselőjük lábnyoma kecsesnek és kicsinek tűnjön.

A magas sarok a nők járását is megváltoztatta, és tántorgóvá tette a járásukat. A kiállítás szerint a 18. századi női cipőviselet ilyen módon alátámasztotta a nők „velük született” alacsonyabbrendűségéről – szellemük kisszerűségéről, ingatag elméjükéről – szóló elterjedt elméleteket. Bár a felvilágosodás gondolkodói a szabadságot hangoztatták minden ésszerűen gondolkodó ember számára, kevesen érveltek amellett, hogy a nőket ugyanolyan politikai és gazdasági jogoknak kellene megilletniük, mint a férfiakat. Ehelyett, a nőktől azt várták el, hogy az otthoni szférában tevékenykedjenek, a kötelességtudó feleség és az odaadó anya szerepét betöltve. Azok, akik a nők alávéttségét támogatták, a természethez fordultak nézeteik igazolásáért; érvelésük szerint a nők egyszerűen biológiailag különböztek és eredendően kevésbé alkalmasak a racionális gondolkodásra.

„[A] nő azért lett megteremtve, hogy a férfi kedvében járjon – írta a felvilágosodás kiemelkedő filozófusa, Jean-Jacques Rousseau 1762-ben. – [A] férfi érdeme hatalmában rejlik; egyszerűen azért tetszik, mert erős. Elismerem, hogy ez nem a szerelem törvénye; viszont ez a természet törvénye.”

Még a nem otthon dolgozó nőktől is elvárták, hogy igazodjanak azokhoz a női ideálokhoz, amelyek a férfiaktól való különbözőségeiket hangsúlyozták. A BSM múzeum egyik

pár cipőjén olyan változtatások jelei látszanak, amelyek arra utalnak, hogy másodkézből vették, valószínűleg használtruha-piacon, vagy egy jómódú munkaadótól, akinek már nem kellett. Az 1730-ból származó cipőket eredetileg masnikkal kötötték össze, amelyeket – úgy tűnik, hogy – néhány évvel később divatosabb pántok váltottak fel. Ezek a változtatások annak voltak köszönhetőek, hogy egy dolgozóosztálybeli nőről volt szó, aki nem engedhette meg magának a legújabb cipődivatot, de ennek ellenére divatos magassarkút akart viselni.

(Imperializmus és felvilágosodás) A felvilágosodás értékeinek kirekesztő jellege különösen szembeötlő, ha az európaiaknak a gyarmatosított népekhez való viszonyát nézzük. Az európai birodalomépítés, amely évszázadokkal előbb kezdődött, az 1700-as években is folytatódott, amelynek során Anglia és Franciaország lépett a színre uralkodó hatalmakként. A külföldi területekről származó erőforrások és munka kizsákmányolása virágzásnak indította a kereskedelmet, és egyre nagyobb arányban engedte hozzájutni az európaiakat a fogyasztási cikkekhez. „A globalizáció egyik vejejárója természetesen az, hogy rengeteg izgalmas dolog és új eszme áramlik a nyugati világba” – mondja Semmelhack.

A nyugati divatipar falta a külföldről érkező anyagokat és szabadon tette magáévá az „egzotikus” stílusokat. A felvilágosodás időszakában népszerűek voltak az Indiából és Kínából érkező textilanyagok ihlette virágos minták – a két ország közt a britek barterben csereberéltek indiai ópiumot teára, selyemre és porcelánra. Egy gyarmati Amerikából származó divatos magas sarkú cipő, amely a kiállításon is látható, kínai motívumokat idéző, légies bazsarózskákkal és tekervényes ágacskákkal van díszítve, bár anyagát valószínűleg Angliában gyártották.

A spanyol gyarmatokról, Mexikóból, Bolíviából és Peruból érkező ezüst – amelyet „besorozott” bennszülöttek és Afrikából idehurcolt rabszolgák bányásztak – az ezüst cipőcsatok körüli hasonló hóbort kiváltó oka lett, ezek a csatok számos kiállítási darabon láthatók. Egy 1711-ből származó, ezüst női kengyelen, amely egy

Peruban élő előkelő spanyol család hölgytagja számára készült, olyan jelképeket láthatunk bevésvé, amelyek egyértelműen a gyarmatosítók törekvéseiről tanúskodnak: egy lámát (ezt az állatot használták a kibányászott ezüst szállítására) és egy tollas fejdísz viselő bennszülöttet.

A *Nagy szakadék* kiállításán több nyíltabb utalás is történik arra a kegyetlenségre, amely a külföldi javak fogyasztását ösztönözte a felvilágosodás korában. A megtekinthető darabok közt szerepel két francia béklyó, amely Semmelhack véleménye szerint „azokat az eszközöket képviseli, és azokra emlékeztetnek [bennünket], amelyeket a franciák használtak a rabszolgasorsba döntött emberek szállítására”. Az Atlanti-óceánon folyó rabszolga-kereskedelem ideje alatt több mint egymillió afrikait kényszerítettek francia rabszolgahajókra. Sokukat Nyugat-Indiába vitték, ahol francia cukornádültetvényeken dolgoztatták őket.

Franciaország szintén a felvilágosodás tűzfészkének számított, amely 1789-ben fontos szerepet játszott a francia forradalom kirobbantásában. „Szörnyű ellentmondásnak tűnhet, hogy a felvilágosodás eszméi által formált nemzetek a kifosztás és az elnyomás eszközeivé válhatnak” – mondja Kate Fullagar történész, az Ausztrál Katolikus Egyetem munkatársa, akinek szakterülete a bennszülöttek és a birodalom közti kapcsolatok a 18. században. A felvilágosodás eszméit, mint például az egyetemes szabadságot és a társadalmi szerződéseket, elsősorban racionális, nem pedig humanitárius céloknak tekintették.

„Az évszázadok során erényes gondolatokat társítottunk a racionalitáshoz – mondja Fullagar. A racionalizmus tulajdonképpen csak egyfajta tiszta logika, és nem szükségképpen kapcsolódik hozzá ... ezek az erkölcsi értékek.”

A felvilágosodás korában a gondolkodók kisebbik része tiltakozott a gyarmatosítás ellen, de a gyakorlat legtöbbször igazolást nyert a természet és a logika [érvei] alapján. Az egyik elterjedt elmélet szerint a társadalmak „természetes módon” fejlődési fokozatokon mennek át, a létfenntartásért folytatott vadászatól az állattartáson át a mezőgazdaságig és a kereskedelemig. Ez egyeseket arra a kijelentésre

készített, hogy az őslakosok „igazából nem birtokolják a földet, mert nem használják semmire – mondja Fullagar. – Észérveiket nem alkalmazzák a földdel kapcsolatban, hogy még gyümölcsözőbbé tegyék a maguk számára.” A racionális gondolat valójában különböző érvelések sorába torkollik igencsak kétes okokból” – teszi még hozzá.

Szintén a 18. század során történt, hogy vezető gondolkodók testi különbözőségeik alapján kezdték el osztályozni az embereket. Az európaiak korábban is a fajt tekintették eszköznek az emberek kategóriákba sorolásához, de a felvilágosodás tudománykedvelő szereplői voltak azok, akik olyan rendszertanokat alkotnak, amelyek az emberi egyedeket megjelenés alapján rangsorolták, különféle vonásokat és tulajdonságokat testi jellemzőkkel kötvé össze. Nem meglepő módon, a fehér bőrszín gyakran került a hierarchia tetejére. „Az emberiség legtökéletesebb formájában a fehér fajban jelenik meg – jelentette ki Emanuel Kant. – A sárga indiánoknak kevesebb tehetség jutott. A négerek mélyebben vannak, és a legmélyebben pedig az [őshonos] amerikai népek egy része.”

Az, amit a külföldi emberek viseltek – vagy nem viseltek – központi szerepet játszott különbözőségeik rejtjelezését tekintve a felvilágosodás vizuális kultúrájában. A kiállítás egyik falát egy 1786-os festmény reprodukciója borítja be, amely William Blairnek, a Kelet-Indiai Társaság ezredesének családját ábrázolja. A portrén egy *ayah*, azaz egy indiai szolgálgó is látható, akinek az volt a feladata, hogy gondját viselje a brit gyerekeknek. Ha a látogatók lejjebb vizik a tekintetüket, láthatják, hogy Blair fekete cipőt visel divatos ezüst csattal. Felesége és legidősebb lányának topánkái habos szoknyáik alól kandikálnak ki; kisebbik lányán élénkpiros lapos cipő van. Az *ayah*, aki még maga is gyerek, hagyományos *szalvárkamizt* és fejkendő hord. Meztitláb van.

„Számomra annak a ténynek, hogy a szolgálgó cipő nélkül ábrázolták, központi szerepe van abban, hogy »kevesebbet érnek« állítsák be?” – mondja Semmelhack.

A *Nagy szakadék* szembehelyezkedik a nyugati divatban kifejeződő lekicsinylő szemlélettel azon műtárgyak által, amelyek közvetlenül

a gyarmati igába kényszerített emberek élményeiről szólnak. A kiállításon látható egy pár, piros és kék szalagokkal díszített mokaszin, amelyről úgy vélik, hogy Mishikinakwa (más néven Kis Teknős), az indián Miamia törzs egyik vezetője viselte, aki az 1791-es Wabash-i csatában hozzájárult az Egyesült Államok hadseregének hatalmas vereségéhez. A konfliktusra nyolc évvel az amerikai függetlenségi háború befejezése után került sor, amelyet mélyen áthatottak a természetes jogok felvilágosodáskori eszméi. Az őslakos törzsek jogait figyelmen kívül hagyták a háborút lezáró szerződésekből, így a fehér telepesek továbbra is nyomultak befelé az indiánok lakta területekre. „Mishikinakwa ellenállóként vált híressé – magyarázza Semmelhack – és az ő nevéhez fűződik a fiatal Egyesült Államok egyik legnagyobb katonai kudarca.”

(*A felvilágosodás hatása a modern divatra*) A kiállítás középpontjában a történelmi jellegű műtárgyaktól elsőtétített üvegfalal elkülönítve modern cipőkből készült válogatás áll: egy piros női túsarkú cipő, egy lapos sarkú és díszítés nélküli fekete bőrből készült, férfi Gucci-csizma, egy pár rózsaszínű edzőcipő, amelyet cseresznye és szilvavirágok művészi ábrázolása díszít, és Jeremy Scott tervezte Adidas edzőcipő, amelyet amerikai indián faragványokat idéző karikatúraszerű minták borítanak. A kirakott tárgyak azt a kritikával teli üzenetet küldik, hogy a felvilágosodás kori divatirányzatok, és azok az értékek, amelyek életre hívták őket, a jelenkori lábbelik kinézetére is hatással vannak.

„Nagyon remélem, hogy az emberek elgondolkoznak majd arról, hogy azokra a döntésekre, amelyekről azt hiszik, hogy magától születnek, miképpen lehetnek hatással évszázados eszmék” – mondja Semmelhack.

A kiállítás közepén található cipők azon módzatokra is utalnak, amelyekkel ma megsérthetjük a továbbra is fennálló érzékenységeket. Például, a Scott-edzőcipőt határozott kritika érte az amerikai őslakosok szimbólumainak kisajátításáért. A Gucci-csizmák alacsony sarkára, a gender-normák szemérmes felforgatásaként a „kitten” (*cica*) szó van rányomtatva.

„Feltesszük a kérdést, hogy hányan lépünk vissza a múltba? – kérdezi Semmelhack. – Továbbá hányan vannak közülünk, akik hajlandóak előrelépni?”

(*Smithsonian Magazine*)

Brian Handwerk

Hogyan váltak az európaiak
laktóztoleránssá?

Az évezredekkel ezelőtti éhínség és betegségek valószínűleg meggyorsították a tulajdonosság gyors kifejlődését. Mindössze 5000 évvel ezelőtt gyakorlatilag egyetlen felnőtt sem volt képes rendesen megemészteni a tejet, bár étrendjük része volt. Az evolúció egy szempillantásban mérhető ideje alatt azonban az észak-európaiaknál elkezdett öröklődni egy genetikai mutáció, amely ezt lehetővé tette számukra. Ez a jellemző alig pár ezer év alatt általánossá vált, és ma a lakosság akár 95 százalékánál is felfedezhető. A tudósoknak neolitikumbeli cserépmaradványok és őskori emberi génállományok rekonstruálásával vélhetően sikerült megoldaniuk annak rejtélyét, hogy miként alakult ki az európai laktóztolerancia.

Egy a *Nature* folyóiratban megjelent tanulmányban a kutatók az európai tejfogyasztás 9000 éves múltjára vonatkozó régészeti bizonyítékokat vetették össze a genetikával, és úgy találták, hogy a laktóztolerancia szokatlanul gyorsan fejlődött ki az európaiak körében, jóval azután, hogy először kezdték el fogyasztani az italt. A szerzők azt sugallják, hogy a rendszeres tejfogyasztásnál valami jóval inkább rendkívüli dolog idézte elő a genetikai változást. Olyan kivételes stresszkelteő körülmények, mint az éhínségek és a kórokozók súlyosbíthatták a tej jellegzetesen enyhe emésztőrendszeri hatásait a laktózérzékenyek esetében, halálos kimenetelű hasmenést és kiszáradást idézve elő, míg igencsak értékessé tették a tej megemésztésének a képességét.

„Ez újírja a szakkönyveket arról, hogy miért jelentett előnyt a tejivás – mondja Richard Evershed, főszerző, a Bristol Egyetem Biogeokémiai Kutatóközpontjának igazgatója. – Ahhoz, hogy ilyen gyorsan kialakuljon egy genetikai mutáció, valaminek el kell pusztítania azokat az embereket, akik nem hordozzák azt.”

Az Evershed és a Bristol Egyetem, illetve a University College London munkatársai vezetésével készült átfogó tanulmányban húsz másik ország szakértői működtek közre.

A világon szinte minden baba úgy születik, hogy képes megemészteni a laktózt – elvégre az anyatejben is az van. A felnőttek körülbelül kétharmada azonban már nem képes megemészteni a tejcukrot, mert a laktáz nevű, tejlebontó enzim termelése leáll az elválasztás után. Ezért van az, hogy a világ felnőtt népességének túlnyomó része nem laktázperzisztens, más szóval: laktózérzékeny.

A világ felnőtt népességének másik harmadánál laktóztolerancia alakult ki, ami azt jelentette, hogy ők továbbra is termelték a laktázt, és ez különösen igaz észak-európai eredetű csoportokra.

Shevan Wilkin, a Max Planck Humán Történeti Intézet biológus-antropológusa azt mondja, hogy körülbelül öt évvel ezelőttig a laktóztolerancia egyszerű történetnek számított. Miután embercsoportok állatok legeltetésébe fogtak, és elkezdték inni a tejüket, a tej egészségre gyakorolt jó hatásait azok érezték, akik meg tudták emészteni, míg az emésztőrendszeri panaszok azok ellen dolgoztak, akik érzékenyek voltak, így az a genetikai mutáció, amely segített az embernek megemészteni a tejet, végül ezeken a népességcsoportokon keresztül terjedt el.

„Rájöttünk néhány elképesztő tendenciára” – mesélte Wilkin, aki nem vett részt a kutatásban. Ha megnézzük az őskori génállományokat, senki nem volt laktóztoleráns, csak az utóbbi pár évezredben. Valami nagyon fontos oknak kell lennie ahhoz, hogy ilyen gyorsan elterjedjen egy genetikai tulajdonság, ami megmagyarázza, hogy az ezzel rendelkező emberek megmaradnak és szaporodnak, míg mások elpusztulnak.

„Arra is rájöttünk, hogy a sztyeppéken lakó nagyszámú népesség, a mai Kazahsztán, Oroszország, Mongólia területén lakó emberek, akik rengeteg tejet isznak, egyáltalán nem laktázperzisztensek.” Ha a nagymértékű tejfogyasztás azzal az előnnyel járt, hogy kialakul és elterjed a laktázperzisztencia mutációja, a sztyeppelakóknál minden bizonnyal éppúgy ki kellett volna alakulnia a tulajdonságnak, mint az európaiaknál.

Továbbá, az ókori humán DNS tanulmányozása rámutatott, hogy az európai laktázperzisztenciát lehetővé tevő genetikai mutáció nem valami olyasmí, ami elhanyagolható táplálkozási előnyökkel jár. Az európai génállományban ez az egyetlen tulajdonság, amelyet az elmúlt 10000 év során leginkább elősegített a pozitív természetes szelekció.

A szerzők különböző fajta vizsgálati módszereket használtak fel, hogy feltárják az európai tej homályos múltját. Richard Evershed munkatársaival feltérképezte, hogy az elmúlt 9000 év során hogyan használta az ember a tejet, és egy óriási adatbázist hoztak létre 6899 állati zsírmaradványból, amelyet 13 181 cseréptöredékről származott 554 különböző európai régészeti lelőhelyről begyűjtve. Az utóbbi három évtizedben a tudósok, élükön az Evershedhez hasonló szakértőkkel, módszereket fejlesztettek ki az ősi cserépedények elemzéséhez és azoknak a bizonyítékoknak a feltáráshoz, hogy mit tartalmaznak.

A szerencse – a tudomány oldalára állva – úgy hozta, hogy a tejszír felszívódik az ősi cserépedényekbe, és feltűnő mértékben jól megőrződik. Az edényekben található lebomló állati zsírokban jelen lévő és megmaradó két jelentős zsírsav szénizotóp-vegyületeit tanulmányozva világossá vált, hogy a tej sajátos nyomot hagy, mert másféleképpen képződik, mint a leölt kérődző állatok testzsírja. Evershed bőséges bizonyítékokat talált arra, hogy Európában körülbelül 9000 évvel ezelőtt is széles körben elterjedt volt a tejfogyasztás.

Mark Thomas társzerző, a University College London evolúciós genetikusa, saját feltérképező projektjét indította el; ez utóbbi azt mérte fel, hogy hol és mikor jelent meg a genetikai

variáns, amely lehetővé tette az európaiakban a laktázperzisztenciát. Thomas több mint 1700 őskori ember DNS-szekvenciáját átvizsgálva rájött, hogy a variáns első megjelenése mintegy 5000 évvel ezelőtre tehető, vagyis körülbelül 4000 évvel azután történt, hogy a tejfogyasztás rendszeressé vált. A mutáció az azt követő rövid idő alatt általános lett, de kései megjelenése azt jelenti, hogy az emberek évezredekken át fogyasztottak tejet, mielőtt meg tudták volna emésztani azt.

Thomas munkatársaival összehasonlította Evershed Európa tejfogyasztás-történetéről szóló adatbázisait a laktóztolerancia növekedésének genetikai bizonyítékaival. Nem találtak összefüggést a tej felhasználásának időbeli változásai és az ember laktóztűrő képességének megnövekedése között. Ez elgondolkodtató, mert azoknak az embereknek, akik nem emésztik meg a laktózt, a tej cukros összetevője bélrendszeri problémákat okozhat a puffadástól a hasmenésig. Emiatt a laktózérzékenyek nem isznak sok tejet – vagy legalábbis ez az, amit sokan korábban tévesen feltételeztek.

Sőt, George Davey Smith társszerző munkája arra mutat rá, hogy a fent említett emberek igenis isznak tejet az Egyesült Királyság – több mint 500 000 élő személyt magában foglaló – Biobankjának adatai szerint, amelyet Smith megvizsgált. Elemzése gyakorlatilag nem talált különbséget a perzisztens és a nem perzisztens felnőttek között. Azt is kiderítette, hogy a legtöbb nem perzisztens tejívó nem számolt be hosszú távú egészségügyi hatásokról, semmi olyanról, ami rövidítené élettartamukat vagy csökkentené szaporodóképességüket. „Hogyan lehetnek tehát az emberek tejtermelők, ha nem tudták megemésztani a laktózt? – teszi fel a kérdést Evershed. – Azért, mert teljes megelégedéssel fogyasztották a tejet, és élvezték egészségre gyakorolt jó hatásait.”

George Davey Smith megállapítása további kérdést vetett fel a kutatók körében; ha a laktózérzékeny egyének minden nagyobb probléma nélkül ihatnak tejet, mi idézte elő azt a drámai genetikai változást, amelynek következtében olyan sok európainál gyorsan kialakult a laktóztolerancia?

Valamilyen tényező vagy tényezők meggyorsíthatták a laktóztolerancia kialakulását, valószínűleg azért, hogy rendkívül fontosá, sőt egyenesen élet-halál kérdéssé tették azt. „Itt kezdtünk el [különbé] szenáriókat felvázolni, ahol ez az eset állhatott fenn” – mesélte Evershed.

Mark Thomas elmélete úgy szól, hogy valószínűleg az éhínség játszhatott nagy szerepet. A legtöbb érzékeny felnőtt általában nem érzi magát olyan rosszul tejivás után, jegyzi meg. „Puffadást okoz, hasmenésünk lesz, ez nem túl jó dolog, kellemetlen lehet és kínos, de még soha senki nem halt bele a laktóz-intoleranciába.”

„De ha hasmenésünk van, amikor súlyos alultápláltságtól szenvedünk, akkor tényleg nagy bajunk van” – folytatja – Még ma is az egyik fő halálozási ok a világon.” Ha éhínség idején elfogynak az olyan élelmiszerek, mint a gabona, a laktózt megemésztani nem tudók kénytelenek sokkal több tejterméket fogyasztani, épp akkor, amikor nem szabadna nekik, ami a legrosszabb hatással lehet az egészségükre.

Davey Smithnek, a Bristol Egyetem MRC Integratív Epidemiológiai Egysége (MRC IEU) igazgatójának hasonló koncepció mellett más véleménye van: az ő elmélete szerint a kórokozók játszottak jelentős szerepet. Jóllehet munkája arra mutat rá, hogy a tejivás ma nem károsítja a nem toleráns felnőttek egészségét, óriási probléma lehet az [emiatt] bélrendszeri panaszoktól, kiszáradástól és más betegségektől szenvedőknek. Azokban az időkben, amikor az emberek szoros közelségben éltek, együtt a háziállatokkal és a megfelelő higiéniát nélkülözve, a betegségek valószínűleg gyorsan terjedtek, és nagymértékben legyengítettek sok olyan embert, akik esetében végetesnek bizonyult a laktóz által előidézett hasmenés és kiszáradás. Másrészt, azok, akik képesek voltak meginni és megemésztani a tejet, olyan erőtartalékkal rendelkeztek, amely segítette a túlélésüket.

A kutatócsoport olyan modelleket felhasználó vizsgálat alá vetette ezeket az elképzeléseket, amelyek azt sugallták, hogy a laktázperzisztenciáért felelős génvariáns tényleg megnövekedett a népességsoportokban, amikor azokat éhínség sújtotta vagy kórokozók

támadták meg. A laktóztoleranciát előidéző környezeti stressztényezők együttesen működtek, és nagyon különbözőek lehettek annak a különböző öt időszaknak mindegyike alatt, amikor a laktóztolerancia ismereteink szerint kifejlődött Európában, a Közel-Keleten és Afrikában. „Európában a honfoglalások és az éhínség, míg Afrikában például inkább az aszályok és a többféle megbetegedés miatt lehettek” – mondja Thomas.

A csoport módszerei esetleg arra is felhasználhatók, hogy kiderítsék, mi történt ott, ahol az emberek soha nem fejlesztették ki a képességet a tej megemésztésére, miközben a józan ész épp ennek ellenkezőjét javasolja.

„Hiszen az [eurázsiai] sztyeppéken a nem laktázperzisztens emberek rengeteg tejet isznak – mondja Shevan Wilkin. – Mi történt ott, ahol ez nem alakult ki, amikor kialakult Európában?”

Wilkin hozzáteszi még, hogy a tudósok több különböző elmélettel álltak már elő, hogy megmagyarázzák a tej megemésztésének titkait, köztük azt, hogy a laktóztolerancia miként fejlődött ki ilyen későn és ennyire gyorsan, illetve hogy miért maradtak laktózérzékenyek a tejet nagy mennyiségben fogyasztók, mint például a sztyeppelakók.

„Nagyszerű vállalkozás ez. S közben felmerült néhány ötlet, amelyek igencsak érdemesek a megfontolásra.”

(*Smithsonian Magazine*)

Alekszander Demjancsuk

„A kegyetlen büntettek kegyetlen intézkedések következményei” – Jakov Gilinszkij kriminológus a háború, bűnözés és állami cenzúra közepette eltöltött életéről

Az 1970-es évek elején Jakov Gilinszkij kriminológus és jogász lett az első szovjet tudós, aki deviantológiát tanult – a deviáns viselkedés és okainak tudományát. Ő volt az első kutató a Szovjetunióban, aki tanulmányozta, hogy a társadalmi-gazdasági tényezők milyen befolyással vannak

a bűnözésre és az öngyilkosságra. Gilinszkij még ma is tanít és dolgozik Szentpéterváron. A *Bumaga* online újság riportot készített Gilinszkijjel a háború valószínű hatásairól, a leningrádi blokád alatti gyerekkoráról, és arról, hogy hogyan sikerült kollégáival kijátszania a szovjet cenzorokat. A *Meduza* a *Bumaga* engedélyével ennek az interjúnak a rövidített változatát teszi közzé.

A tudományos élet volt az egyik ágazat – és legfőképpen a társadalomtudományok –, amelyet a legközvetlenebbül és a legsúlyosabban érintett az oroszországi autoritárius fordulat felgyorsulása, miután megindult a teljes körű invázió Ukrajna ellen. A külföldi partnerkapcsolatok és rezidens-programok eltűnése, valamint a széles körben elterjedt öncenzúra és a jó adag nyílt cenzúra megnehezítette a független gondolkodású tudósok munkáját.

A legtöbb hatvan év feletti orosz kutató számára azonban nem jelentenek újdonságot a korlátozó munkakörülmények. A 88 éves Jakov Gilinszkij például évtizedekig dolgozott kriminológusként a Szovjetunióban – egy olyan országban, amely hivatalosan mentes volt a bűnözéstől. Amikor Gilinszkij a Leningrádi Állami Egyetemen tanult, egyik professzorától, Mihail Sargorodszkijtól kapott egy jó tanácsot: „Azt írsz, amit akarsz. Az előszóban azonban hivatkoznod kell Lenin elvtársra, az utószóban pedig meg kell említened a legutóbbi Kommunista Pártkongresszust.”

Gilinszkij párszor használta ezt a receptet korai műveiben, de nem szerette, hogy nem jár el becsületesen – ráadásul ez nem is volt mindig elég kutatásainak publikálásához. „Leningrádban és az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaságban nem szabadott semmilyen számadatot közzétenni, ideértve statisztikákat, kutatási eredményeket is, ezért rendszerint Észtországban jelentettük meg cikkeinket” – mondta.

A Gilinszkij érdeklő kutatási területek közé tartozott a bűnözés, illetve a „deviáns magatartás”, köztük a drogfüggőség, a prostitúció és az öngyilkosság. Azóta tanulmányozza azt a kapcsolatot, amely a büntetőjog és az általa kárhoz tartott magatartás közt áll fenn.

„[Oroszországban] senki sem gondolkozik el a posztmodern társadalom sajátosságairól, mint például arról, hogy ezek milyen hatással vannak a bűnözésre és az öngyilkosságra, illetve hogy miként befolyásolja ezeket a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenség” – mondta el Gilinszkij. Saját és más kriminológusok kutatásai szerint bizonyos típusú törvények szinte elkerülhetetlenül a gyilkosságok, az öngyilkosságok és a lopások számának megemelkedéséhez vezetnek – ez pedig nem jó jel Oroszország közeli jövője számára.

Hívjuk a hóhért

Gilinszkij szerint jelenleg világszerte uralkodó tendencia, hogy az országok a lehető legtöbb dolgot dekriminalizálják. Bár ez elmondása szerint ellentmondásosnak tűnhet, egy cselekedet dekriminalizálása ritkán vezet annak a cselekménynek a gyakoribbá válásához.

„Amikor az emberek eldöntik, hogy megtesznek valamit, nem az az első dolguk, hogy megnézik a büntető törvénykönyvet – mondja Gilinszkij. – Az utolsó dolog, amire gondolnak, hogy tilt-e valamit a törvény; a büntetésre pedig egyáltalán nem gondolnak. Ezért írt Jescheck német professzor, Németország egyik legnagyobb büntetőjogi szaktekinvélye, [...] a büntetőjog – mint az emberi és polgári jogokkal összeférhetetlen dolog – eltörlésének szükségességéről.”

Oroszország, természetesen, kirívó kivétel: nem elég, hogy a törvényhozók különböző beszédmódokat büntetendőnek ítélnék, az ország márciusi kilépése (és kizárása) az Európa Tanácsból kikövezte az utat a halálbüntetésre vonatkozó több évtizedes moratóriumának felülvizsgálatához. Gilinszkij szerint ennek a felülvizsgálatnak „számos és nagy horderejű” hatása lesz. „[Először is], elkezdnek majd nemkívánatos embereket [halálra] ítélni. [Másodsor,] mint a statisztikák mutatják, megnő majd a súlyos bűnesetek aránya.”

Gilinszkij szerint a halálbüntetés visszaszűntetésének hatásai régóta ismertek – továbbá számos társadalmi és jogi gondolkodó erősítette meg az évszázadok során, hogy belső logikája téves az igazságszolgáltatás szempontjából.

„Cesare Beccaria írt erről a 18. században. Szerinte a kegyetlen büntettek kegyetlen intézkedések következményei. 'Nem értem, írta Beccaria, hogy egy kormány, amely maga is gátat akar szabni a gyilkosságnak, hogyan követhet el maga is gyilkosságot.' Karl Marx is írt a halálbüntetés elfogadhatatlanságáról és a kegyetlen gyilkosságok következményeiről, statisztikákat felhasználva. Egyik munkájában számadatokkal igazolta, hogy amikor végrehajtanak egy kivégzést, akkor megugrik a bűnesetek száma. Az állam felől érkező kegyetlenség az emberek közti kegyetlenséghez vezet.”

Ez a szabály a legutóbbi évszázadokban is beigazolódt. „Argentína és Ausztria az első országok közt voltak, akik eltörlték a halálbüntetést [a huszadik század folyamán tették ezt]. Mindkét országban csökkent azoknak a bűneseteknek az aránya, amelyekért korábban halálbüntetés járt – mondta Gilinszkij. – Oroszországban 1996-ban hajtották végre az utolsó halálos ítéletet. 2001 és 2021 között a gyilkosságok száma 4,6 százalékkal csökkent. Tényleg vissza szeretnék állítani a halálbüntetést?”

Ha az orosz jogalkotók ténylegesen szívügyüknek tekintenék a bűnözés csökkentését, Gilinszkij szerint, jóval hatékonyabb stratégia lenne olyan törvények elfogadása, amelyek az egyenlőtlenség csökkentését célozzák meg. Végül is, a legtöbb büntényt azok követik el, akiknek nincs állandó jövedelemforrásuk.

„Az emberiség egésze, és minden egyes ország népessége olyan emberekre oszlik, akiket megillet a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális élet, illetve olyanokra, akik ki vannak mindebből zárva. [...] A kívül rekedtek alkotják majd a deviáns magatartás-formák fő társadalmi bázisát, mert amikor az emberek kirekesztve érzik magukat, nagyobb valószínűséggel követnek el öngyilkosságot, válnak az alkohol vagy kábítószer rabjává, és így tovább.”

Elszalasztott lehetőségek

Gilinszkij 1934-ben született. Legkorábbi emlékei közé tartozik a leningrádi ostrom; egész idő alatt a városban tartózkodott. Emlékszik arra, hogy holttestek feküdtek a lépcsőházban, és hogy hullottak a repeszek a földre,

de miközben az élménytől nem vált pacifistává, azt mondta, hogy semmilyen különösebb tanulságot sem kíván leszűrni belőle a fiatalabb nemzedék számára.

„Lehetetlen [számukra] megérteni. Most, ahogy a blokádra gondolok, néha olyan érzésem támad, mintha meg sem történt volna – meséli. – Az 1941-42-es tanévben kezdtem az első osztályt. Nem igazán szerettem az iskolát, és még kevésbé az osztálytársaimat – próbáltam a lehető legkevesebbet beszélni velük. Számomra az iskolatársaim az első osztályban sokkal ijesztőbbek voltak, mint a német bombák és repeszek.”

Gilinszkij gyermekkorában falta a könyveket. Sztálin halála után – miután akadt némi nehézsége az államilag tüzelt antiszemitizmus miatt az egyetemre jutással – végül sikerült beiratkoznia a Leningrádi Állami Egyetem jogi karára.

Így kezdődött el szakmai életútja, amely folyamatosan áthidaló megoldásokkal és szabályok megkerülésével volt tele. Gilinszkij évtizedeken át a lehető legaktívabban próbált bekapcsolódni a külföldi kollégái által végzett kutatásokba. Az 1970-es években létrehozta a Szovjetunióban a „deviantológia”, azaz a deviáns magatartás jogi és társadalmi szempontból való tanulmányozásának területét, és azóta ő tekinthető e terület szülőatyjának Oroszországban.

Gilinszkij évtizedek óta meglehetősen nyílt támogatója az LMBTQ-jogoknak. Felidézte a – Pride-hoz hasonló – „Christopher Street Day” meleg-felvonulásokat, amelyek a Gorbacsov-érában zajlottak a szentpétervári Nyevszkij sugárúton. Szerinte LMBTQ-jogok tekintetében a jelenlegi légkör még az 1980-as évek nyíltságától is messze esik.

„Rémisztő időköt élünk – mondta Gilinszkij – Visszatérünk a forradalom előtti, birodalmi attitűdökhöz. Politikai beállítottság szempontjából már eleve a 16-17. századba csúsztunk vissza. Egyik példa erre ez a [z államilag támogatott] homofóbia.” Az egyik leginkább reményre okot adó, Gilinszkij által is megélt változás a 21. században, hogy Oroszországban csökkent a bűncselekmények száma, amely egy

világjelenség részének tekinthető. „Bizonyossággal állíthatom, hogy a fordulópont a 2001-2006 közötti időszakban következett be. 2001-ben visszaszorult a gyilkosságok és más súlyos bűncselekmények aránya, 2006-ban pedig ugyanezt láttuk minden más bűncselekmény esetében: körülbelül 6-10 százalékkal kevesebb lopás, betörés és rablás történt.”

Úgy véli azonban, hogy a növekvő biztonság napjainak vége szakadt. „Mint már említettem, a büntető törvénykönyv szerint a bűncselekményeket elkövetők legtöbbször olyan emberek, akiknek nincs állandó jövedelemforrásuk. Következésképp a gazdasági válságnak és a munkanélküliségnek meglesz majd a hatása. Nem szabad ugyanakkor elfeledkeznünk arról, hogy mindez csak feltételezés” – mondta Gilinszkij.

Mialatt a bűnesetek száma nem kezdett el csökkenni a 2000-es évek első évtizedéig, Gilinszkij elmondta, hogy az 1990-es évek volt az egyetlen időszak, amikor „tökéletesen szabadnak” érezte magát Oroszországban – továbbá azt kívánja, bárcsak elment volna, amikor még képesnek érezte rá magát.

„Amikor lehetséges volt, hogy bárhová elutazzunk, bármit leírjunk, és bármit megjelenessünk, mi okunk lett volna a távozásra? Most pedig már túl késő van – és nem tehetjük meg” – mondta még.

A fiatal orosz nemzedék számára egyetlen jó tanáccsal tud szolgálni: „Menjete el innen. Oroszország semmiféle jövőképet nem tud kínálni az elkövetkező generációknak.”

(Meduza)

Eleanor Myerson

A középkor elfeledett hősnője

Hát nem idegesítő, amikor családi őseink kézirat-gyűjteménye akadályozza készülődésünket a pingpong-bajnokságra? Ilyesféle kellemetlenséggel kellett szembenéznie Butler-Bowden ezredesnek az 1930-as évek elején. Annnyira felbosszantotta a sportszereci mellett tornyosuló

nagy halom papírszemét a szekrényben, hogy kijelentette: elégeti az egészet. Szerencsére aznap épp a Victoria & Albert múzeum egyik kurátorával játszott meccset, így annak sikerült lebeszélnie az ezredest a könyvégetésről, és a kéziratok ehelyett a múzeum londoni archívumába kerültek.

A gyűjteményben volt Margery Kempe könyvének egyedüli példánya (*Book of Margery Kempe*), amelyet gyakran az első angol nyelvű önéletrajzi írásként emlegetnek; szenzációs beszámoló egy nő misztikus látomásairól, utazásairól és megpróbáltatásairól. Kempe teljesen ismeretlen volt évszázadokon át, amíg könyve ott porosodott a Butler-Bowden-birtokon.

Janina Ramirez két jelentős történetet mesél itt el: a középkori nők elfelejtett életét és a tudósokét, akik újra felfedezik az előbbiek feljegyzéseit. Nem a szerző az első, aki leírja Kempe rendkívüli könyvének megkerülését, viszont jól meséli el, számos különféle témájú, egyéb érdekesség mellett. Talán emlékszünk a – svéd – birikai „harcosnőre”, aki 2017-ben egy szempillantás alatt világhírűvé vált, miután egy új DNS-elemzés XX kromoszómákat fedezett fel egy viking csontvázában. Lehet viszont, hogy nem hallottunk Margarete Kühnről, aki 1948-ban átment az akkoriban kettéválasztott Berlin keleti részéből a nyugatiba, és titokban Hildegard von Bingen misztikus írásainak egy felbecsülhetetlen kötetét vitte magával.

Ramirez mind időben, mind térben nagy ívet fog át: a 7. századtól a 15. századig tartó időszakot öleli át, Kelet-Angliából pedig a Rajna-vidéken át Krakkóig jut el. Történetében mindvégig új vezéralakok kalauzolják az olvasót, kezdve Mercia királynőjétől, Aethelflaedtól (Nagy-Alfréd lányától) a Bayeux-i kárpit (faliszőnyeg) névtelen himzőasszonyaiig.

A szerzőnő hangsúlyozza ezeknek a történeteknek a bizonytalanságát, amelyeket – amellet, hogy a múltat általában a szertefoszlás jellemzi – szándékosan feledésre ítélték. Az angol reformáció alatt a szerzetesi könyvtárakat katalogizálták, miközben a reformáció hívei agyafűrt döntéseket hoztak, hogy mely könyveket lehet megtartani, és melyeket kell megsemmisíteni. A könyvtárak tisztogatása hivatali procedúrának

tűnhet, amelyből hiányzott a képromboló csőcselék drámája, de nem kevésbé hátborzongató az aprólékossága miatt. Ramirez könyvének címe egy olyan megjelölésből származik, amelyet ez alatt az osztályozás alatt használtak. A „Femina” női szerzősége utalt, és azt jelezte, hogy a kéziratot nem volt érdemes megtartani. Tekintettel arra, hogy Ramirez milyen fontosságot tulajdonít ennek a címkézésnek, nem ártott volna több részletet megtudni a folyamatról és annak eredményeiről. Például, vajon hány könyvet láttak el „Femina” jelzéssel – illetve, fennmaradt-e valamelyik az ellenséges katalogizálók erőfeszítései ellenére?

Mint ahogy Ramirez is emlékeztet rá bennünket, valóságos, azonnali következményei vannak annak a módnak, ahogyan a középkor történetéről mesélünk. A Harmadok Birodalomtól az alt-right mozgalomig, a középkor ikonográfiáját használták fel arra, hogy hangot adjanak a fehér felsőbbrendűség propagandájának. Ramirez elutasítja a történelem ilyen „kisajátítását”, és ellenszerként saját, a középkori nők életéről szóló kozmopolita narratíváit ajánlja fel. Nem esik ugyanakkor a múlt tisztára mosásának csapdájába. A középkori faj- és nőgyűlölet továbbra is érezhető beszámolójában, (többnyire) az érintettek szemszögéből nézve.

Az olvasó eltűnődhet azon, hogy mit mond ez a könyv a feminizmusról. A szerző kerüli a modern szakkifejezéseket a középkori életek leírására, ezért a történetében szereplő nőket nem jellemzi korukat megelőző – profefeminista – hősnökként. Ugyanakkor egyértelműen tudtukra adja, hogy projektje a 19. század elejétől zajló feminista tudósok kutatásaira épül, akiknek a munkáját gyakran ugyanilyen kevésbé vették figyelembe.

Könyve utolsó fejezetében Myerson röviden megemlíti Rykener csodálatos példáját, aki hol „Eleanorként”, hol „Johnként” mutatkozott be, és üzletszerűen kéjelgett a középkori Oxfordban és Londonban, míg 1394-ben le nem tartóztatták. (Nem szeretném lelőni a történet poénját, ha esetleg még nem ismernénk.) Szeretném vajon, hogy több szó lett volna Rykenerről vagy a középkori gender fluiditásáról? Kicsit, de nem igazán. Ramirez arra kér

bennünket, hogy tekintsük könyvét egyfajta kezdetnek. Sokan vannak, akik folytatni tudják ezeket a történeteket, ahol ő abbahagyta, mások pedig írtak már Rykenerről az 1990-es évek óta: ha alaposabb beszámolóra vágyunk, nyissuk ki Carolyn Dinshaw *Getting Medieval* (Középkorivá válni) című könyvét.

Ez pedig egy általános megállapításra sarcall a *Feminával* kapcsolatban. Ramirez sok esetben olyan epizódokat mesél el, amelyeket egyes szakterületeken belül már alaposan tanulmányoztak. Akkor ez azt jelentené, hogy semmi „újat” nem mond történetével? Azt gondolom, hogy a könyv ennek ellenére beváltja azt, amit alcímében ígért. Szereplők olyan gazdagságát vonultatja fel, hogy itt mindenki számára akad valami újdonság. Továbbá elérkezett az ideje annak, hogy ezeket a történeteket egy tágabb közönség is megismerje. Épp elég ideig várakozott rá.

(*The Spectator*)

Douglas Murray

A Zöld pártok rádöbbennek a valóságra

Tisztában vannak vele a környezetvédők, hogy mi történik társaikkal Németországban?

Milyen kellemes dolog azt nézni, amikor egy elképzelés becsődöl. Főként, ha olyan embeereké, akiket nem különösebben kedvelünk. Az utóbbi években gombamód elszaporodtak a Zöld pártok valamennyi demokráciában. Még úgy lehetne a legkíméletesebb módon értelmezni őket, hogy egyfajta figyelmeztetéssel szolgálnak: emlékeztetőül arra, hogy többet kellene törődni bolygónkkal meg ilyesféle dolgokkal. Azonban túlságosan szabad kezet kaptak minden országban: a végén már katasztrófizmusról prédikáltak egy lelkesen támogató médiában. Odáig fajultak a dolgok, hogy azt követelték, hogy már tegnap mindannyian álljunk le a foszszilis tüzelőanyagok használatával bármiféle kielégítő magyarázat nélkül arra, hogy miképpen

sikerül majd ma égvé tartanunk a villanyt. Ez a számukra kellemes időszak ebben az évben ért véget, amikor a konzervatívok régi barátja – a valóság – rájuk rúgta az ajtót.

Amikor Vlagyimir Putyin úgy döntött februárban, hogy lerohanja Ukrajnát, Európa orosz gáztól való függősége volt az egyik dolog, ami végre a nyilvános figyelem keresztüztüzebe került. Az utóbbi években az olyan országok, mint Németország készségesen függték az orosz gáztól energiaszükségletük kielégítése céljából. Ugyanakkor ujjongva várták, hogy a Zöld jelzót aggassák magukra nukleáris és széntüzelésű erőműveik leállításával.

Négy évvel ezelőtt az ENSZ-közgyűlésen az akkor még elnök Donald Trump mondott beszédet az effajta függőség veszélyeiről. Ahogy ő fogalmazott: „Németország teljesen az orosz energiától fog függeni, ha nem változtat azonnal irányt. Itt a nyugati féltéken elköteleztetek vagyunk az iránt, hogy megőrizzük függetlenségünket a terjeszkedő idegen hatalmak túlkapásaitól.” A németek azonban, hasonlóan mindenki máshoz, okosabbnak gondolták magukat.

Jóllehet Trumpot soha nem lehetett az igazmondás világbajnokának tekinteni, ebben az esetben igazat szólt. A világ azonban nem állta meg, hogy ne gúnyolódjon rajta. Németország ENSZ-képviselői egyenesen ott és akkor tették ezt, önelégülten mosolyogva, a fejüket csóválva és tüntetően nevetgélve, mialatt Trump elnök beszélt. Reakciójuk pillanatokon belül elterjedt a világhálón, és a hagyományos média is felsorakozott mögöttük. „A német delegáció a legmegfelelőbb módon reagált Trump ENSZ-beli felszólalására”, adta hírül a *Bloomberg*, míg a *Washington Post* így írt: „Trump az ENSZ-ben azzal vádolta Németországot, hogy teljes mértékben »függővé válik« az orosz energiától. A németek csak lekicsinylően mosolyogtak.”

Hát most nem mosolyognak olyan lekicsinylően – különösen, amióta Oroszország 72 órára lezárta az Északi Áramlat-1-et „karbantartás” céljából (az eredeti cikk 2022. augusztus 31-én jelent meg). Legkevesbé pedig a Zöldek mosolyognak. Tudniillik, a német Zöldek nem engedhetik meg maguknak az ellenzékiség olyan

luxusát, mint amely az Egyesült Királyságban élő társaik számára biztosítva van. Németországban a Zöldek 2021 óta a koalíciós kormány részét alkotják, és ezért számolniuk kell a valósággal, nem beszélve a hatalom jelentette felelősséggel.

Amióta Oroszország lerohanta Ukrajnát és szankciókkal sújtottuk Oroszországot, az oroszok szívesen játsszák a szemet szemért, fogat fogért játékot, és tartják túszként a gázra váró Európát. Ennek az lett az egyik következménye, hogy a Zöldeknek rendkívül gyorsan fel kellett nőniük.

Mindezidáig meghirdetett politikájuk a szokásos dolgokból állt. Azt akarják, hogy a megújuló energiaforrások adják ma főként az energiát, és szeretnék, ha felhagynánk a fosszilis tüzelőanyagok és az atomenergia használatával. Józan bírálók rámutatnak, hogy ugyan nem lenne ellenünk, hogyha a technológia már rendelkezésünkre állna, de a helyzet az, hogy ez nem így van. Lehet, hogy majd megvalósul az elkövetkező években, de jelenleg másképp állnak a dolgok. A német Zöldek azonban – más európai társaikhoz hasonlóan – továbbra is úgy tettek, mintha a bírálók ragaszkodnának mereven a fosszilis üzemanyagok dogmájához, s nem azok a két lábbal a földön álló emberek lennének, akik valójában.

Most óriási előrelépést kell tenniük a Zöldeknek az energia-kérdés tekintetében. A német kormány tagjaiként van szerencsájük közletről szemlélni az elszabaduló energiaárakat. Számolniuk kell annak eshetőségével, hogy ezen a télen kialszanak majd a fénycsövek és az azal, hogy a Hamburghoz hasonló nagyvárosok középületei már próbálnak takarékoskodni a felhasznált árammennyiséggel. A Zöldek abbéli követelése, hogy mindenki más nagyszerű ugrásban csatlakozzon hozzájuk, mára az ellenkezőjébe csapott át: a Zöldek felismerték, hogy társadalmuk egyszerűen még nem áll erre készen.

Ez év júniusában Rober Habeck, a Zöldpárt társvezetője és Németország alkancellárja bejelentette, hogy az ország jelentős mértékben megnöveli a szénenergia felhasználását a

visszatartott orosz energia ellensúlyozására. Most tehát pont a fosszilis üzemanyagok mellett teszi le a voksát a Zöld párt. Aztán majd jön a nukleáris. A Zöld párt részben az 1970-es évek atomenergia-ellenes mozgalmából nőtt ki. Éljeneztek Angela Merkelt, amikor kilátásba helyezte Németország három megmaradt atomerőművének leállítását. Merkel asszony ugyanis nem látott veszélyt abban, hogy az orosz gázra támaszkodik, de úgy vélte, hogy az atomenergia nagy kockázatot jelent.

Augusztus végén a német tisztviselők bejelentették, hogy megváltoztatják az atomerőművek leállítására vonatkozó politikájukat. A Zöldek láthatóan tisztában vannak azzal, hogy számukra ez lenne az utolsó akadály. Habeck kizárta annak lehetőségét, hogy megmaradjanak a nukleáris erőművek. Nem irigylésre méltó a helyzet, amiben pártjával leledzik.

Egyrészt megtehetnék a nukleáris energia ügyében is az előrelépést, ahogy megtették a fosszilis üzemanyagoknál – de vajon lehetne-e utána Zöld pártnak nevezni őket? Nem hinném. Másrészt, megpróbálhatnak ragaszkodni csak az egyik elvükhöz, és vagy a kormány bukását okozni vagy saját magukat tartani felelősnek ezen a télen, amikor kihunynak a fénycsövek Németországban. Minden bizonnyal ez egy igen kényelmetlen helyzet, de igen kellemes kívülről szemlélni. Még kellemesebb lenne, ha Nyugat-szerte a zöld mozgalmak többi tagja is figyelemmel kísérmé őket.

Az Egyesült Királyságban épp most lehetünk ismét tanúi annak, hogy néhány középszintűbeni örült benzinkutakat rohamozott meg és megrongálta őket. Mivel én nem tudom, más mit csinál, de bármikor, amikor ott vagyok a benzinkútnál, és látom, hogy nem működik, végleg felhagyok az autózással és életem végéig gyalog járok. Azt kívánom azonban, hogy ezek az „aktivisták” és más zöldek vegyék észre, hogy mi történik a társikkal Németországban. Mivel ott e csövekről szőtt vágyálom összetalálkozik a valósággal. És a valóság győz, ahogy ez többnyire lenni szokott.

(The Spectator)

Katharina Bracher, Martin Helg,
Carole Koch, Andrea Kučera

Zürichi black-out
Egy komor forgatókönyv vázlatja

A kontinens pulzusa 50 hertzen lüktet. Ez az európai áramhálózat alapfrekvenciája – ez a hálózat táplál mindent: a víz-, az áram- és a kommunikációs hálózatot. Ha kimarad a pulzus, leáll az élet – áramszünet lesz: teljes kimaradás, országszerte, esetenként naphosszat.

Így állnak a dolgok most, 2023. február 14-én, kedd reggel. Zürich városában elkövetkezett az a pont, hogy az emberek többé már nem tudják, hogyan segítsenek magukon. Mínusz három fok van, és az olajfűtés utáni szükséghelyzetben beállított elektromos kályha is felmondja a szolgálatot. Nem működik az Internet, némák a mobiltelefonok, az utcákat a leállított buszok torlaszolják el. Bevetésre kerülnek a vészhelyzeti tervek, amelyek már régóta a hatóságok asztalfiókjában heverték.

A 6. kerületi Scherr iskola tornatermében és még 40 további városi vészhelyzeti gyülekezőhelyen férfiak, nők és gyerekek sorakoznak az információs pultok előtt, amelyek mindegyike mögött két egyenruhás polgárőr ül. Az előrehaladott állapotú terhes nőnek, aki a sor elején áll, elfolyt a magzatvíze, feltehetően akkor, amikor taxit keresve futkosott az utcán. Az egyik polgárőr nyirkos ujjakkal nyomkodja szolgálati Polycom-adóvevőjét, és próbálja riasztani munkatársait a Schutz & Rettung mentőszolgálatnál. Nem érkezik válasz. „Túl vannak terhelve” – dörmögi, és újra hívja őket.

A forgatókönyv csak a képzelet műve, azonban van némi valóságtartalma. A politikát és az energiaipart egész nyáron az a kérdés foglalkoztatta, hogy hogyan tudjuk túlélni a telet – állandó téma volt a *10 vor 10* aktuálpolitikai műsorban, ahogy *Gespräche am Küchentisch* (Beszélgetések a konyhaasztalnál) című műsorban is. Vajon működni fognak az államilag javasolt takarékoskodási intézkedések? Vagy kötelező jelleggel szabályozni kell a fogyasztást? Lejjebb kell majd vennünk a fűtést és kicsit fázunk, vagy valami még rosszabb jön?

Csupán a szakértők sejtették, hogy kiélézhető a helyzet. Az ETH, azaz a zürichi Szövetségi Műszaki Főiskola, illetve a Szövetségi Népvédelmi Hivatal (Bundesamt für Bevölkerungsschutz, BABS) már évek óta foglalkozik egy teljes áramkimaradás – black-out – forgatókönyvvel, amely alapjaiban különbözik az időszakos leállásoktól: megszakításokhoz vezethetnek például hackertámadások, a hálózat túlterheltsége vagy szélsőséges időjárási körülmények. 2020-ban abból indult ki a BABS hivatal, hogy harmincévente történik egy többnapos áramkimaradás. Szakértők szerint az utóbbi években ennek megnőtt a kockázata. Továbbá, amikor egy hirtelen előállt hiány miatt folyamatos beavatkozásokra van szükség a hálózati teljesítményben, az üzemzavarok valószínűsége is megnő.

A legrosszabb forgatókönyv február 13-án este éri el Zürichet. A várost sötétség borítja. A nagybani forgalmazók fióküzleteiben a biztonsági őrök azzal foglalatostkodnak, hogy a kijáráshoz kísérjék a zavarodott vásárlókat: a pénztári rendszer felmondta a szolgálatot. A bevásárlókocsiban ott marad a fogselyem, a bio krémsajt vagy a gyerekeknek szánt meglepetések. Akinek most nincsen vécepapírból tartaléka, már nemigen tud beszerezni. A bejáratnál még ingyen odaadnak pár szem leárazott, kissé ütődött mandarint, mielőtt a cég technikusai mechanikusan bezárják a leállt automata boltajtót.

Napokkal később éppolyan csillápatlan marad a munka iránti igény, mint a krémsajt iránti vágy. Egy csikorgóan hideg éjszaka után nemcsak a Coop és az Aldi dolgozói, hanem a vendéglősök, a szakácsok, a pilóták, a színészek és a zenészek is ott ülnek a kihűlő lakásokban, az irodai alkalmazottak pedig hiába remélik, hogy elsötétült képernyőikről valamikor valaki ismét rájuk pislog. „Tisztelt munkaadók, kérem, küldjék haza embereiket” – javasolja a rádión keresztül Markus Meile, a városi vezető szervezet (Stabschef Städtische Führungsorganisation) kabinetfőnöke és azoknak a szakértőknek az egyike, akik már régóta számoltak egy teljes áramkimaradás lehetőségével. A továbbiakban a

munkavállalókhöz szól: „Otthon gyűjtsanak gyertyát, és a kempingfőzőn melegítsenek fel valamit ebédre – és reménykedjenek abban, hogy hamarosan vége lesz ennek a kísérteties állapotnak!”

Aztán múlnak a napok, és a helyzet változatlan marad. Hogyan fajulhattak idáig a dolgok?

2023. január 1.: Takarékos üzemmód

Január első heteiben kezdődött az egész azaz, amit a szakértők „hiányhelyzetnek” írnak le: a háztartások és vállalkozások által fogyasztott árammennyiség meghaladta a kínálatot. A zürichiek októbertől januárig még buzgón próbálkoztak azzal, hogy megvalósítsák a szeptemberben ajánlott spórolási ötleteket. Zuhanyoztak fürdés helyett, kézzel borotválkoztak, mindenhová LED-lámpákat telepítettek, és az összes elektromos készüléknél felhagytak az energiafalo készenléti üzemmóddal. Mivel sem a takarékosági felhívásokkal, sem a tilalmakkal nem értek el kielégítő eredményt, villamosenergia-kvótákat szabtak ki a nagyvállalatokra.

Minden hiába. Amikor világozássá vált, hogy a villamosenergia-igényt a következő napon nem lehet kielégíteni, életbe lépett a hiányhelyzeti akcióterv: időszakos üzemeltetés. Négy óra hosszan át van áram, nyolc órán át nincsen, beindítani a hálózatot, majd leállítani, bekapcsolni, kikapcsolni. A több ezer háztartást és vállalkozást jelentő első városnegyedekben négy órára lekapcsolták a hálózatot, majd némi időeltolódással a következő pár ezerben, és így tovább. A fények fokozatos kialakása hullámszerűen sötétségbe burkolta a várost, anélkül, hogy az olyan létfontosságú szervek, mint a tűzoltóság és a rendőrség vagy a kórházak bármikor is áram nélkül maradtak volna. Pontosan négy órával később a sötétségbe borult városrészekben nyolc órára újra felragyogott a modern, villamosított élet fénye.

Az időszakos üzemeltetés egy viszonylag fájdalommentes, ellenőrzés alatt tartott felüggesztés volt. Az átmeneti „koplaltatás” mégis adott egy kis ízelítőt az áramellátás

apokalipsziséből, amikor reggelente nem szólalt meg a rádiós ébresztőóra, sötét volt a fürdőszobában, a kávéfőző pedig hideg maradt. Az irodában nem működött az ajtókioldó, így az emberek kénytelenek voltak négy órán keresztül home office-ban dolgozni – internet nélkül. Milyen szerencse, hogy a sötét órák napról napra a „gördülő” menetrend szerint tolódtak el, így valamikor ugyan nem lehetett ebéddidőben főzni, viszont reggel meleg víz várt a zuhanyzóban. A csapból folyó hideg víz áram nélkül is garantálva volt: A város olyan magasra építette a víztározókat, hogy a nyomás eleve felviszi a vizet a hetedik vagy kilencedik emeleti háztartásokig – csak a magasabb emeleteken van szükség vészhelyzeti generátorokra.

A lekapcsolások között egyébként szinte minden a szokásos módon zajlott. Valószínűleg a zürichi nő világosan töltött óráira is kihatással volt mindez. A péknél üres polcokra talált, mert az a kenyérét egy másik ellátási körzetben sütötte. Jóllehet a laptopja csatlakoztatva volt a hálózathoz, de csak addig működött, amíg a szerver áramot kapott. A telefonhívások lebonyolítása a működő adótoronyoktól függött, közben pedig a vonal órákig néma maradt. Anyai szívének nagy bánatára, de lányai örömére, a gimnáziumi előkészítő foglalkozások sem a várakozásoknak megfelelően zajlottak, mert a pár háznyira lévő iskolaépület már a sötét zónába tartozott.

2023. január 29.: Takarékos üzemmód

A város lakói még mindig a hatóságok által kialakított biztonsági hálóra támaszkodhattak. Különleges műszaki megoldások segítségével a villamos képes volt a lekapcsolt szektorokon túl is közlekedni, a rendőrség és a tűzoltóság a béke és rend szolgálatában állandó ellátásra számíthatott, csakúgy, mint az egyetemi kórház és a zürichi repülőtér életének „biztonsági szempontból fontos” jelenségei: a beléptető rendszer, a torony, a számítógépes központ vagy a kifutópálya világitása. A kockázatra érzékeny vállalkozások, bankok és gazdaságok, sőt még az állatkert és a vágóhíd is időben beszerezte a vészhelyzeti

áramfejlesztőket, így csak kisebb mértékben érezték meg az életkörülményekben bekövetkezett változásokat.

Idősebbek emlékeznek még a bárgyú és sok vitát kiváltó mondatra az 1980-as évekből: „Nálam a konnektorból jön az áram” – amely a megbízhatóság mélyen gyökerező érzését fejezte ki. Eközben a nukleáris, szén- és vízenenergia-korszak robusztus keringségi rendszerei egyre inkább decentralizálttá és széttagolttá váltak az energetikai átállás során. Az európai villamoshálózat a maga leágazásaival egyre kifinomultabb, bonyolultabb és ezzel együtt sérülékenyebb is lett.

Ezzel egyidejűleg nőtt a kereskedőktől való függés, és az árak és igények alól felszabadított piaci törvények uralkodtak el; végül pedig még Putyin is tűz alá vette ezt az ingtag építményt energiaháborújával.

2023. február 13.: Áramkimaradás

„Ezek a hálózatok tartósan túl vannak terhelve, és egyre nehezebb lesz működtetni a rendszert” – mondta el Wolfgang Kröger kockázatkutató a zürichi ETH egyetemről. Ebben az értelemben nem lehet azt állítani, hogy ezekben a hideg februári napokban teljes meglepetést okozza az áramkimaradás: A hálózatüzemeltetőknek gondosan össze kellett hangolniuk a szakaszos leállásokat – ha a hálózatot egyidejűleg lekapcsolják, Svájc-szerte összeomlik. Emiatt az üzemeltetők irányító-központjai dupla műszakban dolgoznak, és a szokásosnál több szakember dolgozik a hálózatüzemeltető Swissgridnél is a meghibásodásra hajlamos rendszer karbantartásán. De minden óvintézkedés ellenére hibát követnek el a hálózat üzemeltetői, amikor február 13-án este a leállítást koordinálják: Svájc-szerte összeomlik az elektromos hálózat.

A főpályaudvaron már percekkel az összeomlás után káosz alakul ki, bár a hangosbemondók még nem némulnak el rögtön a vészhelyzeti áramellátó berendezéseknek köszönhetően. Minden kijelző elsötétül, a vonatok pedig nem mozdulnak. A vállalat saját vízerőművei még mindig 16,7 hertzes vontatási

árammal táplálják a felsővezetéseket, de mit ér ez, ha a vasúti technológia házi áramának kiesése megbénítja a működést?

A dühös ingázók 30 percen belül lemerítik telefonjaik akkumulátorait. Órákig tart, amíg a biztonsági emberek kézi adó-vevőkkel tájékoztatni tudják a tömeget pótlóbuszok bevetéséről, és további órák teltek el, mire az elsők megérkeznek. Aki nem a vonatokban vagy az alagutakban rekedt, – a válságstáb ajánlásának teljesen megfelelően – hazamegy az otthoni sötétségbe. Mindenki más addig kénytelen várni, amíg az Intervention SBB – a svájci szövetségi vasút katasztrófavédelmi szervezetének – diesel-mozdonyai visszavontatják az elakadt vonatokat az állomásokra.

Közben Markus Meile, a válságstáb főnöke mozgósítja stábját, amely egy órával később megérkezik a városi rendőrség parancsnoki szobájába, amely a Bahnhofquai mellett, az Amtshaus 1. szám alatt található. Eközben a hálózatüzemeltetők lázasan dolgoznak a megoldáson. A kezdeti eredmények alapján arra lehet következtetni, hogy az áramellátás leghamarabb másnap reggel tud helyreállni.

A baj azonban nem jár egyedül: február 14-én kora reggel póznák szárai dőlnek meg a hóviharokban Franciaország- és Németország-szerte. Az európai összekapcsolt rendszerben a szakemberek által frekvenciafüggő terheléskiesésnek nevezett jelenség áll elő – a kontinens nagy területén megszűnik az áramellátás. A kapcsoló-berendezések és a vezetékek maradandóan károsodnak. Szóba sem jöhet az üzemeltetés gyors újraindítása.

Később világossá válik a zürichi stáb számára, hogy működésbe kell hozni a 41 városi vészhelyzeti gyülekezőpontot. Pittyegnek a polgárőrök személyhívói, indulniuk kell, és felkapva a kis bőröndöket, amelyben az elemes Polycom-adóvevő van, a fűtött találkozási pontokra kell szétoszolniuk – többnyire tornateremmel rendelkező iskolaépületekbe, ahol összecukukható asztalok, kordonok és papírlapos táblák várnak használatra készen.

Hat órát vesz igénybe, amíg a gyülekezési központokat berendezik. Ezt az időt a rendőrség segít áthidalni, és két fényjelzések kíséretében ki is vonult a kritikus pontokra. A közlekedési csomópontnak számító Bellevue téren három rendőrautó várakozik a vágányokon néma mozdulatlanságban álló villamosok sora mellett.

A rendőrök felkészültek a feldühödött tömegre, és ki vannak képezve a lecsillapításukra, de mivel az ingázók mobiltelefonjai lemerültek, a tőzsdei árfolyamok és az e-mailek pedig kikerültek a látómezőjükből, a városban a döbbenet és a végzetbe való belenyugvás keveréke uralkodik. Felröppent a hír, hogy lehetőleg gyalog szíveskedjen mindenki hazamenni. Két rendőr Polycom-rádiójával egy férfinak segít, akinek sürgősen mentőre van szüksége Covid-fertőzött édesanyja számára.

Milyen jól jön most, hogy felhalmoztuk a hatóságok által évek óta szorgalmazott vész-tartalékokat, és hogy beszereztünk egy elemes rádiót: a svájci rádió épp megbízatását teljesíti, és információval látja el a lakosságot. A stúdiót e célból vészhelyzeti generátorokkal szerelték fel. Számos tudósítás szól az áramkimaradás lehetséges okairól, az ingatag rendszerről, a viharokról, sőt még egy kibertámadásról is keringenek hírek. Ez utóbbiak ugyanakkor megalapozatlanok, hangsúlyozza a műsorvezető.

Az adás végén a bemondó fogyasztási javak felhalmozása, illetve a fosztogatás ellen szólít fel, továbbá azt kéri, hogy lehetőség szerint a „Hoflädeli”-hez – a helyi termelői piacokhoz – ragaszkodjon mindenki, amelyek készpénzzel, mechanikus pénztárgépekkel működnek. Mindenekelőtt azonban a szomszédok közti segítségnyújtásra szólít fel. „Segítsétek ki egymást kenyérrel, liszttel és cukorral! Akinek gáztűzhelye van, több emelet számára is tud főzni.” Gyertyákat gyújtanak, valahol egy gitár hangja szól: „Yesterday, all my troubles seemed so far away.” Tíz óra fele néma csend honol a városban. Ma Valentinnap van, bár az idén sem virágcsokokkal, sem éttermi vacsorákkal nem gondoskodnak a romantikáról.

2023. február 20.: Teljes áramkimaradás

Egy héttel később úgy néz ki a város, mint ha egy disztópikus tudományos-fantasztikus filmet néznénk. Az olajjal működő fűtőberendezések már a teljes áramkimaradás első napján felmondták a szolgálatot, a fagyoskodó lakosok bükk sövényeket és juharfákat vágnak ki az út szélén, és az előkertekben lévő füstölő tüzeknél próbálnak melegedni. A lótulajdonosok fuvarszolgáltatásokat nyújtanak: áruszállításban és orvosi vészhelyzetekben segédkeznek.

Mivel a szociális háló élelmiszerkészletei lassan elapadnak, a gazdák megkezdtek az állataik kényszervágását – már amennyiben azok nem pusztultak bele tőgyük szétrepedésébe az elektronikus takarmányozási és fejőberendezések leállása miatt.

Ha nem lenne olyan hideg, az utcán lehetne érezni az emberek orrfacsaró bűzét. A test higiénia már nem mondható a legjobbnak, mivel a zürichi példaértékű vízellátási rendszer – amelyet a januári kordában tartott vízhiány idején még dicsértek – elérte határait: Elektromos áram és fosszilis tüzelőanyag nélkül sem a tó vizét, sem a talajvizet nem lehet a város tározóiba pumpálni. Egy idő után még a közutak is ki fognak merülni, és a lakoságnak át kell térnie arra, hogy a nyolcvan, források táplálta, szükséghelyzeti kútból szerezze be az ivóvizet – vagy palackokkal hordja közvetlenül a Zürichi-tóból.

Így igaz: a black-out középkori állapotokba süllyeszti vissza a várost. Ez még hallható is. Ha az Üetli-hegyi rádióállomásról esetleg érkeznének is az utolsó jelek, a polgárőrök Polycom-adóvevői már csak a vészhelyzeti gyülekezőpontokon tudnák fogni azokat: a sürgősségi generátorok gázolajkészlete gyorsan fogy, az operatív szervezettek nem tudják megszervezni az utánpótlást. Az akkumulátorok hat-hét nap alatt lemerülnek, és a modern világhoz kötő utolsó köldökzsinórok is elszakadnak. Akinek mégis kommunikálnia kell, szóban teszi azt. Vagy a gitárját pengetve: „Yesterday”. Igen, tegnap okosabban tettük volna, ha jobban takarékoskodunk az árammal.

NZZ am Sonntag, 2050

(Neue Zürcher Zeitung)

Ivan Kolpakov

Anna Kikina az első orosz nő űrhajós,
aki a Nemzetközi Űrállomásra repül
*Nehéz elhinni, de a világűrben
továbbra zajlik is az orosz és amerikai
együttműködés*

2022. október 5-én Anna Kikina lett az első orosz nő, aki a Nemzetközi Űrállomásra repült. A Dragon nevű űrhajó vitte fel, amelyet Floridából indítottak útjára Elon Musk SpaceX és a NASA egy közös programjának részeként. Kikina repülőútja majdnem elmaradt Oroszország ukrajnai inváziója miatt, amelynek hatására a nyugati országok számos, Oroszországgal közös űrkutatási projektből kihátráltak. Mindazonáltal, a háború és az azt követő szankciók ellenére is folytatódott Oroszország és az Amerikai Egyesült Államok között egy legénység-csereprogram. Az elkövetkezendő években három orosz kozmonauta fog NASA legénységgel repülni amerikai űrhajókon, és három amerikai asztronauta fog orosz legénységgel utazni orosz űrjárműveken.

Október 5-én, a Dragon űrhajót négyfős legénységgel bocsajtották fel a floridai Kennedy Űrközpontból. Ez az ötödik misszió a Nemzetközi Űrállomásra, amelyet a SpaceX cég vállalt a NASA-val közösen folytatott program keretében.

Az űrhajó legénysége Nicole Mann és Josh Cassada NASA-asztronautákból, Koichi Wakada japán asztronautából és Anna Kikina orosz kozmonautából áll. Ő az első orosz, aki a Dragon fedélzetén megy fel az űrbe. Kikina útja annak az egyezménynek a része, amelyet a NASA és a Roszkoszmosz, az orosz űrügynökség 2022. június 14-én írt alá a legénységcseréről. Az egyezmény három repülőútról szól, amelyet orosz kozmonauták tesznek meg a Dragonon, illetve amerikai asztronauták három útjáról a Szojuz űrhajón. Az egyezmény keretében az első űrutazás 2022. szeptember 21-én indult: ebből az alkalomból Frank Rubio NASA-asztronauta csatlakozott a Szojuz MS-22 orosz legénységéhez.

Kikina eredetileg az egyik orosz űrhajón utazott volna, de a Roszkoszmosz vezetősége megváltoztatta döntését. Dmitrij Rogozsin,

aki akkor az űrügynökség vezetője volt, bejelentette, hogy Kikina „jószerencsés nagykövet” lesz. „A mi gyönyörű űrhajósaink lesz az első orosz, aki végrehajtja a repülési csereprogramot” – áll a Roszkoszmosz sajtóközleményében.

Repülőútja azonban – amely már 2021 óta tervben volt – az ukrajnai háború miatt majdnem meghiúsult. Az orosz inváziót követően a nyugati országok számos szankciót vezettek be Oroszország ellen, amelyek érintették az űriparhoz szükséges elektronikát és technikát is. A Roszkoszmoszt az EU további korlátozó intézkedésekkel sújtotta. A Roszkoszmosz a maga részéről leállította űrjárműinek indítását az európai űrkikötőként (European Spaceport) is ismert Guyana űrközpontban, és megtagadta a brit One Web távközlési műholdak fellövését a bajkonuri űrközpontból. Oroszország emellett leállította az Atlas V és az Antares hordozórakétákhoz használt RD-180 és RD-181 hajtóművek szállítását az Egyesült Államokba.

2022 márciusában az Európai Űrügynökség megszakította a Roszkoszmoszsal való együttműködést. A Mars felfedezésére irányuló orosz-európai projektet leállították. Dmitrij Rogozsin ekkor bejelentette, hogy Oroszország saját missziót fog küldeni a Marsra. Az európai Űrügynökség szintén bejelentette kivonulását egy orosz projektből, amely a Hold erőforrásainak kutatására irányult. Rogozsin így válaszolt a Telegram üzenetküldő alkalmazáson: „Ez pusztán csak annyit jelent, hogy kivesszük eszközeiket a rendszerünkől. Egy orosz kancát könnyebb befogni a szekér elé, mint egy európai nőt.” Később azt mondta, hogy Európa többet fog szenvedni a szankcióktól, mint az Orosz Űrügynökség, majd hozzátette, hogy „amikor majd elcsitul a vihar, mindenki, aki szankciókat vezetett be ellenünk, a mi feltételeink szerint fog tárgyalni.”

A repülési csereprogram, sok más nemzetközi programmal ellentétben, sértetlenül megúsza. Júniusban Mikhail Mísusztyin orosz miniszterelnök aláírt egy rendeletet a Roszkoszmosz és a NASA közti tárgyalásokról. Rogozsin azt mondta, hogy a Roszkoszmosz csak akkor fogja folytatni a tárgyalásokat,

ha eltörlik a szankciókat. Mindazonáltal pár napon belül aláírták a transzferekről szóló egyezményt, Rogozsint pedig elmozdították hivatalából.

Joel Montalbano, a NASA Nemzetközi Űr-állomás programjának vezetője elmondta, hogy a NASA és a Roszkozmosz három csererepüléstről állapodott meg az elkövetkező évek viszonylatában. Megjegyezte azt is, hogy az Egyesült Államok 2030-ig meghosszabbítja az űrállomás üzemeltetését, és ha a programban részt vevő többi partner is így tesz, akkor törekedni fog a Roszkozmoszsal kötött megállapodás meghosszabbítására a légénységcserét illetően.

*Emily Laskin angol fordítása alapján
(Meduza)*

Zanny Minton Beddoes

Az útitisztárak kora leáldozóban van
Egy árulkodó irodalmi műfaj vége

Korábban annyira hasznosnak tűnt a kifejezés-gyűjtemény. Amikor Eric Newby író felkekedett, hogy 1956-ban bejárja Hindukush hegyvidéki régióját, tisztában volt vele, hogy olyan helyekre fog ellátogatni, ahová angol ember 1891 óta nem tette be a lábát. Ezzel együtt, reménykedett abban, hogy képes lesz majd kommunikálni. Táskájában ott lapult a „*Jegyzetek a bashgali nyelvről*” nyelvkönyv, amely Kalkuttában jelent meg 1902-ben. Miután Newby egy délután kinyitotta a Himalája hegycsúcsai között, szertefoszlottak reményei. Míg a legtöbb útitisztárban megtalálható, hogy hogyan kérjünk egy pohár vörösbort vagy egy csésze kávé, ebben olyan kifejezések voltak, amelyek hasznossága igencsak megkérdőjelezhető volt.

“*Ini ash ptul p'mich e manchi mrisht waria'm*” (A kifejezéseket angol átírás szerint adjuk meg – A ford.) így szólt az egyik, amely lefordítva ezt jelentette: „Ma reggel láttam egy hullát a mezőn.” Ezt követte az

alábbi: “*Tu tott baglo piltia*” („Atyja beesett a folyóba”); “*I non angur ai; tu ta duts angur ai*” („Nekem kilenc ujjam van; neked tíz”); valamint “*Ia chitt bitto tu jarlom*” („Szándékomban áll megölni téged”). Némelyik inkább társalgási hangnemet ütött meg, mint például a “*Tu chi se biss gur biti?*” („Mióta van golyvája?”). Összességében azonban igen „nyugtalanító benyomást” tett rá a könyv a bashgali étellel kapcsolatban.

Newby útikönyve bizarr, de korántsem egyedi példája egy elfeledett irodalmi műfajnak: az útitisztárnak. Ez a műfaj az ókorban született, térhódítása a középkori zarándoklatoknak köszönhető, és a birodalmak, majd később a repülőgépek korában élte virágkorát. Ezek a szó-és kifejezés-gyűjtemények valamikor nélkülözhetetlenek voltak. Mára az internet és a gépi fordítás elavulttá tette őket. A Nielsen Book Research piackutató cég adatai szerint Nagy-Britanniában 40 százalékkal esett vissza az eladások száma. Az útitisztárak kora leáldozóban van.

Kevés olvasó fogja sajnálni őket. Az ott kidolgozott beszélgetések ritkán zajlanak olyan simán a való életben, mint a könyv lapjain. A történészek számára azonban felbecsülhetetlen értéket képviselnek. Newby azt gondolta, hogy útitisztára a bashgali népet mutatta be; az igazság az, hogy az ilyen könyvek sokkal többet árulnak el angol nyelvű szerzőjüktől. Ha az efféle régi kifejezés-gyűjteményeket lapozgatjuk, akkor azoknak a feltételezéseknek a páratlan forrásait tanulmányozzuk, amelyek a britek fejében vannak küllhoni országokról. Más szóval ez az ún. *othering* – azaz „másítás”, „mássá minősítés” – régészete.

Két dolog rögtön világgossá válik. Az egyik, hogy az utazást fáradtságos, sőt életveszélyes vállalkozásnak tekintették. A másik, hogy jó időbe telt, míg kifejlődött a műfaj jelenleg ismerős formája – olyan könyveké, amelyek gyakorlatilag és feltehetően hasznos mondatokat kínálnak. Az 1900-as, „utazóknak és diákoknak szánt” angol-walesi nyelvtankönyvben a „Van almád?”, illetve a „Hol van a vajpic?” kérdések szerepelnek, mielőtt felbukkanna a váratlanabb: „Leválták a karját” kifejezés.

A nemzeti sztereotípiák szinte minden oldalon visszaköszönek. J. B. Leek 1928-as angol-olasz társalgási kézikönyvéből (*English-Italian Conversation Handbook*) kiderül, hogy Olaszországot már régóta az esztétikai élvezetek földjének tekintették. Egy a hajápolásról szóló fejezetet („Borotválja le a bajuszomat/ Legyen kedves, pödörje ki a bajuszomat/ Ez kis pomádét kérek a bajuszomra”) az étkezésről szóló, terjengős fejezet követi: „Hozzon, kérem, egy üveg... vörösborot/ fehérborot/ bordóit/ burgundit ...” – olvassuk. „Kérnék egy kis Brie sajtot/ egy kis Camembert/ egy kis Gruyère-t...”.

A régi idők utazói az evés utóhatásai iránt is behatóan érdeklődtek. Étkezés után Leek olaszkönyve az alábbi sajnálkozással teli kifejezést ajánlja: „Kissé émelygek/ hányingerem van”. Nincs olyan úti cél, amelyhez ne kötődne valamilyen sajátos aggodalom az emésztést illetően. „Miután a beteg kihányta az ételt, a székrekedése enyhült” – magyarázza egy régi koreai segédkönyv egyik élettani szempontból talányos bejegyzése. Egy 1903-as orvosi kifejezés-gyűjtemény, amely a bantu nyelvcsaládba tartozó luganda nyelv számára íródott, indoklás nélkül és ellentmondást nem tűrően szólít fel a következőre: „Tartson meg mindent, amit kihányt”.

Ezen kiadványok alapján ítélve, a britek elég külön figurának tűnhettek külföldön. Sok ilyen könyvet úgy állítanak be, mint amely segíti a társalgást. Például, az 1909-es „Palesztin arab segédkönyv” (*Manual of Palestinian Arabic*) elmagyarázza, hogy példamondatai „remélhetőleg, hasznosak lesznek az utazó számára a szállodájában” és „feltehetően, hasznukat tudja majd venni a mindennapi életben”. A „feltehetően” szóra nagy hangsúly esik a mondatban. Néhány a könyv kifejezései közül: „Elértünk a szakadékig, és láttuk, ahogy lezuhant”; „Meghalt, mielőtt megtaláltuk”; továbbá itt van még a bölcs tanács: „Naponta kétszer gargalizáljunk”. Nehézkesen folyhatott a társalgás a jeruzsálemi szállodák előcsarnokaiban.

A gyarmati időkből származó könyvek akaratlanul is sokatmondóak. A történelmi könyvek többnyire a birodalmi kegyetlenkedések nyilvánvaló pillanataira összpontosítottak – a háborúra és a lázadásokra. A kifejezés-gyűjtemények lehetőséget adnak arra is, hogy ízelítőt kapjunk azokból a gyarmati kegyetlenkedésekből, amelyek nyugodtabb időszakokban hangozhattak el birodalomszerte a szalonokban. „Tartsd a szád” – rivall rá olvasójára egy 1908-a kiadású hindusztáni önképző (*Hindustani Self-Taught*). „Verd el azt a lusta fiút” – ajánlja egy másik útitisztár.

Sok nyelvkönyv meglepően sok ideig használatban maradt. Amikor Elisabeth Kendall, a Cambridge-i Girton College nagyasszonya az 1990-es évek elején arabul tanult az Oxfordi Egyetemen, ezt olyan nyelvtankönyvek segítségével tette, amelyek még 1859-ből származtak (“A tehén nyelve hosszú” egy tipikus példa innen). Kendall a nyelvész szeretetével viszonyult ezek módszertanához. Egyes mondatoknak talán nem volt gyakorlati hasznuk, de gyakran „a lehető legegyszerűbb módon illusztráltak egy nyelvtani szerkezetet” – és könnyű volt emlékezni rájuk. Steven Pinker, a Harvard Egyetem pszichológiaprofesszora is egyetért ezzel. Szerinte egy nyelv „nem kifejezések listája”. Egyes bejegyzések használhatatlansága talán szándékos volt, hogy „a beszélők ne ragadjanak bele előre gyártott kifejezésekbe sztereotip helyzetekben.”

Nem valószínű, hogy sajnálni fogjuk a kifejezés-gyűjtemények kihalófélben lévő műfaját. Ha viszont majd letűnik a színről, valamit hiányolni fogunk. Robert Frost [költő] állítólag azt mondta, hogy az a költészet, ami eltűnik fordítás közben. Olvassuk csak el ezeknek a könyveknek a nem túl szerencsés kifejezéseit, és költészetet fedezünk fel bennük is. „Mivel csúszós volt az út, majdnem elestem / Tíz évvel ezelőtt / Gyere ide” – így hangzik egy szinte T. S. Eliot-i hangulatú sor egy 1894-es Tai-Khamti nyelvtanból. Egy angol-kasmír kézikönyv utolsó szócikke pedig ezt mondja: „Most egy nyelvtan[könyve]t írok / Nem igazán értem ezt... / Ideje befejezni.”

(*The Economist*)

Új technológiai korszakba lépünk Az ipari forradalmak geopolitikai és társadalmi sajátosságai

A digitalizációnak köszönhetően új technológiai korszak előtt áll világunk, amely minden bizonnyal mélyreható gazdasági és társadalmi változásokat fog eredményezni. A jelenkori digitális technológiai forradalom olyan lehetőségek kapuit nyitja meg, amelyek korábban elképzelhetetlenek voltak, ugyanakkor ahogyan az eddigi ipari forradalmakat követően is megfigyelhető volt, gyakran társadalmi és természeti károkat vonnak maguk után. Fontos kérdés, hogy elkerülhetjük-e ezen nem kívánatos következményeket, továbbá egyén és közösség szintjén képesek vagyunk-e tanulni a múltbeli technológiai forradalmak tapasztalataiból?

Ipari forradalmak geopolitikai és társadalmi hatásai

A 18. század második felében Nyugat-Európából elindult első ipari forradalom előtt a technológiai és társadalmi változások lassabbak és fokozatosan végbemenők voltak. Az ipari forradalommal azonban mindez felgyorsult, és a több gazdasági ágazatot érintő, új termelési eljárások mellett megjelentek korábban ismeretlen szállítási, elosztási és életstílusok, illetve fogyasztási minták is, amelyek közvetlen vagy közvetett módon összekapcsolódnak, egymást támogatják és feltételezik. Általánosságban tehát kijelenthető, hogy az ipari forradalmak átalakítják az egyes társadalmak világnézetét, gondolkodásmódját a gazdaságról, valamint életük szinte minden területét.

Az **első technológiai forradalom** kezdete 1771-re tehető, a korszak a vízi energia felhasználásán alapult és a textilipart forradalmasította. A csatornahálózat kiépítése hatalmas finanszírozási igényt támasztott, amelyet részvénykibocsátással fedeztek. A befektetői oldalon jelentkező eufória azonban pénzügyi válsággal végződött. Ezt egy konzolidált időszak követte, gyors gazdasági növekedéssel és jóléttel, amelynek eredményeként Anglia a világ vezető hatalmává válhatott. A **második technológiai forradalom** kezdő dátuma 1829-re tehető, ebben az időszakban a gőzgépen alapuló gyárilpar vált uralkodóvá, amely a manufaktúrára jellemző munkamegosztást a gőzgépek erejével társította. Az akkoriban jellemző közlekedési infrastruktúra, a vasút kiépítését ismét pénzügyi eufória, majd az elkerülhetetlen válság kísérte. A konzolidációs szakasz Angliában végül a viktoriánus aranykort hozta el.

A **harmadik technológiai forradalom** – az acél- és nehézipar kora – 1875-ben köszöntött be. A feltörekvő USA és Németország kihívást jelentettek Angliának, amely a Londonból finanszírozott globális infrastruktúra (közlekedési és kommunikációs hálózatok) kiépítését támogatta. Az első világháború előtti időszak a „boldog békeidők” néven ismert, azonban a globális gazdasági erőviszonyok változása világpolitikai rivalizálásba, az első világháború kirobbanásába és a világ területi újrafelosztásába torkollott. A **negyedik technológiai forradalom** az 1920-as évekre, a jazz, a modernizmus korára esett, amely a tömegfogyasztás és a tömegdemokrácia elterjedését hozta magával. A Henry Ford autógyárában kifejlesztett futószalag-rendszerű termelés korábban nem látott mértékű termelékenységet eredményezett. A tömegtermelés és a tömegfogyasztás a gazdasági-társadalmi rendszerek közötti rivalizálás révén megmutatta, hogy hasonló technológiai alapokon eltérő társadalmi rendszerek épülhetnek fel. A második világhégest követő évtizedek az emberiség történetének talán leggyorsabb fejlődését és az általános jólét időszakát hozták el. Ennek a természeti erőforrások kimerülésével fenyegető aranykornak a végét az energia- és nyersanyagárak drasztikus emelkedése jelezte az 1970-es években.

Ebben az időben az **ötödik technológiai forradalom**, azaz a digitális és zöld átmenet feltételei már kialakulóban voltak: kifejlesztették a mikroelektronikai eszközöket, a félvezetőket és a tranzistorokat, amelyek lehetővé tették a termékek súlyának, anyagigényének jelentős csökkentését, illetve a termékek okos felhasználását. Az új technológiákkal kapcsolatos túlzott optimizmus ezúttal is túlbefektetésekhez, túlárazásokhoz és az úgynevezett technológiai buborék kialakulásához vezetett a kilencvenes években. Ezt követően ismét konszolidáltabb időszak köszöntött be, amelyben a digitalizáció egyre inkább átszövi mindennapjainkat, a digitális infrastruktúra kiépülése lehetővé teszi a digitális eszközök és az okos technológiák hatékony felhasználását.

Digitális technológiai forradalom

A digitális technológiai forradalom új típusú termékei újszerű jogi környezetet igényelnek, amelyben központi szerepet játszanak a szerzői vagy szellemi tulajdonjogok. A digitális terméket a fogyasztó nem használja fel fizikai értelemben, előállítás után az szinte korlátlanul és költségmentesen másolható.

A digitalizáció a felhasználók oldalán is megköveteli a jogi környezet újragondolását. Az új technológiák a személyes adatok, a magánélethez való jog védelmével szemben korábban nem tapasztalt kihívásokat támasztanak.

Az új digitális technológiák lehetővé teszik a „lapos”, horizontális, rugalmasan változtatható, kreatív feladatokat megkövetelő munkaszervezeteket, amelyekben kevésbé különül el a vezetői szint, és minden dolgozó részt vehet a döntéshozatalban. A tulajdonformák ugyancsak átalakulhatnak, a dolgozók egyúttal résztulajdonosok is lehetnek a korábbi merev, tulajdonos – menedzser – alkalmazott felállás helyett. A különböző digitális technológiák változatos szervezeti formák támogatását teszik lehetővé.

Technológiai forradalmak fázisai

Amellett, hogy minden technológiai forradalom egyedi, számos szabályszerűséget és általánosítható vonást figyelhetünk meg a történések elemzésével, vizsgálatával. A kutatás tanulságokat fogalmazhat meg, amelyek segítségünkre lehetnek a jelenkori döntéseinknél.

A technológiai forradalmak történetéből látható, hogy egy új műszaki-gazdasági paradigma már az előző hanyatlásának időszakában megjelenik, és egyre gyorsabb ütemben teszi azt elavulttá. Ez a folyamat egyértelműen feszültségeket eredményez, hiszen többek között a gazdasági és a társadalmi pozíciók átrendeződésével jár. Egyre több befektetőt is vonz, és rendszerint a pénzügyi túlfűtöttség, majd az elkerülhetetlen gazdasági válság vet véget a terjedési fázisnak. A pénzügyi összeomlást követő nyugalmasabb időszakban a paradigma kialakítja saját, rá jellemző termelési, elosztási és fogyasztási formáit, azaz az új életstílust.

Napjainkban a digitalizáció elterjedési és konszolidálódó fázisának lehetünk tanúi. Ugyan néhány évtizede már jelen van az életünkben a digitalizáció, azonban csak újabban kezdi tömegesen megmutatni igazi potenciálját az okos megoldások és a mesterséges intelligencia széles körű alkalmazása révén. Egy optimista forgatókönyv szerint a társadalmak képesek lesznek a jogi környezetet, illetve a technológia alkalmazását összhangba hozni a személyes adatok védelmével, mindemellett a sikerhez a közgazdaságtan megújítása, valamint a fenntarthatóság szemléletének befogadása is szükséges.

Forrás: Új fenntartható közgazdaságtan globális vitairat 4. fejezet, Szalai Zoltán: Új technológiai korszakba lépünk

TARTALOMJEGYZÉK

Farkas Attila: Amerikai anziksz – háttér és következmények 1

SZÁZADOK

Szegedi László: Út az axiomatikus heraldikához (3. rész)..... 13

MŰHELY

Támba Renátó: A hálától az úttörőig.

Gyermekábrázolás a Rákosi-korszakban (3. rész) 41

Csatári Bence: Cenzurális megfontolások a kádári-aczéli könnyűzenei politikában.

Zeneszámok betiltása és zenekarfelosztatás..... 57

Falusi Márton: A kézirat hatályba lép.

A normasértő individuum Hajnóczy Péter és Bereményi Géza prózájában 69

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Holovicz Attila: Még egyszer a természetjogállamról. Viszontválasz..... 79

Paár Ádám: Amerikai-magyar filmtörténet..... 99

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Kimberley Nicholas: Hogyan szabadíthatjuk meg városainkat az autóktól? – 12 módszer egy új kutatás szerint rangsorolva (101) *Brian Handwerk*: Hogyan váltak az európaiak laktóztoleránssá? (111) *Alekszander Demjancsuk*: „A kegyetlen büntettek kegyetlen intézkedések következményei” Jakov Gilinszkij kriminológus a háború, bűnözés és állami cenzúra közepette eltöltött életéről (114) *Eleanor Myerson*: A középkor elfeledett hősnői (116) *Douglas Murray*: A Zöld pártok rádöbbennek a valóságra (118) *Katharina Bracher, Martin Helg, Carole Koch, Andrea Kučera*: Zürichi black-out. Egy komor forgatókönyv vázlatja (120) *Ivan Kolpakov*: Anna Kikina az első orosz női űrhajós, aki a Nemzetközi Űrállomásra repül. Nehéz elhinni, de a világűrben továbbra is zajlik az orosz és amerikai együttműködés (124) *Zanny Minton Beddoes*: Az útitisztárak kora leáldozóban van. Egy árulkodó irodalmi műfaj vége (125)

Új technológiai korszakba lépünk.

Az ipari forradalmak geopolitikai és társadalmi sajátosságai..... 127

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái (12, 56)

Cikkpályázati felhívás - meghosszabítva

Kedves Olvasónk!

A fiatal kutatók jelentik a jövő ígérését a tudományban és a tudománykommunikációt frissítő munkában. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) és a Doktoranduszok Országos Szövetsége (DOSZ) ezért ismeretterjesztő cikkpályázatot hirdet a doktori tanulmányaikat határainkon belül, valamint külföldön jelenleg folytató, tudományos fokozattal még nem rendelkező fiatal kutatóknak. A pályázat tematikus: a kiírók olyan pályamunkákat várnak, amelyek teljes terjedelmükben vagy jelentős részükben a körforgásos gazdálkodás, a hulladékhasznosítás, tágabb értelemben pedig a fenntarthatóság témakörével foglalkoznak. A pályázat célja, hogy a doktoranduszok elsősorban saját kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot három kategóriában lehet benyújtani:

Élet és Tudomány kategória: a pályázók ebben a kategóriában a széles nagyközönség számára írott, figyelemfelkeltő, az Élet és Tudomány stílusában készülő népszerűsítő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 10-12 ezer n (szóközökkel). Ehhez 4-6 színes kép vagy ábra, grafikon, illusztráció is csatolandó.

Természet Világa kategória: a pályázók ebben a kategóriában a természettudományok és a műszaki tudományok iránt érdeklődő olvasók számára írott, figyelemfelkeltő, a Természet Világa stílusában készülő ismeretterjesztő közleménnyel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 15-18 ezer n (szóközökkel), amihez 5-7 színes illusztráció vagy magyarázó ábra is csatolandó.

Valóság kategória: a pályázók ebben a kategóriában a társadalomtudományokhoz kapcsolódó, figyelemfelkeltő, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 35-40 ezer n (szóközökkel).

Pályázni csak eredeti, másol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött, egyszerűségi cikkel lehet.

A pályaműveket a www.termvil.hu oldalon található pályázati felületre kell feltölteni. A pályázat feltétele az ott található Pályázói adatlap hiánytalan kitöltése.

A pályázatok benyújtási határidejét az érdeklődésre való tekintettel a kiírók meghosszabbították: **2023. március 15-ig.**

A pályaműveket a három lap szerkesztősége, a TIT, valamint a DOSZ által felkért tagokból álló zsűri bírálja el. Mindhárom kategóriában a zsűri hoz döntést a díjazottak számáról és a díjakról, amelyek értékes vásárlási utalványok.

A szerkesztőségek a díjazott és a díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel egyeztetett szerkesztés után – ellenszolgáltatás nélkül megjelentetik. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lapok internetes változatában.

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

PADME
HULLADÉK-
HASZNOSÍTÁS
ÉS
KÖRFAJRAZÁS
KÖZVETLEN
TÁRSASÁG

Európai Unió
Kohéziós Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

A 2020. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

9 770324 723222

2 30 0 2

Ára: 2000 Ft • Előfizetéssel: 1650 Ft